

IRODALOMTÖRTÉNETI
KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI

SZILÁDY ÁRON

A BIZOTTSÁG ELŐADÓJA

ÖTÖDIK ÉVFOLYAM.

NEGYEDIK FÜZET.

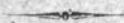
BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1895.

TARTALOM.

	Lap
Aranyos-Rákosi Székely Sándor. II. és befejező közl. <i>Dr. Heinrich Gusztáv</i> ...	385
Mikes »Törökországi Levelei«-nek keletkezése. II. és bef. közl. <i>Császár Elemér</i>	412
A tanodai dráma előzményei hazánkban. (Dr. Nagy Sándor hátrahagyott irataiból. <i>Nagy Lajos</i>)	441
Adattár :	
Koháry István gróf végnapjai 1731-ben <i>Közli Éble Gábor</i>	461
Jászay Pál naplója. (VIII. közl.) <i>Czékus László</i>	476
Ismertetések, bírálatok :	
Magyar irodalomtörténeti értekezések az 1893/4-iki középiskolai értesítőkből. Befej. közlkmény. <i>B. F.</i>	488
Irodalomtörténeti Repertorium. <i>Hellebrandt Árpádtól</i>	383

Az Irodalomtörténeti Közlemények a Magyar Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából és kiadásában jelenik ugyan meg, de tartalmáért egyedül a szerkesztő felelős.

Szerkesztő lakása : *Halas.*

ARANYOS-RÁKOSI SZÉKELY SÁNDOR.

— Második, befejező közlemény. —

V.

Egészen másképp vagyunk Székely Sándornak második reánk maradt eposzával. Ez megjelent a *Hébe. Zsebkönyv MDCCCXXIII. Kiadta Igaz Sámuel Pesten Müller Józsefnél* 123—151. lapjain e címmel: *A Székelyek Erdélyben*. Hősi költemény. Aláírva: *Aranyos-Rákosi Székely Sándor*.¹ A szerző Tordáról 1828. január 12. Toldy Ferenczhez intézett első levelében (l. alább) pontosan felsorolja e nyomtatványnak tetemes és részben értelemzavaró sajtóhibáit, melyek egy újabb kiadásban természetesen, a szerző utasítása szerint, kijavítandók.

Lássuk mindenek előtt a három² rövid énekből álló kis eposz cselekvényét, illetőleg tartalmát, lehetőleg a költőnek saját szavaival.

I. A költő fegyvereket és nagytettű hősöket készül zengeni, kik a 'Honnyos Nemzet' (t. i. a húnok) kétfelé szakadása után legelőbb fundáltanak Erdély halmain országot. Szikambria terén elhullt a scythák legnagyobb része, elhullt Aladár, Atilla³ fia is. Csak hétezeren⁴ maradtak e nagy harcz után Irnakkal, Atillának

¹ E kis eposzról két figyelemre méltó dolgozat jelent meg a *Keresztény Magvető* cz. jeles folyóiratban: Kanyaró Ferencz, *Aranyos-Rákosi Székely Sándor és Vörösmarty* (XXIII. 1888. 177—188. l.) és Péterfi Lajos *Aranyos-Rákosi Székely Sándornak 'A Székelyek Erdélyben' cz. eposza* (XXIV. 1889. 213—229. l.). A költeményt magát az 'Aranyos vidék' költségén kiadta Borbély György, Torda, 1895. január 1., 35 l. — Saját kiadásom sajtó alatt van.

² Sokfelé tévesen négy énekesnek mondják, így legujabban a *'Képes Irodalomtörténet'* is, 361. l.

³ A költő mindig így írja a nagy hún király nevét.

⁴ A hagyományban rendszerint háromezerről van szó, a mit Benkő József, *Imago nationis siculicae*, Cibinii, 1791. 33. l. is kevesel, de az összes családtagok beleszámításával mindjárt 15 ezerre magyaráz.

Krékától származott fiával; a többiek Khábával, a nagy hún király harmadik fiával, visszatértek az ősök földjére, míg Irnak ,nyugaton letelepedni vágya'. Ezután kéri a költő a múzstát, hogy mondja el, mi okból és hogyan indultak őseink az új hazába és hogyan nyerték el a tündérország Oltvizi kertjéből az arany almát, melytől a szabad honnyok (húnok) birodalma függött.

Az ütközet után eleink, hölgyekkel, magzattal, erőtelenős öregekkel, ott nyugvának, hol a Maros a Tiszába ömlik. A hontalan, csekély számú népség esedezve kért hazát vezéreitől, kik tanácsra összeülnek. Úzon szerint vagy vissza kell térniök ősi hazájukba, vagy itt földet víván' békében maradni, mert különben teljesen megsemmisülnek. Kálnok a visszatérést ajánlja és a ,zuhogó sereg' örömmel fogadja nézetét; de Irnak indokolatlannak találja, hogy e szép földről eleik sovány bérceire, jég és fergetegek honába' visszatérjenek; szerinte itt kell új hazát keresniök. A nép elfogadja véleményét, de Zágon, Haddúr főpapja, előbb áldozatot kíván rakni, mit Irnak helyesel, a ki e célra nyomban össze is hívja népeit. A főpap most lovat áldoz és könyörög Haddúr képéhez: ,Vigy békében boldog hon földire lakni!' E szavakra a seregek fölött az égen tűzgömb tűnik föl, mely keletre tartva végre megáll és mennydörgő hanggal elpattan, mire tüze elhúny. Zágon kijelenti a népnek, hogy a fényes tünemény Haddúrtól küldött jel volt, mely útjuk irányát mutatja. Irnak most megfúvatja a kürtöt, és az özön nép útnak indul. Vezérei: Úzon, Kálnok, Kézd, Ipor, Bárdocz, Bágyon (a nép legbölcsebb férfia, de szavatlan), Varjgyas, Gyula, Béldi, Orband, Daczó, Cserey és Kászon, kiket a költő nagyon röviden, egy-két vonással jellemez.¹ A scytha sereg, csendben lépdelve keletre, haladt a Maros örvényes partjánál. Így ment hajdan Spárta vitéz faja hőse után Thermopyléhez, mikor Ázsia dölgyös Xerxesze országát roppant sereggel előnté. A húnok Irnak vezetése alatt érik Dácia földjét, azon az ösvényen, melyet a hajdani népek ,vaskapúnak' neveztek. Itt általkelnek a folyón és ,erőt nyugtatni javallák'.

II. Három nap nyugvék a völgyben a tábor. Ekkor Irnak fővezető, több vezérrel és ötven gyorskarú ifjával, vadászni men-

¹ Neveiket a költő részben a hagyományból vette, részben (úgy látszik, székelly helynevek alapján) maga alkotta. Szerepök nincsen; arra sem látni okot, hogy tizenhárman — az eposz csekély terjedelméhez és egyszerű cselekvényéhez képest mindenesetre sokan — vannak.

nek; őzeket és vadkant űznek a sűrű erdőben, éjféli homályban, mikor 'bikkek zöld ágain át' tündöklött 'az ezüst hold'. De Haddúrnak 'egyéb gond forga eszében'. Elhagyva Kaukasz bérczét, 'úsza az égben', és pásztornak öltözve lejön a földre. A Vaskapú vidékén tüzet rak egy pásztor kunyhóban és vad őzet készül sütni. E kunyhó felé kanyarúla az ösvény, 'mellyen az Éjszakiak lovakat sarkalva jövének'. Az isten most fergeteget és nagy zivatart támaszt, mely a hősöket a kunyhóba szorítja, hová Haddúr maga is meghívja őket: 'vadakat forgatva regéljünk'. A vitézek körülülök a tüzet és a pásztor kérdi, hogy 'melly ország magzatji?' Irnak röviden megmondja, hogy ők 'Éjszaki honny magzatji', kiknek 'eldődi' nyugotra jöttek lakozni, ők pedig 'lakföldet vívni keletre isteni végzéséknél' indultak; 'hogya talán ez a rendelt ország, itten letelepedni vágnak'. A pásztor feleli, hogy ez a föld Dácia, melyről régen száll a hír, hogy 'hideg éjszak férjfiakat küldend halmainkat bírni sajátúl'. Erre Haddúr megismerteti velök a szép és mindenben dúsgazdag Erdélyt, melyet előbb dák népek és géta fajok, majd gepidák és rómaiak birtak. Traján megvette a 'régii Diarna kőfalait',¹ túl a Sztrigy mellett Zarmigethúzá, nagy Deczebal várát, dákok fejedelmei székét. Később jöttek a Gothosok, végre Honnyosok érkeztek és 'kegyetlen Atilla járom alá készítette az ostorozott napnyugotot'. De ő elhalt és székében most honnyi király ül. De van 'napköltire innen' egy szép ország, melyet rabló nemzetek árja ritkán szállt meg; ezt az Olt melletti 'tündérkertet' javasolja, hogy foglalják el. Régi rege fűződik e tájhoz. Iszter folyamnak volt egy szűz vizi leánya, Lisszilián, kit vizek isteni sokszor kértek meg, de a szűz visszautasította őket, mert csak a vadászatban lelte kedvét. Ekkor Urpán, dák népek buja istene, elrabolja a leányt, 'titkon megrontja szemérmét' és egy erdei szikla-üregbe zárja. Végre, a leány saját könyörgésére, kútfővé változtatja Lissziliánt, a ki rögtön nyugotra és keletre egy-egy folyamat önte, így akarva atyját hol létéről értesíteni. Mikor Urpán ezt észreveszi, megállítja a vizek menését, a 'szomszéd sziklák bércz őrmait ellenek ontva'. De más vizek is segítették a leányt, úgy hogy árjai tengerré váltak, átzúgták a nagy havasok tetőit és eljutottak Iszterhez, 'Euxinnak korosabb főhelytartójához', a ki,

¹ Székely Sándor e városhoz *Dierniasz* cz. két énekes 'hősi költeményében' (*Hébe*, 1825) utóbb egészen más, de a székely eposz főcselekvényéhez nagyon hasonló történetet kapcsolt. L. fönt 41. l.

több vizek őr uraitól segélyezve, harczot kezdett Urpán istennel és kiszabadította leányát, Urpánt pedig éles sziklákhöz verve megölték. Erre a szirteket elbontván, „a tengert menni bocsáták”, a két hű folyamot pedig Iszter gondja alá vette és vizekkel nevelte. „Ettől fogva neves két folyamok a Maros és Olt.” Ez utóbbi mellett van a tündérkert, melynek birtoka a kertben levő arany alma birtokához van kötve. Nem könnyű azt elnyerni, mert ércz a kert és lángos oroszlány állja nagy ajtóit. Sok küzde, sok elhalt; de vitézséggel célt érhetnek. Ez elbeszélés után Haddúr „lelkeiket fentebb tűzzel melegítve felihlé”, úgy hogy tüstént útnak akarnak indulni a tündérkertbe. De a pásztor kérésére az éjt ott töltik a kunyhóban; isszák „Dácia nedvét”, „vadakat szeldelve regélnek víg örömekben és sok hangon dalokat zengének tűz melegénél”. Künn zúg a dörgő fergeteg árja, a hősök pedig „görbe karéba ledőlve” elszunnyadnak. Reggel visszatérnek a Vaskapunál maradt népökhöz.

III. A hősök útnak indulnak: három nap folyton mentek és negyedére a Sztrigy partja terében tábort nyugtattak. Aztán folytatják útjokat; a szürke Küküllő mellett elhaladva nevet adnak¹ „a két testvér víznek”, mire Homorod „iszapló kisedd folyama” mellett újra pihennek és kémeket küldenek ki, a kik „nézék, hova kellene tartani.” Itt hal meg Kréka, Atillának hű özvegye, Irnak hős édes anyja, kit három napi sirünnep után erdőben temetnek, melyet nevéből neveznek el. „Tart ma is a név” (t. i. Rika). Innen az Olt vizéhez érkeznek és lemennek Barcza terén Sárkány hegye innen; túl a Czenk-bércz kékelle. De innen öt napig nem távozhattak. Tartóztatta őket a rohanó szél, mely Nemerétől vette nevét, egy „szélvészt és fergeteget támasztó” rossz éjszaki rémtől. Végre hatodik nap egy terjedt síkra érkeznek, hol az Ügy az Oltba ömlik. Itt volt egy sziget, istenek lakóhelye, melyet, miután a kormány más Istenfajra leszálla, félisten maradék bírt; hogy ez is kiveszett, most egy „vég vér-lány” birtokában van. A „férjtelen és szűz” Alirán, egy régi hírszóban bízva, várja az „új éjszaki hőst” és azért visszautasította „a hajdani dák vezetők végső vérségét”, Kaimbárt, Argidáva erős fejedelmét. Kényszerűségből mégis kijelenti, hogy négy hónap múlva nejevé lesz. A bús szűz, a ki már „kétlette az isteni végzést”, egy alkalommal estveli homályban

¹ Székely „kékellő” értelmében veszi a nevet.

sétál a folyam mezején, midőn négy hős lovagolt feléje. Alirán ismeretlen lángot sejt égni ereiben és kérdi a leventéket, hogy honnan valók és miért jöttek erre? Irnak, kit legott titkon lepett el a láng, tudatja vele, hogy 'éjszak népe vagyunk és honnyot szerzeni jöttünk'. A szűz ez éjjelre meghívja és tündér lakába vezeti a hősokeket. Itt Irnak elmeséli népe történetét, mi közben Alirán hő szerelemre fakad a vitéz iránt. Éjjel sincs nyugta és 'heves lángokban küzdve vezérli Irnakot árnyékos fák közt', a hold világában. Végre megvallja szerelmét és Irnak, hosszabb habozás után elhatározza, hogy nem indul tovább. Mind erről Kaimbár is értesül, a ki Irnak ellen harczra készül. A párduczos hős e hirre két követet küld a dák népek urához és üzeni neki, hogy ne álljon útjukba, mert ők nem rabolnak és nem pusztítanak, hanem 'isteni végzésből honnyszerezni ős földjein által mennek'. Kaimbár visszaizeni, hogy 'honnyosok, ebfajták, országtalan emberek, orvok' számára nincs országában egy talapat is telepedni, de temetni elég van. Ez izenetet, mely a honnyos hőst haragra gyúlasztja, iszonyú csata követi, mely alkonyatig tart és a dák népnek teljes leverésével végződik. Kaimbárt magát levágja Irnak, mire a győztesek fényes ünnepet ülnek: 'osztogatják az idős bort és járnak honnyosi tánczot'. Most Haddúr rendeletéből újból tüzgömb (milyen vándor-útjuk előtt irányt adott nekik) lángzik a levegőben, mely állva marad és aztán elpattan. Zágon megfejtí a tüneményt: 'Haddúr kedve, hogy itt honnyot választva maradjunk'. A nép 'hitt a főpapi szónak', Irnak pedig frigyét köt Aliránnal és elfoglalja a gazdag országot. Most 'elfejtje, mit tett a lángos oroszlány, a tündérkertnek vad bajnoka' ¹ és az arany fa'. Végül székekre felosztja seregét és 'székelyeknek nevezé a székbeli Honnyost'.

Szándékosan meséltem el ily terjedelmesen az eposz tartalmát, hogy cselekvényének egyszerűsége, mondhatni soványsága annál szembeszökőbb legyen. Mert vajon mi történik e 'hősi költeményben'? Irnak útnak indul népével, hogy új hazát keressen. Haddúr kelet felé utasítja és még pontosabban fölszólítja őket, hogy az 'Aranykert' vidékén telepedjenek le, melyet Alirán királyleány bír. Ennek kezére és országára vágyik Kaimbár dák fejedelem, de Irnak levágja a vetélytársat, nőül veszi a szép országot

¹ Ilyenről nem szolt a költő előbb, hanem a 'lángos oroszlány' alatt épen a 'vad bajnokot' értette.

örökösét és letelepszik népével a székely földön. Valóban, egyszerűbb mese alig képzelhető, és az epikai szerkezet és stíl eszközeinek lehető érvényesülése nélkül bajos is lett volna e történetből bár szerény terjedelmű „hősi költemény” is. De Székely Sándornak ügyes és több helyütt meglepően költői hangulatú földolgozásában is túlságosan szerény marad az epikai anyag. Isten rendeletéből indul útnak a hős, — de ellenfele csupán az eposz legutolsó szakában akad és még ez sem tűnik föl soha veszedelmesnek. Sem népe nem ellenzi a hosszas vándorlást, sem ellenséges isteni hatalom nem állja útját. Az „arany alma” és a „lángos oroszlány” egy ideig daemoni hatalmakat sejtetnek, melyekkel a hős majd megvívni kényszerül; de végül kiderül, hogy itt csak metaphorákkal van dolgunk, mert az arany alma nem egyéb, mint a szép Alirán, a lángos oroszlány pedig a bösz Kaimbár, kiknek megnyerése vagy legyőzése isteni segítség nélkül sem csodadolog. Csupán metaphora a Nemere is, melyet a költő épen csak említ, hogy a kivándorlók útjában támadt zivatarnak és szélvésznek rettenetes voltát egy kis mythikus háttérrel jobban kiemelje. Harczról itt sincs szó: midőn a szélvész kitombolta magát, eláll, és a húnok folytatják útjokat. Még Haddúr közreműködése sem teszi a cselekvényt elevenebbé vagy gazdagabbá; világos utasítása csak czéltalan barangolás alól menti föl kedvelt hiveit, a kik az ő pártolása mellett egyenesen és a biztos siker megnyugtató tudatában indulnak útnak. Egyebütt is kerüli a költő az ellentétes viszonyokat vagy elemeket. Az I. énekben Úzon békében akar maradni az elfoglalt területen, Kálnok pedig visszatérni az ősi hazába, és mindkettejük véleménye tetszésre talál a húnoknál; de a mint Irnak más javaslattal áll elő, szó sincs többé az eltérő véleményüekről, és az egész nép örömmel követi Attila fiát, a fővezért.

E megjegyzések természetesen, nem akarnak a kis eposz bírálata vagy hibáztatása lenni, csak a tényállást kívánják kellő világításba helyezni. Szerény cselekvény, kevés szereplő, egyszerű jellemzés, az epikai gépezetnek csupán néhány, majdnem félénken alkalmazott eleme, — ezek a Székely hősi költeményének első pillanatra fölismerhető jellemző vonásai. Ha Vörösmarty legkisebb eposzával vetjük egybe a Székely alkotását, a későbbi költő mindenben jóval gazdagabbnak, változatosabbnak, termékenyebbnek tűnik föl. De az erdélyi mester bélyege rajta van Vörösmarty legnagyobb alkotásán is, nemcsak a földolgozott anyag megválasztá-

sában és a hagyomány nemzeti fölfogásában, hanem az epikai nyelv jellegében és a verselésnek rhythmikus hullámzásában is. Van újabb íróinknál egy-két jó megjegyzés¹ Székely és Vörösmarty viszonyáról, de épen csak megjegyzés. A mi e viszony igazi jelentőségének fölismerését és méltánylását illeti, a kezdet legkezdetén vagyunk. Még nincs tanulmányunk, mely Vörösmarty nyelvét és verselését pontosan összevetné a Székelyével és tudományosan megokolt feleletet adna e kérdésre: mit köszön Vörösmarty nyelv, stíl és verselés tekintetében Székelynek? Hogy sokkal tartozik neki azt egy-egy oldal elolvasása is kétségtelenné teszi; csakhogy az ily általános természetű, csupán a 'hatásra' alapított 'belátás' nem sokat nyom a latban. Ily tanulmányokra Vörösmarty érdekében is sürgősen van szükségünk; mert a részletekbe hatoló kutatás kétségtelenné fogja tenni, hogy a 'Zalán futása' el nem képzelhető ugyan a kis székely eposz nélkül, — és ebben van a Székely művének kimagasló irodalomtörténeti jelentősége, — de ki fogja deríteni azt is, hogy Vörösmarty mily bámulatos erővel és geniálissal fejlesztette a keletről vett tárgyi és alaki hatásokat.

Székely — hogy erre csak általánosságban utaljak — mondai hagyományaink egyik legrégebb és legismertebb epizódját vette költeménye főtárgyául. Hogy a hún birodalom fölbomlása után a pártokra szakadt népnek egy része keletre indult és Erdély bércei közt keresett és talált új hazát; hogy ez az új haza a székely föld és hogy az itt letelepedett húnok utódjai megvannak a mai székelyekben, — e hagyomány már legrégebb krónikáinkban is megvan. A 'Budai krónika' szerint az utolsó véres harc (praelium Crumbelt, Kriemhilt csatája) után életben maradt húnok, összesen csak három ezren, Chigle mezején vonták meg magukat és (Kézai szerint) zatuloknak vagy (a 'Budai krónika' szerint) székelyeknek ('siculi') nevezték magukat. Ugyanezen források arról is értesítenek, hogy a húnoknak e maradványai, mikor hírét vették, hogy a magyarok Árpád vezérlete alatt bejönnek az országba, elébök mentek és segítségökre voltak. Hogy ez a monda még (vagy már?) a XV. század táján köztudatként élt a székelyek közt, — tehát oly időben, mikor az irodalom befolyásáról alig beszélhetni, — bizonyítja Oláh Miklós érsek, kinek teljesen elfogulatlan tanuságát egyáltalában nem szabad

¹ Első sorban: Gyulai Pál, *Vörösmarty életrajza*, 3. kiad., Budapest, 1890. 63—67. l. és Kanyaró Ferencznek fönt említett értekezése.

kicsinyelnünk.¹ És a székelyek a mai napig ragaszkodnak e történeti mondához és nem igen hajlandók az újabb kutatás előtt meghajolni, mely e hagyomány történeti hitelességét el nem fogadja. A monda ennek következtében, mint a nép széles rétegeiben századok óta eleven hagyomány, igen alkalmas volt a költői földolgozásra, annál alkalmasabb, mert szűkszavúságánál fogva semmi tekintetben nem feszélyezte a költő képzeletét, minden esetre sokkal kisebb mértékben, mint a magyarok honfoglalása, melyet Vörösmarty legnagyobb epikai művének tárgyául vett. Persze, Székely azért épen nem erőltette meg képzeletét és nem igen volt rajta, hogy a hagyomány sovány adatait kerekébb, gazdagabb, szövevényesebb cselekvénynyel átalakítsa.

Inkább epizódikus elemekkel kívánta a főcselekvényt vonzóbbá, érdekfeszítőbbé tenni, még pedig négy ily mellékes mondai vagy regei anyag beleszövésével. Egyik Attila özvegyének, Kréka királynénak halála. Krékát mint a nagy hún király nejét hazai krónikáink nem ismerik, pedig kétségtelen, hogy történeti alak, hisz Priskos, a legmegbízhatóbb tanú, nevezi meg (Kréka vagy Rhékan alakban) és a német mondákban és költeményekben szereplő Helche vagy Herche (Herchin) bizonyára azonos vele.² Hogy a 'Rika' erdeje' névnek (Udvarhelymegyében) az Attila özvegyéhez semmi köze,³ ezzel nem tartozik a költő törődni; de annál föltűnőbb, hogy Székely e nagy eseménnyel — a hatalmas hún király özvegyének és a fővezér édesanyjának halálával — néhány sorban végez és a cselekvénnyel magával belső kapcsolatba nem hozta e hálás

¹ V. ö. Petz Gedeon, *A magyar húnmonda*, Budapest, 1885. 79. l.

² Hazai krónikáinkban Attilának három neje fordul elő: Honoria, Csaba anyja; Kriemhilt, Aladár anyja; és Mikolt, aki a királyt túléli.

³ 'A Rikában, e három négyszögmértöldnyi erdőségben, az országút mellett, a Brassó felőli hegyalján, patak partján, a víz és patak között, a nép egy pár ölnyi széles és magas kődarabot mutat, s azt mondja, oda van temetve az Ethele neje. Búváraink (?) ide Ethelének Réka (?) nevű nejét temettetik, ki itten halt el. S ez erdőség Rika nevét is Rékáról származtatják.' Kőváry László, *Erdeley régiségei*. Pest, 1852. 63. l. (Kőváry könyveiben sok az érdekes anyag, de, sajnos, rendszerint a megfelelő forrás megjelölése nélkül.) És már előbb Benkő József, *Imago inclutae in Transsylvania nationis siculicae*, Cibinii, 1791. 24. l.: 'Attila post obitum conjugis Recae (quam, in transmigratione ex Valachia mortuam, in silva prolixa terrae Siculicae, cui a Reca seu Reka nomen Rika adhaeserit, sepelivisse traditur' etc. — Talán nem tévedek nagyot, ha azt hiszem, hogy Benkő Józsefnek e könyve Székely Sándor egyik fő forrása volt.

eseményt, sőt még terjedelmesebb leírásra, pl. hún temetkezési szokások és szertartások rajzára, sem aknáztá ki.

Még csekélyebb szerep jut Nemere 'rossz északi rémnek', — jobban mondva, egyáltalában nem jut szerepe, mert 'a rohanó szél', mely a vándorokat föltartóztatja' Nemerétől, a 'szélvészt és fergeteget támasztó' rossz 'északi rémtől' vette ugyan nevét, tehát a kedvezőtlen, ellenséges szélvész *neve* Nemere, — de Nemere mint eselekvő személy nem szerepel. Azért nem osztozhatom Gyulai Pál véleményében,¹ hogy ez eposzban Haddúr ellen 'egy rossz szellem ármánykodik, a szélvésztámasztó Nemere, kit a székely hagyomány maig is emleget'. Ez utóbbi helyes, de hol van Nemere ármánya? hol van Nemere maga? A Nemere nevű szélvész alkalmatlankodik Irnak népének, de néhány nap múlva, minden további indoklás vagy cselekvény nélkül, eláll és a húnok folytatják útjokat. Mily könnyű lett volna a költőnek Nemerét fölléptetnie, talán mint Kaimbár pártfogóját, a ki lehetetlenné akarja tenni a húnoknak útjuk folytatását. Ezek azután segélyért Haddúrhoz folyamodhattak volna és a nagy isten levehette a gonosz daemont, a ki utóbb még Kaimbár szereplésénél is szerepelhetett volna. De mind ennek semmi nyoma. Nemere a Székely eposzában csak név, jelentéktelen és a cselekvény lefolyására semmikép befolyást nem gyakorló név, olyanforma egyszerű metaphora, mintha a korabeli lyrikus Zephyrus lehelletéről énekel. Amott a fergeteg tombol, emitt a tavaszi szellő susog, — gyöngé megszemélyesítés mind a kettő, és Székely voltaképp még e megszemélyesítést sem vette igénybe, mert megelégszik a Nemere névvel.²

¹ *Vörösmarty életrajza* 65. l.

² Nemeréről Kőváry László, *'Erdély földé ritkaságai'* Kolozsvárt, 1853. 38. l. a következőkben tájékoztat: 'Nemere egyik csúcsa a keleti hegyvonalnak. Háromszék felső felében, Esztelnek fölött emelte föl fejét. Magassága 5172 láb a tenger fölött. E hegy neve Erdélyben olyszerű érzést költ fel a kebelben, mint Olaszországban egy bandita főnöké. Nem ő szerezte e hírnevet; van neki egy szele, melyre borzadás nélkül alig gondolhatni. Ezen széle hegyről, melyen át Moldovából beront, Nemere szelének neveztetik. Berontván, délnyugati irányban rohan le Háromszéken Brassó felé; rakott szekereket felborít, fákat csavar ki tövestől, épületeket bont el; s ha téiben jelenik meg, állatot hófuvatagok sírjába temet. Uralkodása ideje inkább a tavaszi éjnap-egyen. S hogy dűne elől a lakosok rejtőzzenek, Háromszék rendszeren úgy épít, hogy ajtó, ablak lehetőleg legkevesebb legyen a Nemere felé. S azon évben, melynek tavaszán uralkodik, sok gabonát, de kevés gyümölcsöt várnak'. — Mit jelent a 'Nemere' név? Valószínűen oláh szó és talán összefügg a latin 'nemus' szóval, a. m. erdős hegyiség?

Népregei jellegűek a Lisszilián és Alirán történetei, melyek közül amaz mint Haddúr elbeszélése van elég külsőleg beékelve az eposz szerkezetébe, míg emez magának a cselekvénynek egyik lényeges mozzanata. Ez elbeszélések forrásáról nincsen tudomásom és hosszas utánjárásom legfeljebb egy-két adatra¹ vezetett, melyek azonban magából a Székely eposzából is származhatnak, de egyébként a rege-költészet nagy kincsházából valók és mint ilyenek, forrásra¹ bajosan vezethetők vissza. Nem is tartom valószínűtlennek, hogy Székely ezt a két mesét, népregei motívumok vagy egyéb népies szóhagyományok fölhasználásával, maga alkotta. Ez az alkotás, főleg a Lisszilián történetét illetőleg, nem mondható nagyon sikerültnek. A leányt egy ellenséges daemon elragadja, erőszakot követ el rajta s aztán elzárja, mert fél Lisszilián atyjának bosszújától. A szerencsétlen leány tudtára kívánja adni atyjának szomorú sorsát és ráveszi elcsábítóját, hogy ez őt, kútfővé átváltoztassa. Ez megtörténik és a leány most két vizet bocsát ki, melyek atyját hol- és hogyanól értesítsék és tényleg, a csábítónak hatalmas mesterkedései ellenére is, csakugyan értesítik az öreg Isztert. E motívumok a néprege körében elég ismeretesek, ép ilyen vagy többé-kevésbé hasonló alakban, — de Székely ügyesebben szerkeszthette volna őket össze. Egy kútfővé átváltoztatott leány — milyen kép! És hogyan értesítik a Maros és Olt az öreg Isztert? Ha e folyóvizek a boldogtalan leány könnyeiből támadtak volna, — a néprege jól ismeri ezt a motívumot is, — jóval költőibb alakot nyer a cselekvény, de ekkor is valahogy valószínűvé kellett volna tenni a folyóvizek, értesítését. De nem feszegetem tovább ez epizódot, mely az eposz cselekvényével jóformán semmi kapcsolatban nincsen, valamint az Alirán történetét sem, mely szintén tetemesen nyert volna költőiségben, ha a végzet, mely e szép leánynak az éjszaki hőst megmentőjéül és férjéül szánt, legalább álmában megmutatta volna neki Irnak vezért és ily módon eleve szerelmet ébresztett volna szívében a még nem látott, de várva várt hős iránt. Mostani alakjában az Irnak és Alirán története nem kelt mélyebb érdeklődést az olvasóban és az ifjú párnak azonnal első találkozásuk alkalmával fellobbanó szenvedélye egy kissé sablonszerű. De kétségtelen, hogy az eposz harmadik énekének e szerelmi viszonyra vonatkozó része nemcsak az egész

¹ Kőváry László és Orbán Balázs különböző munkáiban elszórva.

költeménynek legszebb, legvonzóbb részlete, de magában véve is Székely Sándor legkölteibb alkotása, mely osztatlan elismerést érdemel. Igen sikerült, bár egy kissé szűkszavú, Irnak és Kaimbár ellenségeskedésének, főleg a döntő csatának rajza is, mely Székelynek költői alkotó erejét a legszebb színben tünteti föl. Vörösmarty előtt a nyelvnek és verselésnek ily hangulatos kellemé és férfias súlya, a leírásnak ily plasztikus és magával ragadó ereje más hazai költőknél bajosan volna található.

Nincs pozitív adatunk, mely kétségtelenné tenné, hogy Székely Sándor hogyan jutott e tárgyhoz, ill. milyen külső benyomások (olvasmányok, egyének) hatása alapján választotta e nemzeti hagyományt eposza cselekvényeül, és miért dolgozta föl e mondát az antik epika alakjában és stíljében. A hazai epika fejlődésében rejlő momentumokra, melyek e kérdés eldöntésénél főjelentőségűek, helyesen, bár (műve keretéhez mérten) röviden már rámutatott Gyulai Pál;¹ egy másik körülményre, melyre azonban nem fektethetni nagy súlyt, magam fogok alább utalni.

A XVIII. század epikája e sokat, de, azt hiszem, sok tekintetben nem méltányosan korholt századnak kétségtelenül leggyarobb terméke, mely nagy visszaesést jelöl nemcsak Zrinyi, de még Gyöngyösi műveivel szemben is, és igen elevenen emlékeztet (de azért onnan vett hatásról nem tudok) a XVII. századi, szintén igen sanyarú állapotban sínlődő német epikára. Ezek az úgynevezett hősköltemények csak többé-kevésbé száraz és tudákos történelmi verselmények, költői fölfogás és költői megalakítás nélkül, szegényesen fölczifrázva az antik eposzból vett élettelen gépezet foszlányai-val, amelyekkel már a fölvilágosodás sekély talajában gyökerező bölcselmi okoskodások s a Voltaire iskolájából származó fagyos allegoriák is kezdenek elég furcsán vegyülni. E költészetből hivatott és nagyra-törő tehetség nem meríthetett ihletet, Székelyre sem voltak e művek, tudunkkal, semmi hatással; bár nem lehetetlen, — legalább a tárgy választása illet sejtethetne — hogy első epikai kísérlete, „A kenyérmezői harc” (1817), közelebb állt e XVIII. századi irányhoz és eshetőleg ennek izlésében és stíljében volt írva. E föltevés megmagyarázná azt a föltűnő körülményt is, hogy a fiatal költő lemondott e mű befejezéséről és még az elkészült első éneket is megsemmisítette.

¹ Vörösmarty életrajza, 64. l.

Századunk elején — politikai és nem-politikai tényezők hatása alatt — a 'nemzeti eposz' lesz a korszaknak egyik jelszava és Árpád honfoglalása e sokat sürgetett műfajnak legnépszerűbb tárgya. E törekvések visszanyúlnak még a múlt századba, de már ennek utolsó szakába, midőn az új nemzeti és művelődési szellem, Bécsből kiindulva, hódítani kezdett hazánkban és magával ragadta a honn maradtakat is. Gróf Ráday Gedeon (1713—92), kétségtárgy nélkül Klopstock hatása alatt, a század közepe táján hexameterekbe kezdi átírni a Zrinyi eposzát és tervez egy önálló 'bajnoki éneket', melynek tárgya az Árpád honfoglalása. De Ráday, mint amolyan sokoldalú műveltségű dilettans, sokat tervez, de semmit sem fejez be; ez epopoeiájának híre azonban a *Magyar Músa* révén¹ tudomására jutott kortársainak és gyökeret vert képzeletökben. Rádayra hatással lehetett Pray György munkássága, főleg e kiváló történetírónak legfontosabb műve,² mely nemcsak terjedelménél, hanem anyagának imponáló gazdagságánál fogva is főműve, melylyel a magyar őstörténelemnek széles alapra fektetett és (a kor mértéke szerint) tudományos tárgyalása voltaképp kezdetét veszi. De Ráday műve csupán terv maradt, azonban terv, melybe szerzője legalább belefogott; még ennél is kevesebb, csak eszme maradt Csokonai Vitéz Mihály Árpád-eposza, melynek gondolatát a hányatott költő e század legelején a legnagyobb lelkesedéssel ragadja meg: minden egyébről le akar mondani, hogy 'halála napjáig' kizárólag azon a 'heroica epopoeián' dolgozhassék, melyet Árpádról vagyis a magya-

¹ *Magyar Músa* 1787. 215. l. Bekezdése világosan mutatja Zrinyinek (Vergiliusra visszanyúló) hatását:

Músám! kinél tört út már régen Pindus útja,
S tudod jól, hol fakad a szűzek rügött kútja,
Sőt játszottál is te nádsípon verseket,
Végé már most trombitát, kezdj hangosb éneket.
Írj Árpádról; ird meg, hol volt első hazája,
S új honra vágyó nép vezérévé mint lett?
Beszéld el útjait, számláld elő, mit tett,
S hogy hódolt végre meg a négy folyóvíz tája.

A harmadik versszak pontosabban jelöli meg a tárgyat, s Ráday ezzel Vörösmarty előzőjévé lett:

Szint olyan volt Árpád. Hiában gyűjtött népet
Mind számost, mind erőt, mind fegyverére szépet
Amaz bolgár Zalán stb.

² *Annales veleres hunnorum, avarum et hungarorum ab anno antenatum Christum CCX. ad annum Christi CMXCVII. deducti ac maximam partem ex orientis occidentisque rerum scriptoribus congesti.* Vindobonae, 1761.

rok kijöveteléről kívánt a maradék számára Homeros és Tasso nyomdokin készíteni'. Csokonai fiatalon szállt sírba, a 'maradékra' hagyva nagyszabású tervét. És most egy másik hazai történetíró, a lánglelkű Horvát István, termékenyíti meg tüzes szellemével és részben kalandos, de ép a költőnek igen kedvező tudományával a magyar költészetet. Első sorban egy hexameteres¹ Árpád-eposzt sürget és Horvát Endrét buzdítja e nagy, de hálás munkára, még pedig nemcsak barátságos eszmecserében, hanem a nyilvánosság előtt is.² Horvát Endre nem mert akkor e nagy feladat megoldására vállalkozni, mert, személyes helyzetének kedvezőtlen körülményein kívül, hézagosnak és homályosnak találta a munka anyagát:

Árpádot s népét Pannon mezejére, Barátom!
Máró s Homér zenggése szerint kivezetni mit unszolsz?
Nagy mélység, mellyet mutogatsz; Erythréumi forgo,
Melyre vezér nélkül küldessz. Mondd, merre keressem
A hősnek születése helyét Ázsiának ezernyi
Mértföldre kinyuló térségén? merre keressem
A nagy nemzetnek laktát? . . .

Tehát Horvát Endre egyelőre nem fog hozzá a kívánt és sürgetett Árpádiász megírásához, de a gondolat megnyerte tetszését, bízik Horvát István segítségével, a ki kalauzául ajánlkozott,³

¹ Hogy az antik alakoknak szerepe a magyar epikában összefügg Baróti Szabó Dávid, Révai és Rájnis törekvéseivel is, erre csak melleleg utalok.

² A *Tudományos Gyűjteményben* 1817. I. 107. l. igen kedvezően, de nagyon röviden ismerteti Horvát Endrének Paintner Mihály püspöknek Győrből Budára lett általkelésére 1816-ban írt költeményét, e legujabb szerzeményét 'azon jeles költőnek, ki magát és nevét Zirtz emlékezete s egyéb hazafiúi lánggal teljes versei által megkedveltette'. Azután hozzá teszi (108. l.): 'De szabad legyen mégis arra kérni a tétí derék magyart, hogy ő inkább Árpád kijövetelét írja hatos versekben Nemzetünknek köz öröme és dicsőségére'. E fölszólításra felel (U. o. 1818. IV. 121—124. l.) Horvát Endre *Boldogrégi Vig Lászlóhoz* írt ismeretes episztolájával.

³ Már 1817. máj. 24. írja Horvát István neki, hogy nemcsak ő maga, hanem mások is tőle várják ez eposzt. 'Ők is, mint én', folytatja, 'elég tehetséget látnak s elég nemzeti lelket gyanítanak benned, és számos kérdésekre mind bizonyos a felelet, s ha csak ez akaszt el, kész vagyok ebben segédem lennem. Jőjj le, de ne terminus alatt, két hétre hozzám s kész leszen históriai oldalról az Árpádiász. Legyen is az Árpád átka rajtad, ha nem használod szép poétai lelkedet. Árpád, nem Álmos vezette ki a magyarságot, — ezt kell énekelned. Nem akarom, hogy tudatlannak tartassál a magyar történetekben; most a mit még belőle nem igen tudsz, azt nálam könnyen kipótolhatod. Árpád, Árpád bírnjon írásra, hogy ne mondhassa Schwartner: A magyaroknak eddig egy eposok

és egyúttal maga is belemélyed őstörténeti kutatásokba, melyeknek eredményeképp megírja „A magyar nemzet nem finn származású” cz. dolgozatát.¹ Végre 1821-ben² valóban megkezdí az Árpádiász, mely azonban csak egy évtized múlva, 1830. október 30.³ készült el, mire 1831-ben megjelent nyomtatásban. Horvát Endre nem igen örülhetett nagy műve hatásának: nagyon elkésett vele. Még Székely Sándor és Vörösmarty előtt készen volt tervével, sőt nagyobb részletekkel is, de mind ketten megelőzték, és „Zalán futása” után az „Árpád” csak egy letűnt korszak terméke gyanánt hathatott a magyar közönségre. Hiába fogadkozott egy Horvát Istvánhoz írt levelében, hogy az eposzi formában egy európai epikus sem lép eléje: Vörösmarty mellett teljesen elhalványult, és az utókor legfeljebb nyelvét és stíljét ismeri el, melyről pedig elég meglepően maga így nyilatkozik: „Nem szeretem, hogy a nyelvben, a stílusban nem tudtam eléggé napkeleti, azaz ázsiai magyar lenni”. De azért jut Horvát Endrének is szerepe a magyar epikának azon fényes fejlődésében, mely Ráday Gedeon első tervétől a „Zalán futásáig” vezet: eposzának az „Aurora” három kötetében⁴ megjelent mutatóványai nem maradhattak hatás nélkül Vörösmartyra, de talán Székely Sándorra sem.⁵

sem készülhetett. A nemzeti becsület vezérelje tolladat és minden lépéseidet”. Idézi Vass Bertalan, *Horvát István életrajza*, Budapest, 1895. 250. l.

¹ Megjelent a *Tudományos Gyűjteményben*, 1823. II.

² Már 1820. jan. 30. értesíti Horvát Istvánt, hogy legközelebb hozzáfog az eposz megírásához.

³ Ez évben ajánlja Kazinczy Ferencz is, a „Szent Hajdan Gyöngyei” fordítása közben, a honfoglalást Pyrker László figyelmébe: „Árpád honfoglalása valóban méltó tárgya volna Excellentiád lantjának”, — német nyelven, a „Zalán futása” után!

⁴ Az 1822., 1826. és 1828-diki évfolyamokban. Ezekhez járulnak 1809-ből „A felkelő nemzethez” írt riadója:

„Kardra, lovakra, derék magyarok, dél, napkelet, észak
És nyugat őrszemmel kísér mint Átila magvát
Benneteket, valamerre vagyon neve, híre magyarnak” —

és „Zirtz emlékezete” (1814), mely ugyan nem eposz, de a költő földolgozásánál és tendenciájánál fogva helyet követelhet magának a magyar epika újabbkori fejlődésében.

⁵ Horvát Endre még nem részesült oly tudományos méltatásban, milyenre már Vörösmartyhoz és Székely Sándorhoz való viszonyánál fogva igényt tarthat. Csak két figyelemre méltó dolgozatot ismerek róla: Méry Etelét a győri főgymnázium 1879. évi értesítőjében és Szász Károly emlékbeszédét az ugyanazon évi akadémiai értekezések (Első osztály, VIII. köt. 5. sz.) sorában; de amaz

Igy találja meg a székely eposz szerzője magyar előzőinél »hősi költeménye« tárgyát (az utalást a nemzeti hagyományokra), versét és stíljét. Volt-e neki is Horvát Istvánja, a ki buzdította, sarkalta, sürgette, — nem tudjuk. De bárhonnan vette a közvetlen impulzust: a mint ily eposz kidolgozására vállalkozott, igen közel fekvő gondolat volt, az ősi hagyománynak azt az ágát vagy epizódját választania, amely helyi érdeklődéssel is kecsegtetett. Kell-e e tények mellett, melyekre itt csak röviden figyelmeztethettem, még egyéb forrásokat vagy hatásokat is keresnünk? Nem hinném; a magyar epika fejlődése eléggé érteti meg a székely ifjú lelkesedését és irányát. De ha kellene, — ez is összevág a hazai adatokkal.

Székely Sándor 1820. december 10. érkezett Bécsbe, hol 1822. május 21-ig maradt. Itt írta a »Vienniaszt«, itt »A székelyek Erdélyben« cz. művét.

Mit talált Székely Sándor Bécsben? Mindenek előtt virágzó Klopstock-kultuszt, mely akkor Németországban már alaposan túlhaladott álláspont volt.¹ És Klopstock két szempontból volt reá nézve érdekes és csábító alak. Egy oldalról mint eposz-költő, kinek »Messiása« hexameterekben van írva és hosszú századok óta a nagy, hősköltemény terén az első világraszóló termék. A »Messiás« hatása még majd egy évtized múlva is fölismerhető Székelynek »Mohács« cz. hősi költeményében, melynek Abaddonja és egyéb angyalai egyenesen a Klopstock művéből származnak (l. fönt 39. l.). Hogy a nagy német költő — a feldolgozott tárgyak eltérő jellege daczára — Székely erdélyi eposzára is hatott, legjobban mutatja az az egy tény, hogy a Lisszilián szűz durva elcsábítójának neve eredetileg, az eposz első fogalmazványában,² nem Urpán volt, hanem Odin (utóbb Odrón és csak végül Urpán). Tehát az északi germánok főistenének nevét viselte az undok daemon, e nevet pedig legkönnyebben Klopstockból és iskolájának ódáiból ismerhette Székely. És ez Klopstock másik jelentősége az erdélyi

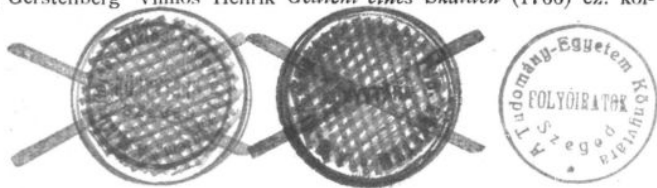
csak szorgalmas anyaggyűjtemény, emez meleg és rokonszenves jellemzés; — a philologia eddigelé teljesen elhanyagolta a téti plébánost.

¹ És virágzó Ossian-kultuszt is, melynek hatása alatt Székely ugyancsak Bécsben »Dierniaszt« cz. ossiáni hősi költeményét (prózában) írta.

² Ez fönmaradt a költő saját kezeírásában az unitáriusok kolozsvári könyvtárában. Kiadásomban bővebben szólok e történeti szempontból érdekes erekléről.

költő szemében: a „Messiás” énekese egyúttal a régi germán mythologiának új életre ébresztője is volt. Pedig mythologia, hacsak egy kevés is, nagyon kedvére jött volna Székelynek is. Hogy Klopstocknak ismeretei és képzei e téren igen zavarosak voltak: nem bántotta költőnket, inkább még jelességnek tetszhetett neki. Klopstock szerint nemcsak kelták és germánok voltak egyazon nép, — ebben kortársai majd mind egy véleményen voltak vele, — hanem ezekkel együtt a thrákok és szkýthák is. Azért tekinthette ő Ossiánt is német költőnek; azért ismert föl mindenféle géta és thrák szokásban német hagyományokat; azért láthatott német költeményeket a skandináv „Edda” dalaiban; azért meríthette mythologiai képzeit a legkülönbözőbb, legellentétesebb forrásokból, nem sokat törődve e források igazi nemzeti jellegével.¹ Innen az a sajátos mythologiai chaosz Klopstock ódáiban és Hermann-drámáiban, melyet azonban a kortársak még nem ismerhettek föl ilyenek, — hiszen a germán mythologia terén még ma is elég zavarosak és homályosak még egyébként kiváló német és skandináv szakférfiak nézetei és képzei is. Klopstock tehát — ez volt a kor fölfogása és saját tendenciája — visszanyúlt nemzetének őskorába, hogy a modern költészetben is nélkülözhetetlen mythológiához jusson, melyet azután nem ugyan eposzában, melynek tárgya e pogány képzeteket eleve kizárta, de annál meglepőbb sikerrel az őskorban játszó drámáiban és hatalmas lendületű ódáiban alkalmazott. Példája nagy mértékben hódított, — az „ős germán bardok” (ilyenek tudvalevőleg sohasem voltak) szellemében éneklő (nem sokára azt mondták az elkeseredett kortársak: ordítózó) modern német ódaköltők még pazarabbul éltek az állítólagos „német mythoszokkal”; míg a helyesebb belátás és egészségesebb ízlés ez üres és mindig magyarázó jegyzetekre szoruló csinálmányokat végkép elsöpörte. Ez Németországban már a múlt század nyolczvanas éveiben történt, — de Bécs még

¹ Főforrásai azonban Paul Henri Mallet (1730—1807) genfi származású tudósnak (1753—61. Kopenhágában a francia nyelv tanára), kit Klopstock valószínűen személyesen is jól ismert, következő két műve volt: *Introduction à l'histoire de Danemarck* (1755) és *Monuments de la mythologie et de la poésie des Celtes (!) et particulièrement des anciens Scandinaves* (1756). Schütze Gottfried Hamburgban mind a két művet lefordította 1765-ben németre. Klopstockot ez irányú törekvéseiben, t. i. a germán mythologiának új életre ébresztésében és modern költeményekben való fölhasználásában, különben megelőzte egyik barátja, Gerstenberg Vilmos Henrik *Gedicht eines Skalden* (1766) cz. költeményével.

1820 körül is csak ott volt, a hol a 'birodalom' egy félszázaddal előbb. E bécsi légkörbe lépett Székely és e légkör csak fokozhatta már a hazából magával hozott epikus hajlamát és a nemzeti őskor hagyományai felé fordított irányát.

De talált ő Bécsben mást is. A napoleoni szerencsétlen háborúk Ausztriában és első sorban Bécsben is felköltötték a hazafias szellemet, melyet politikusokból és írókból alakult egy tekintélyes kör az irodalom terén is nagy buzgósággal és nem minden siker nélkül törekedett fölkeltani és ébren tartani. E kör középpontja Hormayr József báró volt, a ki 1782-ben született Innsbruckban és már 1803-ban udvari titkár és a titkos állami levéltár igazgatója lett. Miután 1809-ben Tirolban a hadseregnél és mint a népfölkelés szervezője nagy érdemeket szerzett, a császár őt 1816-ban, az alig 28 éves ifjút, a birodalom és a császári ház történetírójává nevezte ki. Mint ilyen élt és működött Bécsben 1828-ig, mikor Münchenbe hívták, a hol szintén igen előkelő és befolyásos állást foglalt el és 1848-ban meghalt. Hormayr, János főherczeg bizalmas embere, az egységes Ausztriáért lelkesedett, melyben azonban az egyes nemzetek megtartották volna eltérő és sajátos nemzeti jellegöket. A németek, magyarok, csehek és lengyelek minden korlátozás nélkül megmaradtak volna németeknek, magyaroknak, cseheknek és lengyeleknek, de együttesen az 'egységes osztrák politikai nemzetet' alkották volna, melyben a németeket csak annyiban illeti a vezérszerep, a mennyiben a soknyelvű országnak a közigazgatás szempontjából elengedhetetlen 'állami nyelvél' a német szolgált volna. E czélt Hormayr több irodalmi vállalattal¹ szolgálta, melyeknek történeti és részben maradandó kiváló értékök egészen független attól a rég túlhaladott politikai iránytól, mely, tényleg nagyon közvetve, megalapításukra vezetett. E vállalataiban kettős cél lebegett rendkívül buzgó kiadójuk és szerkesztőjük szeme előtt: egy oldalról a nemzeti-ségek múltjának minél több oldalú földerítése és ápolása, és más oldalról a fönt jelzett egységes politikai osztrák nemzet előkészítése és nevelése. Ez utóbbi cél test nélkül szükkölködő árnykép volt, mely soha nem ébredt igazi életre; de az első törekvés meghozta gyümölcseit. Hormayrnak ez irányban főtörekvése volt, az írókat és költőket saját

¹ *Der österreichische Plutarch*, 1807—12., 20 kötet. — *Taschenbuch für vaterländische Geschichte*, 1811—48. 20 és új folyamában 17 kötet. (1822 óta a derék Mednyánszky Alajos báró, volt e vállalat társszerkesztője). — *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*, 1809—28., 20 kötet.

nemzetök múltjának földolgozására serkenteni. Az „Archiv” 1817-iki és 1818-iki évfolyamaiban derék dolgozótársa Mednyánszky Alajos báró hosszú, érdekes és tartalmas cikksorozatban fölveti a következő kérdést: „Vajon az osztrák császári állam múltja szegényebb-e szívet nemesítő, a drámában, balladában, legendában, regényben és képzőművészetben feldolgozásra alkalmas tárgyakban, mint az ókor vagy az idegen (külföldi) középkor története?” — és a lelelkesebb nemmel felel e kérdésre. És jellemző, hogy Mednyánszky e cikkekben példáit, t. i. a múltból vett értékes és érdekes tárgyakat, melyek költői földolgozásra kiválóan alkalmasak, — túlnyomóan a magyar történetből és hagyományból veszi, számos, akkor még hazánkban is alig figyelemre méltatott vagy egészen ismeretlen mondára, legendára és történeti epizódra fordítva kortársai figyelmét.¹ E figyelmeztetés nem volt eredménytelen. Osztrák-német költők² ez időben és még jóval később is vetekedve dolgoznak föl a költészetnek minden fájában nemcsak osztrák, hanem különösen magyar és cseh tárgyakat is és e termékek sorában találkoznak oly mesteri alkotások, mint pl. Grillparzernek kiváló színművei: „Ein Bruderzwist in Habsburg”, „Ein treuer Diener seines Herrn” (Bánkban), „König Ottokars letztes Glück und Ende”, „Libussa” stb.³

Tehát ezt a Bécset is találta Székely Sándor, és mit látunk? Első műve, mely itt létrejön, a „Viennász”, melyben a régi bécsi polgárokat és a vitéz lengyeleket dicsőíti, és utána nyomban „A székelyek Erdélyben”, a magyar és székely nemzet fényes őseinek dicsőítése. Véletlen ez a találkozás? Az erdélyi „hősi költeményre” vonatkozóan még annak vehetnők, mert magam is úgy vagyok meggyőződve, hogy ennek eszméjét, legalább csirájában, magával hozta a költő

¹ E cikkből vette pl. Kisfaludy Károly a „Stibor vajda” tárgyát.

² Pl. a Collin testvérek, Mailáth János, Deinhardtstein Lajos, Pichler-Karolina, Castelli Ferencz, Hammer József, Grillparzer és mások. E mozgalom bővebb rajza itt nagyon messze elvezetne tárgyamtól. Kedvezőbb összefüggésben majd visszatérek reá. Megérdeмли.

³ Ez iránynak politikai hatása természetesen éles ellentétben állt Hormayr célzataival: a nemzetek múltjának ez irodalmi és költői dicsőítése csak annál nagyobb mértékben fejlesztette és élesztette a magyarok, csehek és lengyelek nemzeti szellemét és aspirációit, a mi végre tudvalevőleg az „egységes osztrák politikai nemzet” és az „egységes császárság” teljes felbomlására vezetett. De ez nem tartozik e vázlatos dolgozat keretébe; azonban hangsúlyozandónak tartom, hogy pl. Grillparzer politikai meggyőződése teljesen a Hormayr-féle törekvésekben gyökerezik és csakis e törekvések alapján érthető meg helyesen és ítéhető meg méltányosan.

bérczes hazájából; de a ,bécsi eposz' hogyan fogamzott meg a székely fiú lelkében a Hormayr teremtette légkör nélkül? és mért sietett annyira a magyar hősmonda földolgozásával?

De legyen elég az utalásokból és gyanításokból. Tény, hogy Székely Sándor Bécsben írta kis eposzát, melynek gyökerei minden esetre a magyar epika XIX. századi fejlődésében keresendők; és tény, hogy e ,hősi költemény' nélkül, — melyet Toldy Ferencz találóan nevez ,egy csodálatos sugallat művének' — Vörösmarty epikája el nem képzelhető. Ebben van költőnknek történeti jelentősége, ennek köszöni maradandó helyét a magyar irodalom történetében, és Vörösmarty talán méltóbban is örökíthette volna meg emlékét, mint a következő epigrammban (címe: ,Aranyos'): ¹

Tűzbe veled, te nagyon aranyos, tán tiszta arany vagy;

S tűz kísért aranyat, hát arany úrfi megégsz.

Kár érted, de se baj, hamudat széthordja az alszél,

S a felszél, lelked béléte, égbe röpül.

VI.

Székely Sándor egyéb, prózai, többé-kevésbbé tudományos művei a következők:

1. *Unitária vallás története Erdélyben. Összefüggve Erdélyben lakott vagy lakó több népek vallásaival s keresztény felekezetekkel eredetétől kezdve időszakunkig.* Irta Ar. Rákosi Székely Sándor, Kolozsvárt az unitáriusok főiskolájában hittan és ahhoz tartozó tudományok s napkeleti nyelvek rendes közoktatója s egyházi főjegyző. Kolozsvárt, a kir. lyceum betűivel, 1839. VI és 213 l. — Toldy szerint (id. h. 248. l.) »csak meglehetősen hanyag kivonata Úzoni Fosztó István bő és gazdag kézirati munkájának (az unit. collegium könyvtárában).« Székely fiának Jakab Elekhez írt levele szerint a censura sokat törölt e műből.

2. *Világtörténetek, tanulók és olvasók számára útmutatóul Dittmár szerint.* Kolozsvár, 1844., az ev. reform. főiskola betűivel, kiadta ifj. Tiltsch János. Két kötet, 151 és 146 l. — Nem láttam.

¹ Először kiadta Gyulai Pál Vörösmarty munkáinak nyolcz kötetes kiadásában, VIII. 25. l. A 378. lapon olvasható jegyzet nem ad fölvilágosítást arról, hogy ez epigramm mikor és eshetőleg milyen alkalomból készült.

3. *Erdélyország története hiteles kútfőkből.* Irta Aranyas-Rákosi Székely Sándor 1840. Kolozsvárt. A kir. lyceum betűível, 1845: VIII és 220 l. — Az előszó szerint magyar könyvet kívánt adni a nagy olvasó közönségnek, de különösen a tanuló ifjúságnak kezébe, melyből szűkebb hazája történeteivel megismerkedhessék.¹

4. *Az Erdélyi N. Fejedelemségben törvényesen bevett és megerősített Unitária Vallásnak Eredete röviden elszámolva más recepta religiók Eredetével együtt.* — Kézirat, Székely Sándor saját kezeirása, negyedrért 11 oldal, a *Munkák*-hoz fűzve. A tárgy rövid áttekintése 14 pontban. Aláírva: 1825., jegyzette Székely Sándor m. p.

5. *Hunnok és Avarok váraitól.* Nemzeti Tarsalkodó 1830. I. 353. sz. A *Munkák*-ban is.

6. *Törökök kiveretése Magyarországból.* U. o. 1838. II., 193. sz.

7. *A föld alakulásáról.* A *Munkák*-ban e kelettel: *Kolozsvárt, Augusztus 13-án 1844.* — Hol jelent meg?

8. *Zsidó régiségek Erdélyben.* — Hol jelent meg?²

¹ Ism. *Múlt és Jelen*, 1646, 7. sz.

² Fönt (36. l.) megemlítettem, hogy Székelynek az *Unitárius Énekeskönyv* reformjában is döntő része volt. (Az általa szerkesztett ez énekeskönyvnek most harmadik kiadása forog közkezen). Azóta az *Unitárius Közlöny* (szerkesztik dr. Brassai Sámuel és Boros György) f. é. 2. számában (Kolozsvár, 1895. VIII. köt. 18. l.) e munkásságáról Boros György következőleg nyilatkozott: Székely Sándor 1837-ben teljesen újra szerkesztette, 63 új darabbal megtoldotta az unitárius énekeskönyvet. Az újak legnagyobb része (tíz-tizenkettőt kivéve) saját eredeti szerzeménye, a többi saját költői lelkének a képmása, mert a dicséret között alig (van) egy-kettő, a melyet újra ne öntött volna. Ezek őrzik nevét az unitárius egyházban. „Szent színed előtt állunk”, „Felségesek műveid”, „Csodálandó nagy Isten”, „Miatyánk”, „Világok teremtője”, „Dicsőítünk és tisztelünk”, „Örök Isten, kinek esztendőik nincsenek létedben”, „Csodálandók úr Isten számtalan műveid”, „Bölcs teremtő, szent úr Isten”, „Szeret, imád, magasztal értelmünk, érzetünk”. Énekes könyvünk legjobb darabjai ezek, melyeken az elme elmereng s a szív érzelve Istenhez emelkedik. A Székely Sándor énekei és átdolgozásai sokkal tüzetesebb tanulmányra érdemesek, mint a mekkorát mi ide felvehetnénk. Meg kell elégednünk azzal a kijelentéssel, hogy úgy költői formában, mint eszmei tartalomban rendkívül felette áll a Sz. S. énekes könyve összes (öt) elődjének; dogmai kifejezései tisztultabbak és a modern unitarizmus felé hajlók, ámbar sok olyan elem maradt a régi énekekben, a melyeken csak a legújabb kiadás tudott lényegesen javítani. A Székely S. befolyása határozott nyeresége volt az énekeskönyvnek, de — nézetünk szerint — igen kedvezett a rationalizmusnak a lyrai hangulat hátrányára, a mit nem is lehet rossz néven venni a magyar epos költőjétől.

VII.

Székely Sándor levelei.

1. Özvegy Nagy Mihálynénak, szül. Dézsfalvi Simon Judithnak.¹

Bécs, 30. Jan. 1821.

Tekintetes asszony

Nagy tiszteletre méltó jó asszonyom!

Harmadik holnapja következik, hogy én is Bécsnek lákoi között szívom alsó Ausztriának száraz levegőjét — Bécsnek gyönyörködtető vidéke fogva tart ugyan minden tovább repülni akaró képzeletet; de az én kis hegyes völgyes Hazám ottan lakó jó embereim, és azok között a Tekintetes Asszonynak előttem kedves emlékezetű Háza örökké szívem és elmém előtt forog.

December 10-dikén 9 órakor léptem bé legelőbb Bécsbe, három egész héti éjjeli nappali jövetelem után — a mi a várost, az ezen annyi nemzetek gyülekezésének fészket illeti, lehet képzelni, hogy 34. Forstadt, b. akkora nagyságu, széles sánczokkal és magas Kőfalakkal körült vett vár, mint Kolosvár, és 800,000 egymáson tolongó népség nem kis helyen fér el — az éjszakra hajlott Sz.-István úgy áll ki a 8. 9. emeletű épületek közzül, mint egy felleget érő kormos óriás. — A nép az uttzák két oldalain folyva foj az Idegen elébb, azt gondolja, hogy a nép valami lármára siet olyan tolongással, de ez egész nap így foly. A Hintók képtelen zörgése az agyaveléjét az embernek megreszketteti, jó, megyen, éjjel, nappal.

A nép szerfelett finom és pompás; nevezett szerént az asszonyok milliokat viselnek és hordanak magokan továbbá elég nyájas, és szolgálatra kész — nem képzelhetni, mi kíváncsi — Égés volt a minap a Duna mellett, a Szent Istvánt több két ezer embernél nézte, ott lévén utam el én is közikbe állottam, kértem mit néznek. Senki nem tudta, későre vettem észre, hogy a nép a veres zászlót várja, hogy kitéssék, én ott hagytam; a Hofon megint nem régibe kiszabadul egy madár az ablakon, annyi nép fut össze, hogy a Hintok nem mehetvén zugás támadott, katonákat kellett hozni a nép elküldésére — egy vastagon füstölő kéménynek több nézője van, mint egy Theatrumi darabnak Kolozsvárt.

Uj esztendő napján láttam Bécsnek gála napját, jelen volt a Muszka

¹ Megjelent a tordai *Aranyosvidék* 1893. októb. 21-iki 43. számában, honnan Borbély György szerkesztő úr szives engedelmeiből átveszem. Özvegy Nagy Mihályné Borbély György úrnak nagyanyja.

Czár a reggeltől fogva jövő-menő Princzeknek, Fürsteknek, Grofoknak, követeknek 11-ig nem volt vége hossza, 11-kor mentek ő Felségek isteni tiszteletre a Burgkapellbe én nagy nehezen bétolongtam, leginkább teczett nékem a kis Bounaparté, Gróf Colleredo nevelője mellett — fejeér kerek pofáju, kék szemü, de azt mondják nagy hazug.

A császári kincstár felveretett, úgy van a hir, hogy egy paraszt köntösös ember tartotta volna beszéddel a strásákat, míg mások éjszaka, az épület alatt való kánálison feltörvén elvitték a teméntelen Aranyat, melyek 1820. verettek — máris sok ember jött galibába, hogy ilyenekkel vásárlott, de még eddig mind megszabadultak.

Truppok szakadatlanul mennek Olaszországba, úgy haljuk, hogy a Neapolyi király Schönbrunba fog lakni jönni — Erdély és Bécs levegője között nagy a különbség, én itt még szánkát nem láttam. Az Europa előtt olyan híres éneklő Kataláni 22. Janu. adott egy Conczertet, ein-námja feljűlmult 18.000 Pfrtokot.

A mi privát állapotomat nézi, még eddig mindenképpen jól érzem magamat; remélem hogy ezután is megsegít az Isten s a jó emberek. Itten az ember erővel németté lessz. Az én öltözetem egy német magas kalap — fekete selyem lájbi, fehér nyakravaló, melynek oly magosnak kell lenni, hogy az ember örökké az égbe nézni kénytelen, egy pántoffel, fekete pantallon, és egy olajszin Gehrock — mindamellett úgy képzem magamat mint egy idegen sziget madarát mely bármi cifra Kaliczkában van, szirtos hazája felé fordul énekelni -- Két napja már, hogy erdélyi levelekkel töltöm az időt — Alázatossággal tisztelem a kisasszonyokat, nevezett szerént Lajost, Miklost mihelyt több időm lessz, többet fogok írni, mostan pedig ajánlván magam tapasztalt gratziájába maradok.

A Tekintetes Asszonynak

Szállásom vagyon. In der stadt. Färben-gasse Nro. 338. in 4-tem Stock.

alázatos szolgálja
Székely Sándor, mp.

2. Toldy Ferencznek.¹

Érdemes Férfi, Kedves Barátom!

Folyó esztendő okt. 10-kén hozzám utasítani méltóztatott Levelét nagy Tisztelettel vettem, ámbár nagy érdemű Nevét eddig fénylő Iróink között is szemléltém, mindazáltal, hogy azon tisztelt Név nékem önkéntes

¹ A Toldy Ferenczhez intézett Levelek a M. T. Akadémia könyvtárában őriztetnek.

barátságát is, Litteratori Lelkességét is ajánlá; legnagyobb gyönyörűségeim közzé számlálom.

A mennyiben illendő akárkinek magáról kérkedség és hiuság gyanuja nélkül írni, annyiban Kedves Barátom becses kívánságának telyesítője lehetek. Eredetemet vettem az (IV. Béla alatt kézdi és sepsi székekből Aranyasszékre előbb mint segédvédők, utobb megtelepedett székely nép az Hazai Történetekben eléggé ismeretes) Aranyas Rákosi Nemes Székely Nemzettségből, mely magának fegyverrel nyert nemzeti ősi szabadságát a hajdoni homályos időktől fogva tartya. Atyám volt Székely István volt káli unitárius pap és Marosi környéki Archidiaconus. Fia én egyedül, Leány testvérim kettő. Tanultam 6 eszt. a Kereszturi Gymnasiumban, 6 ismét a Kolosvári nagy oskolában, egy esztendő a Kolosvári Universitasban Törvényekben töltöttem, melyeket czélul tettem vala, de közben Statusom által Academiára közkölséggel expedialtattam. 2 eszt. Bécsben tölték. — Onnan Tordára esett jöve telem, hol 1822-től fogva viselem a papi kötelességeket és a Gymnasiumban a Theologiai Cursus és Német nyelv tanítását.

Házasságomban Fiscalis Proc. Csipkés Albert Leányával, Betaval szerencsétlen lettem; három és fél esztendeig volt szeretett Házastársom engem özvegységre hagyott. Azolta Barátim veszik és a kötelességek életem magános óráit. Néha pendítem meg, a múlt idők emlékezetében, néha a jövendők édes reményében, Latom (igy: lantom h.) húrjait. Születésemet adta 1797. sept. 13.

Mit irjak gyönyörködtetőbb Könyveimről avagy uralkodó passióimról? — Homért és Virgilt mások felett szeretem, külömben minden nemzet Epicusait. A Eposzi kürtet adta nékem inkább a Természet, de a szelid Lanttól is nem fosztott meg. Munkáim a következők: *A Kenyérmezői Harcz* öt Énekben. Hősi költemény (próba 1817), egy ének kész. — *Lusiade*. Első Ének fordítás (1818). — *Viennász XXV Ének* Alcaica strophákban (1821. 2.), mely jobbitást vár. — *A Székelyek Erdélyben* (Bécsben 1822). — *Mohácsiász* négy Énekben (1824 Tordán), mely egészen kész, nékem mindegy, akárhol és miként jelenjék meg.

Hogyha Kedves Barátom! mivel már talán el is késett válaszom, az idei kötetben meg nem jelenhetnek küldett vagy küldendő darabjaim, tehát a jövendőire nézve, ezeken kívül, többiekkel is szolgálhatok.

A Székelyek Erdélyben telyes betűhibákkal.

Lap 126. sor 3. Legidnek, olvasni kell: *Szegednek*.

» 131. » 7. *Álva figyelmezték fejedelmek hősi szavára*. Mig osztán

Lap 135. sor 8. *Tornyolván rázta serénnyét.*

» 140. » 14. *Védelmire.*

» 143. » 10. *Küküllő. Árkaiból kikelő fövenyes víze stb.*

» 144. » 9. *Nemeréről.*

» 145. » 5. *Szerzend. Szerzel helyett.*

» 141. » 4. *Mert Érczkert — s lángos stb.*

» 147. » 5. *Tudta, e helyett: sudta.*

» 141. » 5. *Alja nagy ajtóit jobbról. Sok küzde stb.*

» 125. » 7. *Férffjak. Lap 137. s. 4. Szirteerében helyett: Szirtüregekben.*

» 150. » 12. sor után ezen Hexameterek következnek:

Ért a rettentő, s zeng a nagy kopjalap ütven:

S Lépdél előre nehéz lépésben Atillaí rája.

S Mint három szárnyú menykőt ki nem álhat az érczsirt,

Kopjaütések alatt aképpen Kaimbár

És félelmetlen mejjében érzi veszéljét,

S Még egyszer fegyvert markolni tüzelte halála. —

Lelkessé s gyorsá tévén. — A scytha taréjos

Siskát ingatván és győzedelemnek örülvén.

Sűrű kopjával nagy ütéseket osztja viszontag

S végre Kaimbárnak kopnyáját messze lesujtá. —

Barátságába azon hiedelemmel ajánlom magamat, hogy több becses
Leveleit is nyerni fogom, maradván nagy Tisztelettel

Tordán 6ta Nov. 1827.

alázatos szolgálója

Székely Sándor

Tordai pap és Thelog. Professor az
(*unitarius* leszakítva) Gymnasiumban.

Czím: *Tordáról.* Tekintetes Toldy Ferencz Urnak, kedves Barátomnak
Pesten. Chez Mons. J. Schedel Controlleur de la poste à Peste.

3. Toldy Ferencznek.

Kedves Barátom!

Fellette tisztelt ajánlását úgy veszem, mint egy barátságos Hazafi jó szívet. A Mohácsiászt postára tévén egyenesen Barátomhoz utasítám. Kisfaludi Urral, az Auróra érdemes kiadójával, minthogy közelről ismeretes nem vagyok, egyszerre beszöktetni barátságába akarék ezen Munkám által, melyet hogyha Barátom vélem tenni méltóztat, ajánlván és által adván azt, vagy legalább megismertetvén nagy örömeim közzé számlálom. Egyébaránt méltóztat véle azt tenni, amit legjobbnak itélend. Egyéb mun-

káimmal is fogok szolgálni, hogyha mi szeretetre méltó lenne benne.
Nagyon tisztelt és várt tudósítását örömmel várván maradok

Barátomnak

Tordán 12. jan. 1828.

Szerető Baráttya

Ar. R. Székely Sándor mk.

Tordai Unitarius pap és professor.

4. Toldy Ferencznek.

Kedves Barátom!

Most esztendeje tett barátságos ajánlásának és ígérétének eleget tenni kívánván, ezen új Eposzt egyenesen barátságába ajánlom és melléje tévén a *Székely* című Eposzomat, együtt hogy kiadni méltóztassék, mint barát barátját és oly nemes lelkű Recensort, kinek tudományos és méjj érzésű lelke előttem is isméretes — szeretettel kérem. Halgatunk mi itt Erdélyben, a mi nekem nagyon fáj, hogy a külföldnek megvette-tésre okot szolgáltatunk ezen káros indifferentiával.

A Jobbitásokat megtettem szorgalmason, a letisztalásra időm nem vala, de a tisztalót igyekeztem minden jegyzésekre nyomba utasítani, a több jobbitni valókat, valaha; de mostani környezetem szerént nem — lehet igazítani. Azomban, reméllem a Magyar Nemes Nemzet nem fogja balul venni tettemet addig is, míg tökéletesbet adhatok.

Szeretném olyan formában megjelenni szemlélni, mint a Schiller Munkái poétai taschenformátban. — Egyébaránt méltóztat engemet tudósítani érdemes tisztelt szándéka felől. A nyereségtől nem vagyok elfoglaltatva, — meglegésem, ha egy exemplárt nyerhetek belőle. —

Mint távol földre küldett gyermekét az édes Atya, szives szeretettel ajánlom ezen Munkámat felette tisztelt isméretlen Barátom tetszésibe maradván

Kedves Barátomnak

Tordán 1^a Xbrs.¹

Tisztelő Baráttya

Székely Sándor

Tordai Unitarius Pap és Theologia
professora.

¹ 1829. Az évszám nincs kitéve. Toldy jegyzete: vettem jan. 3. 829.

5. Toldy Ferencznek.

Schödel Ferencz Barátomnak idvezletemet!

Eposzomra tett becses Recenzióját Barátomnak tisztelettel olvastam s magam is elhatároztam azt ujjalag dolgozni. Akkori környületeim azt nem engedék. Tisztelt Barátomat azért azon instálom, hogy valamely Erdélybe jövő alkalmatosságtól, légyen az bárha költséges is — akár kereskedő által, akár postán, az ígért becses kézikönyvel együtt, melyet az Oskolai Ifjuság számára is használni eltökéllettem, méltóztassék lelküldeni,¹ és ha lehetne sietőleg.

Egyébaránt nagy érdemű becses barátságába ajánlva magam maradok
Kedves ismeretlen Barátomnak
Tordán 7^{dik} Jan. 1830.

Tisztelője Idvezlője
Székely Sándor mk.

6. Toldy Ferencznek.

Tóldi Ferencz Urnak idvezletemet!

Folyó esztendő elején indíték Pestre Levelet bizonyos kereskedőtől nagyon tisztelt Barátomhoz; de mindeddig nem vett válasza miatt kétségben vagyok, ha valyon kézhez adatott-e? melyre nézve ezen bizonyosb alkalmatosság kétség kívül kezéhez vijendi barátságos kérésemet az iránt, hogy azon becses Recenzióján általment Eposzt, a *Meghódoltatott Dáczját* nekem valamely siető, de bizonyos alkalmatosságtól, mentől hamarább leküldeni méltóztassék, akár posta terhsekeren, akár kereskedő által esvén meg. A portót magaménak fogom tartani.

Szükségesnek látom arra nézve a kijegyzett javításokat, melyeket barátságos érzéssel vettem, mentül elébb megtenni.

Én felette fájlalom, hogy a mint Erdélyben szárnyal a Hir, az Aurórából talán az Erdélyiek ki volnának rekesztve.

Itt Erdélyben, az igaz, nem élünk mi oly nagy világban, mint a Pesti. Azomban tudjuk igenis, mivel tartozunk azon honni Nyelv. iránt, mely valaha nállunk fejedelmi, udvari Nyelv volt és ha lassan is, előnyomulni törekedünk. Közelebről indúla meg Kolosvárt Áglája czimű folyó irás. *Zejk* úr a Kenyermezei ütközetet megirá mintegy tizenöt ivnyi derék Eposzban és kiadni szándékozik. A mint látom, itt most kezdődik nagyobb energiában a Magyar szép Litteratura. Idővel Erdélyből is származhatnak Classikai mivek.

¹ *Leküldeni* vagy *elküldeni* helyett.

Pestre magam is a jövő őszön, ha az idő kedvezend, felrándulni szándékozom. — Válaszát kérőleg várva, maradok tisztelettel, Tordán 15-ik mart. 1830.

Baráttya

Székely Sándor.¹

E levelek irodalomtörténeti adatait már fölhasználtam és megmagyaráztam e czikkem első, életrajzi szakaszában.

HEINRICH GUSZTÁV.

¹ Székely Sándornak több leveleiről, vagy hozzá intézettekről (édes anyjának egy „Szabéd 1846. 5. Febr.” kelt és „szerető édes Anyád Szekeres Klára” aláírásu, de merőben tartalmatlan levelét nem számítva) nem tudok. Toldy (*Magyar Költők Élete* II. a Kazinczy Ferencz életrajzához csatolt jegyzetben) azon írók sorában, kikkel Kazinczy levelezett, Székely Sándort is említi; de ez adata valószínűen tévedésen alapúl.

MIKES »TÖRÖKORSZÁGI LEVELEI«-NEK KELETKEZÉSE.

— Második és befejező közlemény. —

IV.

A mennyire különbözik tartalom tekintetében Szilágyi nézete Toldytól, annyira egyezik a forma, melyben a két tudós nézetét előadja. Toldy Mikes néjének személyiségére támaszkodva kezdi meg fejtegetéseit, Szilágyi szavait Mikesnek öcscséhez írott szavaival vezeti be. Ebből a kiinduló pontból rátér mindkettő magukra a Levelekre. Az első lépés mindkettőjüknél a czáfolás, Toldy a levelek misszilis voltát tagadja, Szilágyi Toldy hipotézisét, hogy a levelek tervszerű irodalmi mű. Sőt még tovább is megegyeznek — forma tekintetében. Mindkettőnél a czáfolás a fő, az állítás csak mintegy oda van vetve, bővebb indokolás nélkül, annyira indokolás nélkül, hogy úgy egyiknél, mint a másiknál szinte meglepő, mi módon mondják ki az eredményt. Az előzményekből sem azt nem sejthetjük, a mit Toldy kihoz végeredménykép, sem a mit Szilágyi.

A legelső fölfogásnak természetesen annak kellett lenni, hogy a levelek misszilisek. Hiszen már a címük is mutatja: »Törökországi Levelek«. E nézet ellen egy másikat állítottak föl, hogy irodalmi, tervszerű mű. Mikor Szilágyi ezt a kérdést tárgyalja, első dolga ez új nézet ellen fordulni.

Szilágyinak nincsen sok érve, de a mit fölhoz, az hatalmas. Az egész mű hangulatát tekintve arra az eredményre jut, hogy ezeket a változó, modosuló hangú leveleket egyszerre, egyfolytában nem írhatta Mikes. A levelek olyanok, mint egy élő, fejlődő lény. A mint ezen észre lehet venni az ifjúságát, a mint növekszik, komolyodik az író, majd meglett férfivé lesz, még itt sem áll meg, hanem öregszik, aggastyánná válik, úgy a leveleken is észrevehetünk ily fajta változást. Eleinte humorosak, mint egy gondtalan ifjú levelezése, később a csapások hatása alatt mind szomorúbbak és szomorúbbak lesznek, majd ez a hang helyt ad az aggkor derült nyugalmanak. Lehetetlen, hogy ezeket a leveleket, melyek annyi különféle hangulatnak színét viselik magukon,

a mennyi változatos lelki állapotban születtek meg, egyszerre írta volna Mikes. Ebben teljesen igaza van Szilágyinak. Egyszerre, azaz életének vége felé, a Levelek nem keletkezhettek. Mindezt oly helyesen, oly határozottan megczáfolja Szilágyi, hogy ebben a tekintetben szavaihoz semmit sem szükséges hozzátennünk.

De különben is, nem legfőbb-e annak bizonyításánál, hogy a mű nem egyszerre készült, az egész mű hangulata? Nem oly kérdéssel állunk itt szemben mint az előbb, mikor a levelek misszilis voltát tagadtuk, akkor könnyű volt bizonyítékokat találnunk, melyek ezen föltevés ellen harcolnak, de már ezen kérdésnél keresve kell keresnünk czáfoló adatokat, a melyek azonban csak támogatni fogják Szilágyi nézetét, de olyan nyomosságot, olyan nagy fontosságot, mint Szilágyi bizonyításának, ezeknek nem tulajdoníthatunk.

Abafi Lajos a Figyelőben Szilágyi nézetét ismertetve szerinte — a mű hangulati különbségénél fontosabb adatokat is hoz föl Toldy nézetének czáfolására. Ezek az adatok, bármennyire találók is, mégis nagyobbrészt csak külsők így nem oly jelentékenyek mint Szilágyinak egyetlen, de igazán a levelek belső tartalmából, azok szelleméből vett érve.

Abafi avval érvel, hogy Mikes egyes anekdotákat kétszer beszél el, p. o. a muszkával kiegyező győzedelmes hadvezér története, Eginhard és Emma esete, a nagy szőlőtőről szóló adoma a vezér hatalmasságát tárgyaló eset, a két nagyralátó úri asszony, a pápának lovat kölcsönző asszony, stb. Igaz ugyan, hogy mindez erősíti Szilágyi czáfolatát, de azt mondani, hogy ezek fontosabb érvek mint Szilágyié, kissé merész, mert ily tévedéseket akkor is elkövethetett Mikes, ha egyszerre, de hosszab időn keresztül írta volna a leveleket, pedig ezt Toldy hipotézise nem zárja ki.

Hogy pedig címet nem adott, csak egyet, a leveleknek, az lehet véletlen is, vagy hogy a másolásnál kimaradt, a mit a Rákóczi József halála utáni leveleknek gyűjtő címül adott.

Egyáltalában az adat gyűjtésnél nem szabad azt elfelednünk, hogy Szilágyi érvelése csak oda irányulhat és oda is irányul, hogy a levelek nem keletkezhettek Mikes életének végén, egyszerre. Ha ezt nem gondoljuk meg, tulságba eshetünk: adatgyűjtési buzgalomból olyan érveket kereshetünk, a melyek látszólag megállhatnak, de a melyek nem azt bizonyítják, a mit Szilágyi akar, hanem túlmenve a határon, elkerülve az igazságot, arra az eredményre juttatják a kutatót, hogy a Törökországi Levelek nem készütlék, hogy úgy mondjuk, irodalmi műnek, és akkor olyan eredményre juthatunk, a melyek távol állanak a valóságtól. Így tett Abafi, és így jutott ő arra az eredményre, hogy Mikes e munkája napló. De erről alább lesz szó.

Van azonban még egy indító ok, a mely magukból a levelekből vonható le. Szilágyi azt vette észre, hogy e levelek hangulata igen különböző. Az is bizonyos, hogy a levelek tartalma is

igen változatos. Van bennük szó Mikes egyéni viszonyairól, érzéséről, gondolkodásmódjáról, a bujdosó magyarok helyzetéről, a Rákócziakról; találunk benne anekdotákat, történeti és regés rövid elbeszéléseket, városok leírását, értekezést a törökök szokásairól, erkölceiről, praktikus oktatásokat stb. stb. Mennyi különféleség! Természetes, hogy Mikesnek — föltéve hogy élete végén, egyfolytában írta a leveleket — az lett volna a helyes eljárása, ha ezeket a változatos dolgokat arányosan osztja el. Az elmélkedő részeket változatossá teszi, ha történeteket sző bele, az eseményeket érdekesebbé, ha egyéni viszonyairól mond el valamit közbe-közbe. Egyszóval, ha öntudatos műgonddal jár el Mikes, a változatos tartalmat élénkké teszi az által, hogy a sokféle tárgyat nem egymás után veszi elő, hanem összeszövi őket. De Mikes nem így járt el. Ha valami tárgyról kezd beszélni, akkor ezt folytatja leveleken keresztül és mikor ezt befejezte, más tárgyra tér át. Innen van aztán az, hogy, bár a levelek egészükben tekintve igen változatosak, mert hiszen sok mindenféléről beszél bennünk, egyes részeiben még sem tekinthetjük minden egyhanguságtól mentnek.

Nem tarthatjuk így a Törökországi Leveleket műgonddal, egyfolytában készült műnek, mert lehetetlen, hogy Mikes, a kinek annyi érzéke volt a levelek különféle fajaihoz illő előadásmód megválasztásában, ne vette volna észre művének ilyen aránytalanságát és ne osztotta volna szét az egyes részeket másképen, tetszősebben.

Mindezen állítások nem egyebek mint Szilágyi nézetének megerősítői. A mit Szilágyi egy szempontból megtámadott, azt jelenleg más, ha nem is oly fontos érvekkel támogatjuk, s talán nem tölősegesen a kérdés tisztázására. És daczára annak, hogy Szilágyinak fölhozott érve eldönti a kérdést, ezen kisebb jelentőségű adatok nem mondhatók czéltalanoknak. Szilágyi az emberi lélekre alapítja okoskodását. Kimutatja, hogy, a mint az ember kora előre halad, a mint más és más változások érik az embert, úgy változik lelki tartalma is, különféle érzés hatása alatt, különféle lelki állapotban másképen ír. Már pedig Mikes levelein félreismerhetetlen a hangulat különfélesége, nyilvánvaló, hogy nem egy esemény, nem egy érzés alatt írta azokat, hanem más és más időben.

Ez az egész tehát lélektan, absztrakt tudomány, a melynek színvonalára nem mindenki emelkedhetik. Az újabb adatok, melyek konkrétebb adatokra hivatkoznak, könnyebben megérthetők: ilyenek a fölem fölhozottak is, nem olyan elvontak, de viszont nem olyan mélyek és nem oly elsőrangú fontosságúak.

Elkísértük Szilágyi fejtegetéseit addig a pontig, midőn ki mondja, hogy a töle fölemlített adatok »ellene szólnak az egyfolytában való készítésnek«, a mit már fejtegetései elején más szóval is kifejezett: »Nem hiszem hogy a munkát, úgy a mint, van élete végén vagy írta vagy szerkesztette volna.«

Ezen higgadt, megfontolt és nagyon valószínű kijelentés

után egészen váratlanul így szól: »Igen, Mikesnek megvolt a vigasza, hogy megbízott rokon lélekkel közölje szenvedéseit, élményeit, reményeit.«

Honnan e határozott kijelentés? Mi vitte rá Szilágyit, hogy ilyen nézetet nyilvánítson? Hiszen hosszú fejtegetésében nincs egy sor sem, mely ilyen kijelentésre készítsen el bennünket. Alapos lélektani ismerettel, szigorú logikával kimutatja, mily alaptalan Toldy nézete és mikor ezt a munkát végrehajtotta, minden átmenet, minden bizonyítás nélkül oly véleményt fejez ki, mely Toldyénél még valószínűtlenebb és melyre az előzményekből még kevésbé lehetett gondolni, mint Toldy fejtegetéseiből Toldy végeredményére.

Szilágyi egész tárgyalásában egy állító szó sincs, minden mondat a czáfolat egy része, és mikor elvégezte a czáfolást, mikor a megczáfolandó nézetet teljesen tönkre tette: akkor egyszerre minden indokolás, minden bizonyítás nélkül odaállítja az ő nézetét.

Ennek a ténynek csak egy magyarázata lehetséges. Toldy és Szilágyi azt hitték, hogy itt csak arról van szó, hogy itt másról nem is lehet szó, mint hogy a Törökországi Levelek valódi, misszilis levelek vagy egyfolytában keletkezett emlékirat. Mindegyikük meg volt győződve arról, hogy, ha a másik fölfogást lehetlenné teszi, eo ipso be van bizonyítva az ő állításának helyessége. Toldy kezdte meg a harcot, kimutatta, hogy levelek nem lehetnek misszilisek, ebből a helyes tételből azonban azt a rossz következtetést vont, hogy egyfolytában írt mű. Szilágyi fölvette a keztyűt, szintén oly helyesen bebizonyította, hogy e munka nem keletkezett egyfolytában. Ő sem elégedett meg evvel, tételéből azt következett, hogy valódi levelek. Így az ő szempontjából egészen természetesnek látszott állítása: más véleményt nem ismert, új véleményre nem gondolt, tehát elfogadta azt, a melyik nézet Toldyét kizárta.

Ily módon úgy látszik, hogy az egész tudományos vitaközlés meddő volt, mert sem egyik, sem másik véleményt nem lehet elfogadni, vagyis hogy Mikes leveleiről pozítíve csak annyit tudunk, hogy semmit sem tudunk. De ez csak úgy látszik. Mert ha tényleges eredményre nem juthatott el sem Toldy sem Szilágyi, legalább kimutathatták azt, hogy mi nem Mikes e munkája és evvel már megkönnyítették a helyes vélemény fölállítását.

V.

Mikessel Toldyn és Szilágyin kívül még sokan foglalkoztak. Még 1854-ben írt Erdélyi János a Pesti Naplóban róla, azután a Toldy-Szilágyi-féle polemia befejeztével Thaly Kálmán a Századokban 1874-ben és a Figyelőben 1878-ban, Baráth Ferencz a Vasárnapi Ujságban 1874-ben, Beöthy Zsolt székfoglalója az Akadémiában és később a Szépprózai elbeszélés a régi irodalomban című művének I. kötetében (1887), Szilágyi István a Vasár-

napi Ujság 1879-i évfolyamában és Szilassi Mór 1880-ban a Philológiai Közlönyben.

Mindezen írók azonban vagy az addig ismeretes nézetek egyikét fogadták el, vagy nem a Levelek eredetével foglalkoztak, hanem más szempontból vették tárgyalás alá a művet, mint p. o. Beöthy, a ki Mikest főképp mint stilsztát tárgyalja.

Ezen írókon kívül még két oly mozzanat történt az irodalomban, melyek föltett kérdésünkkel bővebben foglalkoznak és fontosabb eredményt hoztak létre: Abafi és Gyulai értekezései.

Abafi a Figyelő III. és IV. kötetében értekezik Mikes életről és műveiről. Ezeket az egymás után megjelent közleményeket összegyűjtötte egy könyv alakjában, mely nemcsakára, tehát a 70-es évek végén megjelent, de évszám nélkül.

Abafi Lajos eleinte Toldy és Szilágyi érvelését újabb adatokkal bővítve mindkettőből elfogadja azt, a mi helyes, t. i. a negatív eredményt, hogy nem misszilis levelek, sem egyfolytában nem készültek. Azután így folytatja:

»Vajjon nem tűnt-e föl Toldynak, vagy nem akarta észrevenni, hogy Magyarországon soha annyit nem naplóztak, mint II. Rákóczi Ferencz korában? S hogy a fejedelem környezetében mindég volt egy bizonyos embere, ki napról napra rendszeres naplót vezetett. S nem fekszik-e közel az a föltevés, hogy ezek az emberek háborús időben, úntig változó tartozkodási helyeken naplójukat nem pusztá jószántukból, hanem uruk kívánságára és parancsára vezették? Igenis, nagyon valószínűnek tartom, hogy Rákóczi működése nagy horderejű s történeti voltának tudatában belső emberei egyikét napló vezetésével bizta meg, hogy majdan Magyarország trónján ülven, diadalainak megirandó történetéhez meglegyen a pontos adatok folytonos láncolata. Ily egyenes meghagyás folytán készülhettek Beniczky Gábor (1707—1710), Szatmári Király Ádám (1711—1717) és — tegyük hozzá bátran — Mikes Kelemen az utóbbit kiegészítő és befejező naplói.

»Igenis, Mikes Kelemen e műve napló.«

Itt Abafi újra megtámadja Toldy nézetét, hogy a mű egyseges, műgonddal készült és így folytatja:

»Minden azt bizonyítja, hogy itt nem memoárral, hanem valóságos naplóval van dolgunk. És az a körülmény, hogy ő, ki utóbbi misszilis levelei szerint oly gyöngéd és szeretetteljes ragaszkodással viseltetett rokonai iránt — azokat 41 év lefolyása alatt egyetlen egyszer sem, édes anyját is csak egyszer említi, arra is enged következtetnünk, hogy naplóját nem a maga intenciójára s saját használatára, hanem a fejedelem megbízásából vezethette. Ehhez járult még az is, hogy — míg más naplókban rendszerint és természetesen az illető naplóíró képezi a középpontot — Mikes naplójában Rákóczi Ferencz az, ki köré minden csoportosul és kinek viselt dolgai s avval implicite a törökországi menekültek története adatik elő első sorban, és csak másod sorban, kevés ki-

vétellel mindég valamely (bármilyen csekély) esemény kapcsán veszünk mulattató vagy oktató függelékét.

»Párisban volt alkalma a franczia irodalomban mindég kedvelt levélalakban írott művekkel megismerkedni, s meglehet ilyenek hatása alatt határozta el magát arra, hogy Törökországban száraz naplók helyett ily levelekben fogja vezetni naplóját és az ő szeretetteljes szívének jól eshetett legalább képzeletben társalkodhatnia egy meghitt barátnéjával, kinek rokonérzelmű keblén elsírhatta reménytelen életete tengernyi bánatát és kívül megoszthatta parányi örömét. De különben is szerencsésen volt választva a levélalak, mely lehetővé tette, hogy minden erőszak nélkül nemcsak ura és saját élményeit elmondhassa, hanem egyuttal a legkorlátlanabb szabadságot és alkalmat nyújtott arra nézve, hogy mindenről számot adván, olvasmányai szemelvényeiből, saját tapasztalataiból a mezőgazdaság stb., körül, török életről és szokásról stb., följegyezze mindazt, mit figyelemre méltónak és az olvasóra nézve érdekesnek ítél.«

Abafi ezen véleményét azonban nem igen fogadták el, talán Thaly Kálmán az egyedüli, a ki szerint Abafi ezen véleményének, hogy a levelek tulajdonképen napló, van némi valószínűsége, azonban a részletek ellen több ellenvetést tesz.

Határozottan Abafi ellen nyilatkozott Gyulai Pál. Fejtegetései, melyeket a budapesti egyetemen 1890—91-ben tartott magyar irodalomtörténeti előadásában, nyomtatásban nem jelentek meg, hanem egy hallgatójától (Kiss Ernő) kiadott könyvmatos ivекből ismereteseek. Abafira vonatkozólag a következőket idézzük belőle.

»Abafi véleménye szerint e levelek napló. Egy pillantás azonban e levelekre nyilván ellene mond e nézetnek, mert nyomát sem találjuk bennük a krónikaszerű előadásnak s Mikes se czéloz ilyesmire egy szóval sem.

»De nem is az eredmény miatt fontos Abafi vizsgálódása, hanem azért, mert oly nyomra utalt, melyen haladva csaknem biztosan meghatározhatjuk e levelek mivoltát. Ő ugyanis átvizsgálta Mikes eredeti kéziratát s a papiros vízjegyeiből és különböző színekből három részt különböztet meg. Kétségtelen, hogy mind a három rész más más időben íratott. Így maga a kézirat három időszakra utal. Ez adja a kulcsot a levelek mivoltának földerítéséhez. Mert már az egyes levelek hangulata is világosan három időszakra vall. Az első időszak a fiatalság derült világnézetét, a második a férfiú komoly nyugodtsága mellett is keserűséget, a harmadik pedig az öregség vallásos megnyugvását, reményei meg hiúsult a fölött érzett csöndes rezignációját tünteti vissza. Az ifjú vídámsága, a férfiú keserűsége és az öreg lemondása: ez a három uralkodó hangulat összeesik avval a három időszakkal, melyet a levelek papirosa mutat. Megállapíthatjuk e szerint, hogy Mikes Törökországi Leveli sem egyfolytában írott emlékirat, sem misszi-

lis levél, sem rendszeres napló, hanem tisztán levélalakban írt irodalmi mű, melyet írója három időszakban, egy-egy szakaszt egyfolytában szerzett.»

VI.

A Törökországi levelek keletkezésének kérdését Abafi és Gyulai egymástól szintén eltérő módon kísérik megoldani. Az ellentét azonban már nem oly nagy, mint volt Toldy és Szilágyi között. Abban megegyeznek, hogy sem egyiké, sem a másiké nem lehet helyes, tehát új fölfogással akarják a kérdést tisztázni. Mindkettőjük véleménye egyenes következménye az eredeti nézeteknek: Abafi véleménye Szilágyién, Gyulaié Toldyén alapul. Figyelembe vették azokat az ellenvetéseket, melyeket a másik irány képviselői hangoztattak és az eredeti nézeteket úgy módosították, hogy azok az ellenvetések dacára megállhassanak. A levélforma ellen főképp a néne személye szólt, Abafi tehát, hogy az ellenmondást megszüntesse, nem leveleknek, hanem naplónak tekinti e művet, a mit a néne személyisége már nem akadályoz. Gyulai, hogy a műnek változatos alaphangja akadályt ne képezzen, azt a véleményt állítja föl, hogy a mű három részben készült.

Látható, hogy mind a két nézet haladás az előbbiekhöz képest, mind a kettő valószínűbbnek látszik, mint akár Toldy, akár Szilágyi nézete. De most már az a kérdés, mennyiben fogadhatók el ezek az eredmények, és hogy a kettő közül melyik a helyes?

Figyelemre méltó jelenség, hogy Abafi, a ki annyiszor hangoztatja, hogy úgy Toldy, mint Szilágyi milyen tulságba estek akkor, mikor nem elégedtek meg a negatív eredménnyel, hanem »tullóve a czélon« eredeti, tarthatatlan véleményt nyilvánítottak, ugyanabba a hibába esik, mint előzői, a kiket czáfol. Abafi annyira beleélte magát Toldy véleményének a czáfolatába, hogy, mikor kimondja az egyfolytában való készítés lehetetlenségét, »tulló a czélon« és a leveleket minden komoly indokolás nélkül naplónak minősíti. Ezt avval a ténnyel bizonyítja, hogy abban az időben igen divatos volt a naplóírás úgy Franciaországban, mint nálunk, sőt Rákóczi Ferencz maga is íratott hivatalos naplókat.

Ez pedig bizonyiságnak igen kevés és még akkor sem bírna önmagában döntő erővel, ha semmi más körülmény nem szólna a nézet ellen.

De Abafi még ekkor sem állapodik meg. Nem elégszik meg az egyszerű napló hipotézisével, hanem még azt is hozzá teszi, hogy a napló nem privát napló, melyet Mikes maga számára, vagy legföljebb olvasói számára készített, hanem egyenesen Rákóczi fölszólítására mint hivatalos naplót vezette, hogy majd Rákóczi, ha egyszer Magyarország trónjára kerül, megirathassa belőle pontosan a bujdosás történetét.

Abafinak erről a véleményéről már Thaly Kálmán is mondtott ítéletet, hogy e nézet egyszerűen lehetetlen.

Abafi fejtegetésének végeredménye tehát az, hogy Mikes hivatalos naplót vezetett. Hogy ez a vélemény tarthatatlan, azt igen könnyen be lehet bizonyítani.

Annál az egyenes kapcsolatnál fogva, a mi Szilágyi és Abafi véleménye közt főnáll, azok az érvek, melyek Szilágyi véleménye ellen szólnak, legalább részben Abafit is cáfolják. Igaz, hogy a néne személyiségét meg lehet fejteni evvel a föltevessel, de semmi egyebet nem.

Rákóczi megbízta hű komornikát — Abafi véleménye értelmében így kedődhett a dolog — hogy a fontosabb eseményeket jegyezze föl, hogy majd egyszer, ha szüksége lesz a történelmi adatokra, a száműzetés fontosabb eseményeire, legyen valami biztos forrása. A hű komornik, Mikes Kelemen, enged ura kívánságának és Törökországba érkezettükor megkezdte a följegyzéseket. De a jámbor szolga, a ki urához mindennél jobban ragaszkodott és a ki ura parancsait mindég a legnagyobb tiszteletben tartotta, ugyancsak furcsán kezd föladatahoz. A följegyzéseket — azért, hogy élénkebbé tegye őket — levelekbe foglalja és a hivatalos naplót, mely majd egyszer kútforrás lesz a történet megírásához, egy nénjéhez intézi és még hozzá olyan nénjéhez, a ki csak az ő képzeletében él. De nemcsak, hogy nénjéhez intézi a leveleket, hanem ez a néne az egész hivatalos följegyzésen keresztül úgy szerepel, mint Mikes védő anyala, nénjének minden állítólagos szava parancs előtte, a melynek vakon engedelmeskedik. A néne szelleme ott van minden levélen, ha nem is tudunk róla semmit meg, mégis mindég magunk előtt látjuk, ép úgy mint látta Mikes, mikor ezeket a hivatalos följegyzéseket papírra vetette.

De csak elgondolható-e is ez? Ime a néne személye, a mi miatt Szilágyi érvelése Abafi érvelése szerint is elfogadhatatlan, tönkre teszi magának Abafinak fejtegetéseit is.

És ha nem fogadhatjuk el, hogy Mikes föladatának teljesítésére nénjéhez címzett levelekben jegyezte föl az eseményeket, vajjon maguk a Levelek nem szólnak-e ellen ezen nézetnek?

Igaz, hogy Mikes családi dolgokkal nem foglalkozik, sem a maga családjáról, sem a nénjeéről nem szól semmit; igaz, hogy sokszor nem más a levél, mint száraz följegyzése egyes eseményeknek — a mi mind Abafi nézete mellett szólna. De a milyen keveset foglalkozik családi dolgokkal, éppen olyan sokat ír egyéni viszonyaikról. Hiszen majd minden sorban vagy nénjével foglalkozik, vagy a maga sorsáról ír. Leírja a saját személyének egészségi változatait, óvja nénjét a betegségektől, elmondja, mivel tölti az idejét, praktikus tanácsokat ad nénjének. És hányszor nem mondja, hogy mennyire szereti nénjét, mily bőven beszámol Zsuzsájáról. Nagy művészettel adja elő az egész esetet, alig mond ki valamit egész határozottan, inkább csak sejteni engedi, a mi közt-

tűk történt, az értelmet elrejtí a sorok közé. Sokszor, igaz, szárazak a levelek, de még többször oly élénkek, hogy minden lehet inkább, mint hivatalos napló. Azonfelül mindenféle történeteket sző közbe, anekdotázik, mesélget. Vajjon miért kellett volna neki Rákóczi számára az általánosan ismert történeteket leírni, vajjon mit keresnek a sokszor nagyon is pikáns adomák egy hivatalos naplóban? Még a selyem- és gyapottermelésről szóló leveleket talán tudná mentegezni Abafi: hogy Rákóczi később a magyar asszonyokat tanította volna Mikes följegyzéseiből selyemhernyót tenyészteni és a gyapotbokkal elbánni, de hogy a törökökről mért ír négy éven keresztül: azt már magyarázni is bajos lenne.

A czáfolást még igen sokáig folytathatnók. P. o. mi értelme van annak hivatalos naplóban, hogy Mikes szereti a káposztát meg a dohányt, azok a versek pedig, melyekben hol bohóskodik, hol leír Mikes, talán nem illenek igen be egy hivatalos napló keretébe.

Elmondhatni Abafiról is, a mit ő Toldyról mondott, hogyha jobban figyelmez a Levelekre, akkor nem állítja föl a nézetét, mert bizon Mikes e művét hivatalos naplónak ugyancsak nem tekintetjük.

De ne tekintsük ezt a hivatalos szót, tegyünk úgy, mintha Abafi csak addig ment volna, hogy a Leveleket naplónak, egyszerű privát naplónak nyilvánítsa.

Már maga a föltevés az első pillanatra nagyon valószínűtlen. Naplót levelekben vezetni! Mi értelme van ennek a gondolatnak? Azt mondja Abafi, hogy érdekesebbé, változatosabbá lesz ez által a napló. De igaz-e ez? Igaz-e, hogy a napló nem oly érdekes, ha nem levelekben írja? Helyén van levelekben írni egy elbeszélést vagy utleírást, vagy akármi irodalmi munkát, mert ez által a mű sokkal közvetlenebb hatást tesz. De a mint levelekben meg lehet írni valamit, úgy napló alakban is lehet és ez hasonlóan élénkíti az előadást. Ez csak arra vall, hogy Mikes a levélalakokkal igen jól eltalálta a formát, a melyben művét megírta, de éppen nem bizonyítja azt, a mit akart, hogy levélalakban naplót írt Mikes.

És arra, hogy e Leveleket naplónak tekintsük, csak egy érvet hoz föl Abafi, hogy soha Magyarországon annyit nem naplóztak, mint Mikes idejében. Ennek a ténynek bizonyító ereje nincs. Mert evvel legföljebb azt lehet bizonyítani, hogy Mikes naplót vezetett és még ekkor is milyen ingatag alapon épül föl az egész bizonyítás. Abból, hogy sokan naplóztak Mikes korában, azt következtetni, hogy Mikes is vezetett naplót, lehet ugyan, de ez mindég föltevés marad. Abafinak azt kellett volna kimutatni, hogy Mikes naplóját ezekben a Levelekben bírjuk. Ő azonban egyszerűn kimondja, hogy Mikes írt naplót és ráfogja, hogy ezek a Levelek képezik naplóját. Állítását be nem bizonyította — mert ezt nem is lehet bizonyítani, annyi ok szól ellene.

Ha ezt a munkát nem hivatalos naplónak tekintjük, akkor azt megérthetjük, hogy egy a képzeletében élő nénjéhez vannak intézve, de az összes többi érvek, melyeket előbb említettünk, szólnak a privát napló ellen is.

Vajjon mire valók egy naplóban azok a könyvkivonatok, melyeket Mikes Leveleibe minduntalan beleszó? Mit keresnek ott a törökök életéről, szokásairól, vallásáról szóló levelek? Ki látott úgy naplót írni, hogy négy éven keresztül egyetlen egyszer sem fordul elő szó privát ügyről? Azután, ha hivatalos naplónak tekintjük, akkor nagyon sok, ha meg privát naplónak, akkor nagyon kevés benne az egyéni viszony. Itt sorra ismételhetnők mindazt, a mit a Levelek misszilis voltának czáfolatánál említettek. Még a történelmi adatok pontatlan bejegyzései is idevágának. Ha föl is tesszük, hogy a naplójegyzeteket egy-két héttel később tette, mint a hogy a levelek kelte mutatja, és ez által akarunk igazolni egy pár kelleténél előbb történt bejegyzést: még mindég fönmarad a kérdés, hogyan írhatta meg azt a bizonyos aacheni békét egy fél évvel előbb naplójában?

Egyáltalában hogyan lehet naplónak tekinteni a leveleket, mikor sokszor félévig, egyszer pedig négy éven keresztül nincsen egy följegyzés sem.

Fölösleges minden további bizonyítás; ennyi hihetőleg tökéletesen elegendő arra, hogy a mint mi nem fogadjuk el Abafi kissé merész föltevését, úgy az elfogulatlan bíráló is belássa ezt, hogy Abafinak sem sikerült a kérdést megoldania.

VII.

Miután Abafi előadta nézetét a Levelek keletkezéséről, számot ad arról, mily eredménynyel vizsgálta át Mikes Kelemennek eredeti, Egerben az érseki könyvtárban lévő kéziratát.

Vizsgálódásából főképen az fontos, hogy Mikes kézírata a papiros vízjegyeiből és színeiből következtetve három részből áll melyek különböző időben keletkeztek. Szerinte az első rész 1737-ben, a második 1741-ben és 1752-ben, az utolsó 1759-ben készült.

Abafinak erre az eredményére támaszkodva állította föl Gyulai Pál azt a hipotézist, hogy Mikes levelei három részben keletkezett irodalmi mű. Ez a vélemény igen megszívelendő. Mert egyfolytában nem keletkezett a munka, pillanatnyi benyomások hatása alatt, minden alkalommal külön-külön mint naplójegyzetek vagy levelek szintén nem, tehát ez a fölfogás igen megfelelő.

Alapja e fölfogásnak egyrészt a papiros háromféle típusa, másrészt a leveleknek háromféle alaphangja.

Ha a Törökországi leveleknek az a példánya, a melyet most ismerünk, eredeti, első kézirat lenne, vagyis ezek lennének azok a papirosok, a melyekre először írta a leveleit Mikes, akkor e körülménynek igen nagy lenne a bizonyító ereje. Csak hogy a

dolog nem így áll, mert a levelek ismertetői mind egyetértenek abban, hogy ez a példány másolat, oly másolat, melyet maga Mikes készített. Határozott bizonyítékunk erre természetesen nincs, legfőlebb az, hogy a munka aránylag tisztán van írva, talán az egész 445 oldalon nem fordul elő benne több mint tíz nagyobb törlés, és legalább is valószínűtlen, hogy egyszerre, minden előző kísérlet nélkül, ilyen tisztán, csinosan írhatta volna meg Mikes e munkát. Nincs egy oly adatunk sem, a mely ellentmondana e fölfogásnak, úgy hogy bátran tekinthetjük Mikes e munkáját másolatnak. Szvorényi József és utána Abafi első másolatnak tartják. Utóvégre is, ha már másolat, egészen mellékes, hogy hányadik. Ezt még kevésbé lehetne bizonyítani; a kinek tetszik, elfogadhatja első másolatnak.

Ezen körülmény egy másik, szintén hathatós érvelést is megakadályoz. Mikesnek — a mint a levelekből kitűnik — 1753 augusztusától 1754 novemberéig szembaja volt. Ha ez a munka nem lenne másolat, akkor ennek az adatnak a segítségével igen pontosan megítélhetnők, hogy szembaja alatt munkájának mely részét írta; így azonban csak azt tudjuk, hogy mikor másolt bizonyos részt, a minek tehát bizonyító ereje nem sok van, ebből a körülményből semmit sem bizonyíthatunk a mű keletkezéséről.

Azonban a papirosra és annak vízjegyeire alapítva, ezen három részben való keletkezésnek a föltevése nem tetszik valószínűnek. Mert már Abafi vizsgálódásából is ki lehet venni, hogy a papir nem három, hanem öt típusra mutat, a mennyiben a középső rész maga is három részben keletkezett, még pedig igen nagy időközökben, az első (Abafi szerint) 1741-ben, az utolsó pedig okvetetlen 1756 után kellett keletkezni, mert még az 1756-évből keltezett levelek is vannak ezen részben.

Egy másik ellenmondás is van Abafi és Gyulai nézetei között, pedig Gyulai a maga véleményét Abafi eredményeihez fűzi. Mindegyikük másképen osztja három részre a leveleket. Abafi három része 1717—1737, 1737—1756, 1756—1758, illetőleg a hosszú második rész szintén három részre oszlik 1737—1738 1739—1749 és 1749—1756. Gyulai szerint az első két rész körülbelül 10—10 év leveleit foglalja magában, az utolsó pedig a többi, vagyis az egyes részek 1717—1727, 1727—1737, 1737—1758-ig tartanak. Kitészik ebből, hogy az Abafitól és Gyulaitól meghatározott határidők egyetlen egyszer sem találkoznak, sőt az eltérés mindenütt igen nagy.

Ez pedig a főbizonyíték, tehát bővebben kell vele foglalkoznunk.

Az tagadhatatlan, hogy a levelek változatos hangúak, sőt, ha figyelmesen vizsgáljuk, több, némileg egymástól elválasztott részt különböztethetünk meg. Itt azonban nem a papiros vízjegyei, hanem a Levelek jelleme után indulunk. Az a kérdés azonban,

megfelel-e Gyulai fölfogásának a leveleknek hangjuk, stílusuk szerint fölosztott csoportja?

Gyulai szerint Mikes azon levelei, melyek a fiatalság üdeségének, derűltségének a színét viselik magukon, tíz év leveleit foglalják magukban. De még ha ezt a tíz évet nem is vesszük egész szigorúan, még akkor sem találunk oly levelet, a melytől kezdve a leveleken változást vehetnénk észre. Az első változás akkor észlelhető, mikor Mikes ott áll Rákóczi halálos ágyánál. Ez pedig csak 1735-ben tehát 18 évvel az első levél után következett be, miután már 110 levelet, tehát többet mint a levelek felét, megírt. Ez a rész tehát majdnem teljes két csoportját foglalja magában Gyulai fölosztásának. Ettől kezdve a levelek bánatosak, mély érzéstől áthatottak lesznek. Ez a sajátság aztán később helyt ad az egyhangú szárazságnak. A második változásig, melyet Rákóczi József halála idéz elő, 1739-ben mindössze 26 levél van. Innen kezdve egy kis időre Mikes kedélye élénkül. 1748-ban kezd már az említett ciklust a törökök testi és lelki életéről egészen 1754-ig.

Avval a fölfogással tehát, hogy a levelek három részben úgy készültek, hogy az első tíz évi levelek az első, a második tíz évi levelek a második és a hátralévő húsz évben írott levelek a harmadik részét képezik a munkának, azt hiszem nem lehet helyesen megoldani a keletkezési kérdést. Sem a Levelek hangjának változása, sem a papír különfélesége nem talál a föllállított határ évekkal. De ha nem tekintjük ezt az évek szerinti határozott merev fölfogást, hanem csak az alapját, a harmas fölosztást, vizsgáljuk, vajjon nem oldja-e ez meg a kérdést?

A Leveleken Gyulai szerint három különböző kor hangulata vehető észre, szerinte meg lehet ismerni Mikesnek ifjú, férfi és agg korában írott leveleit. Az emberi kor ezen három állapotának felelnek meg a levelek is vidám, komoly és humoros hangulatuk szerint. Az első 18 évben, tehát 1717-től 1735-ig írott levelei csakugyan magukon viselik az ifjúság színét; ekkor meghal Rákóczi Ferencz, az ifjúból férfi lesz és négy évig egy vidám szó sem jön tollára. Ez a négy év felelne meg Mikes férfi korának, mert már 1739-ben újra változik a levelek hangulata. Már nem komolyak, ridegek levelei, mint eddig voltak, de nem is az a pajkos, semmivel mélyen nem foglalkozó hang üti meg füleinket, milyenen Mikes szeretett fejedelmének halála előtt írta leveleit. A tréfálkozás helyét a humor foglalja el, remény helyett rezignációval találkozunk. És ha nem számítjuk azt a négy évig tartó néprajzot a törökökről, főbb vonásaiban — de csak főbb vonásaiban — így tart ez egészen a levelek utolsójáig.

Ily módon lehetne három csoportra osztani a Leveleket, csak hogy ez a fölosztás sem állhat meg, megdöntik a belőle vont következtetések.

Tegyük ugyanis föl, hogy a levelek csakugyan ily módon

keletkeztek. Ebből a föltevésből az következik, hogy minden egyes részt annak az időszaknak a végén írta, a melyet a levelek egy-egy csoportja képez, vagyis az elsőt Rákóczi halála előtt nemsokkal, a másikat 1739-ben és az utolsót 1759 után. Ezen határidők előtt semmi esetre sem írhatta, mert hiszen olyan dolgokról is megemlékszik, melyek akkoriban történtek. Sőt valószínűleg mindegyiket valamivel később írta, mert p. o. az első részben Rákóczi betegségét is tárgyalja, pedig a betegség kezdete csak kevéssel előzte meg Rákóczi halálát.

Ha így állana a dolog, akkor miképen tudnók megmagyarázni, hogy 18 év eseményeit megírja egyszerre, azután leteszi a tollat és négy év múlva beszámol arról, a mi a négy év alatt történt, majd megint csak 18 év után fog a munkához?

És ha így minden időszak végén írta volna meg a három részt — a mi abból, hogy háromszorra keletkezett a mű, önként következik — akkor hogyan magyarázhatjuk meg p. azt a közvetlenséget, a melylyel Rákóczi Ferencz halálát megírta. Ez az esemény épen a második rész elejére esik, tehát legalább is 5 év múlva kellett megírni Mikesnek. Erre a pár levélre, mely ezt az eseményt tárgyalja, hivatkoznak azok, a kik a levelek misszilis voltát védik, mint bizonyítékra — bátran hozzátehetjük — egyetlen erősítő körülményre. Ezen leveleknek a közvetlensége csakugyan meglepő; nyilvánvaló, hogy ezek a szomorú eset hatásából nyomban folytak.

Van még egy körülmény, a mely a hármasszoros fölosztás ellen szól. Ha három részben írta, három messze eső korban írta Mikes e művét, akkor nyilvánvalólag egészen más lesz az egyes részeknek a hangulata. Tíz év alatt, a mennyi időköznek Gyulai szerint legalább is kell lenni az egyes részek írása közt, nagyon megváltozik az író egyénisége, mások lesznek a benyomásai, más lesz az érzése, más a fölfogása, és ennek megfelelőleg változik a mű iránya, hangja, úgy hogy az egyes részek egymástól nagyon fognak különbözni. Igen, de Mikesnél ilyen határozott erős különbség csak a Rákóczi Ferencz halála előtt és után írt levelekben érezhető, úgy hogy, ha a mű háromszorra keletkezett volna, a Rákóczi halála előtti dolgokat az első részben, Rákóczi halálát a másodikban kellett volna megírni. Azt még talán el lehetne fogadni, hogy az első rész egyszerre készült — ámbár ez is valószínűtlen, de már az teljesen lehetetlen, hogy éppen akkor, mikor Rákóczi meghal, mikor tehát Mikes törökországi tartózkodása alatt a legfontosabb esemény történt, Mikes abbahagyta volna az írást és csak egy pár évvel később vette volna kezébe a tollat, hogy megírja évek múlva azt az eseményt, mely őt annyira meghatotta. Van mindenestre nagy különbség a Rákóczi halála előtt és után keletkezett levelek közt, de ennek nem az az oka, hogy egymástól messze eső időben keletkeztek volna, hanem az, hogy az ese-

mény igen megindította Mikest, és ezen esemény hatása alatt a nagy csapás következtében, másképp ír mint azelőtt írt.

A második meg harmadik rész közötti határt meg épen nem lehet megállapítani. Mert az, hogy a második rész csak négy évi időköz leveleit, az első és harmadik meg 18 évét foglalja magában, valószínűtlen, más határnapot megállapítani pedig, a meddig mint férfi, utána mint agg írta volna meg a leveleket, lehetetlen, mert, a mint említettem, 1739-től 1759-ig a levelek hangja egyszerre nem változik, csak fokozatosan fejlődik, fokozatosan halad, a mint Mikes öregszik.

Ezek után — azt hisszük — ez a fölfogás sem felel meg a valóságnak, Mikes Leveli ép úgy nem keletkeztek három részben, mint a hogy nem írta őket egyszerre, élete végén.

VIII.

Abafi és Gyulai hipotézeseivel befejeztük a négy vélemény ismertetését. Toldy és Szilágyi egymás nézetét czáfolták meg, hogy Abafi és Gyulai föltevésai sem oldják meg a csomót, annak az előbbieken próbáltam okát adni. Ha ezek után azt kérdezzük, nem volt-e hiábavaló az a sok fáradozás, a melylyel Mikes műveiről az irodalomtörténetírók ítéletet mondtak, nagyon közel áll az a föltevés, hogy munkásságuk kárba vészett. De a dolog nem így áll. Nagy érdemük van ezen íróknak egyrészt, hogy kimutatták pontosan, határozottan mi nem Mikes Leveli és másrészt, hogy utat-módot nyitottak arra, hogyan lehet ezen munkáról helyes véleményt alkotni.

Az egész kérdés tulajdonképen el volt döntve akkor, mikor a Toldy-Szilágyi-féle polemia bevégeződött. Azokból a bizonyítékokból, a miket Toldy és Szilágyi a saját nézetük támogatására vagy jobban mondva az ellenkező vélemény megczáfolására fölhoztak, a kérdést mondhatjuk teljesen tisztába hozták. Annyi körülményt említettek oly sok oldalról vonalozták körül a leveleket, hogy a sok czáfolat igen sok gyanításnak útját szegte. A kérdés az erős czáfolás következtében lassankint megváltozott: nem azt kell kutatni, mi lehet Mikes e műve, hanem hogy mi nem. A bizonyítékok egy része kizárja azt a lehetőséget, másrésze a *másik* lehetőséget, mindinkább szaporodott a tagadó elem és így közvetve kisebedett azon föltevések száma, hogy mi lehet a munka.

Ki lehet sorra mutatni, hogy a levelek nem misszilisek, hogy azokat nem egyszerre, élete végén írta Mikes, hogy nem ezekben van közvetlenül letéve Mikes naplója, és végül hogy nem háromszorra, életének három különböző idejében készültek.

Ha már most ilyen határozottan meg vannak szabva azon határok, melyeken belül nem kereshetjük a levelek keletkezésének megmagyarázására szolgáló okot, természetesen a határon kívül kell magyarázatot keresnünk, olyan magyarázatot, mely az előbbi

vélemények czáfoló részével nem ellenkezik, vagyis akkor oldhatjuk meg a kérdést, ha sikerül olyan nézetet fölláztatni, a melynek sem Toldy vagy Szilágyi, sem Abafi vagy Gyulai egyetlen kétértelműen kívül álló bizonyítéka nem mond ellent.

Az eljárás tehát analitikus, elemző lesz. Kikeressük az egyes nézetek között az érintkezési pontokat, mindegyik véleményből elfogadjuk azt, a mi a többi véleménynyel nem áll ellenkezésben. Az így elemzés útján nyert vonásokat, adatokat azután összegyűjtjük, úgy hogy az ily módon megalkotott vélemény nem fog ellenkezni, mert nem is ellenkezhetik, azokkal a bizonyítékokkal, melyeket eddigelé megállapítottak.

Toldytól elfogadható, hogy a Levelek nem misszilisek, ezt ő kétségtelenül bebizonyította; Szilágyi véleményének biztos eredménye, hogy egyszerre nem írhatta a Leveleket Mikes; Abafi véleménye — bármily újnak is akar látszani — végeredményében új ugyan, de alapjában, bizonyítékaiban nem egyéb, mint Toldy és Szilágyi adatainak kibővítése és pótlása, így tehát nála semmi sincs, a mit — ha nem is oly bőven — Toldynál vagy Szilágyinál meg ne találunk, a mi pedig a papíros vizsgálatából kisütött eredményeit illeti, arról alább lesz szó; Gyulai nézetéből megtartjuk azt, hogy a mű nem egyszerre, hanem többszörre készült. Mindezen adatok olyanok, a melyeket meg nem czáfoltak, de a melyeket nem is lehet megczáfolni.

Az érintkezési pontok tehát megvannak, abban a három adatban, hogy a Törökországi Levelek irodalmi műnek tekintendő, mely nem egyszerre, hanem több részben keletkezett, megegyezik mind a három, illetőleg mind a négy író. Ebből már igen egyszerűen következik, hogy Mikes Törökországi levelei oly irodalmi munka, mely Mikes hosszú időn, éveken, évtizedeken dolgozott. Nem egyszerre készült, nem is három részben, nem leveleknek kell tekintenünk, még kevésbbé naplónak, hanem annak, a mi, önálló műbecscsel bíró munkának. Hogy mikor kezdette, vagy mikor végezte, hogy megszakítás nélkül egész életén keresztül dolgozott-e rajta, vagy megszakításokkal, nagyobb részletekben — mindenesetre többen mind háromban — dolgozta-e: ez oly kérdés, melyre csak találgatással lehet megfelelni, és az eredmény így is csak valószínű lehet, mert bizonyítékokat nem mutathatunk föl, ez a körülmény azonban, mint részlet, nem elsőrangú fontosságú.

Ha ez az érvelés megállja a helyét, akkor az az eredmény is, a melyre eljutottunk, kell hogy helyes legyen. Van azonban a helyességnek egy másik kritériuma is: ezt az eredményt össze kell vetni a már régebbi fejtegetésekkel, avval, a mit Toldy, Szilágyi, Abafi és Gyulai Pál kétségtelenül bebizonyítottak. Természetesen ezt itt írásban nem lehet megtenni, hanem a ki figyelmesen olvassa az említett írók bizonyításait és az egyes tételeket összeveti ezzel a tőlünk fölláztatott hipotézissel, az meggyőződhetik arról, hogy nem alaptalan a nézetünk.

Ezen eredmény ellen látszólag két kijelentést lehetne idézni. Egyik Abafié, hogy a munka papirosa után itélve három vagy öt részben keletkezett. De ez az ellenmondás csak látszólagos, mert, mint említettük, a Törökországi Levelek azon példánya, a melyet Abafi átvizsgált, csak másolat, úgy hogy ez a három, illetőleg öt részben való keletkezés nem a műre, hanem a másolatra vonatkozik. Sőt ha jobban meggondoljuk a dolgot, még ezt az adatot is fölhasználhatjuk nézetünk támogatására. Ez is azt bizonyítja, hogy a Levelek több részben keletkeztek. Mikes elkezdí írni az emlékiratait. Mikor ezek az első fogalmazványú levelek összegyűltek és Mikesnek talán nem volt kedve, talán nem volt abban a hangulatban, hogy művét folytassa, egy időre félre teszi, és elkezdí a már meglevőt letisztázni. Azután abbahagyja a tisztázást és folytatja művének az írását; így fölváltva írhatta hol az első fogalmazványú leveleit, hol tisztázta azokat. Így érthető, hogy a másolat több részben keletkezett, világos bizonyosságául annak, hogy az eredetinek is több részben kellett keletkeznie.

A másik Gyulai azon megjegyzése, hogy a Levelek három hangulatot tükröznek vissza, az ifjú, férfi és öregkor hangulatait. Ez azonban nem zárja ki a mi föltevésünket. Hiszen minden munkán, a mit valaki hosszú időn, majdnem az egész életén keresztül ír, megérzik a korának a hatása. Másképen fog ugyanarról a kérdésről egy fiatal, reményektől eltelt ifjú írni, meg egy érett, sokat tapasztalt, csalódásokon keresztül ment agg. Ennélfogva bátran mondhatjuk, hogy az emberi élet három korának megfelelő három hangulat érvénye jut Mikes Leveleiben is. De azt nem állíthatjuk, hogy az egyes levelek hangulata közti különbséget avval magyarázhatjuk meg, hogy a Levelek három részben keletkeztek. Mert a mint az emberi élet három kora fokozatosan, lassan változik, az ember átmegy az egyik korból a másikba, hogy a határt pontosan nem lehet megállapítani: úgy van ez a Levelekkel is. Valamint azt nem lehet eldönteni, hány éves korában szűnt meg Mikes férfi lenni: úgy azt sem állapíthatjuk meg, melyik az első levél, a melyből már az agg Mikes humora szól hozzánk. Vegyük csak azokat a leveleket a melyekben Rákóczi Ferencz és Rákóczi József haláláról emlékszik meg. A két levél közti nagy különbséget abból, hogy mikor az elsőt írta Mikes, még ifjú, mikor a másodikat, már férfi volt, megmagyarázni nem lehet. Hanem igenis megértjük mingyárt a nagy különbséget, ha tekintetbe vesszük, hogy Ferenczhez Mikes szívének egész vonzalmával ragaszkodott, Józsefet ellenben nem szerette, mert csalódott benne. A levelek változatos hangját tehát nem annyira általános emberi viszonyokból, mint inkább Mikes egyéni viszonyaiból magyarázhatjuk.

És hogy Mikes csakugyan hosszú időn keresztül dolgozott ezen művén, annak van pozitív bizonyítéka is, maguknak a Leveleknek tartalmából is lehet erre következtetni.

A Levelek tartalma — a mint ismeretes — igen változatos.

Sok mindenféléről beszél Mikes és művészetének egyik oldala éppen abban nyilvánul, hogy a tárggyal szorosan össze nem függő részleteket oly ügyesen tudja bevonni tárgyalása keretébe; olyan stílben adja elő, hogy oda nem tartozásuk nem tűnik föl. Nem tekintve a mű vége felé előforduló leveleket, melyek a török életről szólnak, ezek a részek változatosságot hoznak be. Természetes tehát, hogy nem egyfolytában beszél egyes tárgyról, hanem itt is, ott is vegyít valamit bele az élményei elbeszélésébe. Mindamellett hogy így el vannak osztva a különféle elemek, mégis észre lehet venni egyes periodusokat a műben. Ezek a periodusok pedig kétségtelen bizonyítékot szolgáltatnak arra nézve, hogy ha Mikes művét nagyobb időközökben írta is, minden egyes ily részt külön kellett írnia.

Az első rész körülbelül az első 40 levelet foglalja magában. A legelső levelek csupán személyi kérdésekről szólnak. Elmondja Mikes bennük életviszonyait, a bujdosók sorsát, évelődik nénjével. De már ekkor is kezd szélesedni a tárgyköre. Tárgyalja a viszonyokkal összefüggő szokásokat, a mint azok a törököknél divatosak, evvel ellentétben azt, a mit nyugati Európában tapasztalt, a Rákóczi Ferenczczel összeköttetésben álló fejedelmek történetét. De mindez az ő vagy a bujdosók személyéhez fűződik. Eleinte nincs még állandó tartozkodási helyük, változtatják állomásukat, a mikor valahová érkezik, beszámol róla nénjének. Végre elérkeznek Rodostóba. Leírja a várost és vidéket, sőt még verset is farag róla. Evvel a helyismertetés be van fejezve, ezt a kört kimerítette, másról kell írnia.

A második részt hozzátvetőleg a 41—90 levelek képezik. Még mindig igen sok benne a személyét illető dolog. Annál inkább, mert őt mélyen érintő dolgok fordulnak elő benne, Bercsényi halála, Kőszeghi Zsuzsinak Bercsényivel való házassága, a mi Mikesre igen lehangoló hatással volt, mert ő is szerette volna Zsuzsival megosztani azt, a mije volt; Bercsényi sem élvezhette hosszú ideig második házassága boldogságát, nemsokára meghalt. Mikes szívében remény támad: hátha elnyerhetné az özvegy kezét, de hiába. Zsuzsi nem hallgatta meg őt, kiment Lengyelországba. De ezen részben már az események közé beilleszt anekdotákat, elbeszéléseket, elmond oly történeteket, melyeknek ugyanaz volt az indoka, a mi az ő kis körében lefolyó eseményeknek, aktuális kérdésekkel foglalkozik: gyapottermeléssel, selyemhernyótenyésztéssel, gyermekneveléssel stb. Sőt történeti kérdéseket is tárgyal. Kifejti nénjének a lovagrendek keletkezését, a keresztes háborúk történetét. Ha Konstantinápolyban valami fontosabb esemény történik, arról is beszámol.

A viszonyok Törökországban zavartak lesznek, ezek képezik főképp tárgyát a harmadik résznek, a 91—110 levélnek. Napirandén van a vezérek változása és mivel ők főképen a vezérektől függenek, érdekében áll, hogy velük barátságos török legyen a

nagyvezér. Ez tehát fontos kérdés, mely igen sokszor minden más egyebet háttérbe szorít. De azért alkalom adtán elmond Mikes egy-egy élczet vagy tanulságos történetet. Itt már tehát Mikes egyénisége nem helyezkedik előtérbe, csak annyiban érvényesül, hogy az eseményeket az ő sajátos egyéni fölfogása szerint tekinti és írja meg.

Azonban ezen részeket ily határozottan, mereven egymástól elválasztani nem igen lehet. Nem lehet megállapítani egész biztossággal, hogy melyik levéllel végződik az egyik rész, melyikkel a másik, a határokat csak nagyjából tüntethetjük ki. Ennélfogva azt sem állíthatjuk, hogy mind a három részt külön külön egyszerre írta volna Mikes. Irogatott ő szorgalmasan, készültek lassanként a levelek, a mint más más érzés uralkodik rajta, úgy változott a hangulata és a hangulatának megfelelő tárgyakat dolgozott ki. Mikor megérkezik Törökországba, minden új, szokatlan előtte, nem ismeri a vidéket, nem ismeri a viszonyokat, még az életkörülményei is mások, mint azelőtt voltak, nincs hozzászokva a magára utaltságra: természetes, hogy ezebből alakul a levelek tartalma. Ezután oly események következnek, melyek lelkére igen mozgalmasan hatnak. Hozzájuk költözik Bercsényi, így közelebe jut Zsuzsi, kit már ő régen szerett volna elvenni. Bercsényiné meghal és Zsuzsi a helyett, hogy Mikesné lenne, Bercsényi felesége lesz Bercsényi megbetegszik, meghal, de Zsuzsi ekkor már nem akar az egyszerű Mikes felesége lenni, hanem szívesebben viseli az özvegyi fátyolt, csakhogy grófné maradhasson. De ez a viszony is véget ér egyszer s Mikesnek nem marad más dolga, mint a török politikáról és az európai forrongásokról írni. Ez azonban igen sovány tárgy; hogy a levelek mégse legyenek egyhanguak, mindenféle más tárgyról ír. Sokat olvas, széles az ismereteinek a köre: a mi megragadta képzeletét vagy a mi odaillik az elmondottakhoz, azt beveszi leveleibe. Ezért van Mikes leveleinek ezen részében annyi történet, anekdota, elmélkedés és tanítás.

A CXI. levélben említést tesz Mikes, hogy Rákóczi igen beteg és csakugyan megtudjuk a következő levélből, hogy Rákóczi meghalt. Itt egy új rész kezdődik. A szomorú esemény egészen kiforgatja Mikeset valójából. Ő, a ki egészen hozzászokott már Rákóczi Ferenczhez, a ki a hosszas együttlét folytán elválhatatlan volt tőle, elveszti szeretett urát. Ez az eset igen nagy hatást gyakorolt rá. Már 45 éves volt, mikor a fejedelem meghalt, de daczára éveinek a kedélye mindég ifjú volt, vidám, majdnem pajos, a ki még a maga nyomorúságán is nevetett, élczelődött. Ez a jó hangulat, ez a derült világnézet egy csapásra megváltozott, mikor Rákóczi behunyta a szemét.

Azonkívül más súlyosbító körülmények is járultak ide. Mikes anyagi helyzete Rákóczi idejében sem volt valami fényes, hanem Rákóczi halála után bizony a helyzete nagyon sanyarú lett. Most már nem gúnyolódik a szegénységen, hanem szomorúan panasz-

kodik, hogy ételre ugyan telik, de már ruhára nem elég a pénze. (CXVI—CXVIII.) Gondjai is nagyobbodnak. Ha panaszkodott az előbb egyhangú élete miatt, most bőséges alkalma nyílik a munkára. Az egész kolónia ellátásának a terhe rajta nyugszik. Ha társai nincsenek valamivel megelégedve, őt szidják, sőt tovább mennek, avval vádolják, hogy eltulajdonítja a fejedelem javait és a mit a bujdosók számára adnak, azt a maga hasznára fordítja. Mindez igen nyomasztó hatással van Mikesre és ha nem is töri őt meg, mégis elkészeríti, hogy vele, a ki teljes életében mindig önzetlen volt, ilyen csúnyán bánnak. Már nem az a gondtalan, mindent a legjobbnak tartó ember, a ki azelőtt volt, a ki nem sokat törődik a jövővel; most már aggasztja a jövő, hová fejlődnek a viszonyok, fél, hogy a bekövetkező viszonyok még szomorúbbak lesznek.

A CXXIII. levélben említi, hogy II. Rákóczi József megérkezett. Ekkor már a közvetlen benyomás, melyet Mikesre ura halála gyakorolt, mind jobban gyöngül. A fájdalom helyet ad a szomorúságnak, az elégedetlenségnek. Az ifjú fejedelemben csalódott, mert az nem üt apjára. Természete alapján véve jó, esze van, de a ferde nevelés, a neki nem való társaság elrontották. Nem szereti a rendet, állhatatlan, hiú, elbizakodott. A bujdosók iránt nem viseltetik olyan érzelmekkel, mint atyja, úgy hogy Mikes tőle semmi jót sem várhat. Mikes ugyan nem mondja, de kiérezhetni a Levelekből, hogy a fejedelem őt szolgának tartja és úgy is bánik vele. Ez fölébreszti újólág Rákóczi Ferencz emlékét, önkénytelenül párhuzamot von az atya és fiú között. Mindinkább előtérbe lép annak a veszteségnek érzete, mely őt Rákóczi halálával érte. Ez a nagy változás elvette minden reményét, már nem bízik abban, hogy valamikor meg fogja Erdélyt látni, pedig ehhez a gondolathoz mindég ragaszkodott. Már nyilván mondja, hogy nem fog többé Erdélybe kerülni. A CXXVII. levélben elmondja, hogy a fejedelem így szólt hozzá: »Nem halok meg itt, mint apám« — Nem felelék, írja Mikes, de gondolám: Erdélyben sem. — »A jövőendő borús sejtelve árnyékát veti az eddigi gondoktól mentes lélekre,« és mivel a Levelei hű tükre belső életének, a tréfás, humoros levelek átalakulnak szomorkodó, panaszkodó és a jövőendő nyomorú sorstól remegő levelekké.

Életében ekkor új változás történik. A porta Rákóczi Józsefet egy hadjárat vezetésével bizza meg, melynek célja a Habsburgok leverése és Magyarország megszabadítása lenne. Ez azonban csak ürügy, hogy a bujdosók jobb kedvvel induljanak az útra, valójában nincs más célja az egész táborozásnak, mint ijesztgetni a Habsburgokat. Ezen hadjárat alatt is folytatja Leveleit, de itt teljesen a tárgyhoz tartja magát, leírja az utat, a csapat mozgulatait, a török császár parancsolatait. Nincs semmi, a mi szorosan a dologhoz ne tartoznék, mintha csak azért lennének e levelek megírva, mert már megkezdett művét nem akarta csonkán hagyni.

Ennek a száraz tárgyszerűségnek, a melyen azonban nem egyszerű átcsilámlik az elkedvetlenedés, a magyarázata talán abban rejlik, hogy Mikes előre látta a hadjárat czéltalanságát. Büszkeségét roppantul bántotta az, hogy a török porta őket, mint bábokat zsinóron rángatja, és hogy egy Rákóczi olyan engedelmes esz-köz a szultán kezében. Ez kétségkívül nyomasztóan nehezedett lelkére. Hogy ilyen körülmények között nincsen kedve mulattató dolgokról írni: az nyilvánvaló.

Rákóczi József ezután nemsokára meghalt. Mint második urát hűségesen elsiratja Mikes, de mennyire másképen érez, mint mikor az öreg fejedelmet temette el! Egy rövid levélben végez Rákóczi Józseffel, elmondja betegségének lefolyását és mentegeti hibáit. Ez az egész, a mi Rákóczi Józsefre vonatkozik.

A CXLVI. levél megint más jellemű. 36 levélen keresztül mindenütt Mikes komorsága tűnik ki, itt ismét elkezd Mikes élczelődni. Elhagyja azt a szomorú keserűséget, melylyel eddig nénjéhez szólt, mintegy megúnva azt a hosszú siránkozást, mit eddig véghez vitt és nevetésre való históriát akar írni, a mint ezt a levélben nyíltan ki is mondja.

Innen kezdve észlelhető a változás, még pedig, tekintve az előbbieket hangulatát, igen nagy változás. Mivel kell kapcsolatnak lenni a Levelek hangulata és az író egyéni állapota között, bátran állíthatjuk, hogy a Levelek hangulatának változását a Mikes állapotában beállott változás idézte elő. De mi volt e változás?

Mikesnek ezen levelei még az úton keltek, legalább a dátumuk azt mutatja. De mégha azt állítjuk is, hogy Mikes később, már Rodostóban írta ezeket a leveleket: az sem változtat a dologon, mert Rodostónak nem volt akkora varázssereje Mikesre, hogy a Rodostóba való visszaérkezés megváltoztatta volna valóját. Nem, ennél mélyebb oknak kellett lenni, hogy ő így mintegy egy csa-pásra megváltozzék.

Azokból az apró csipkedésekből, melylyel Mikes Rákóczi Ferencz életében pajtásait illeti, azokból a heves kifakadásokból, melyeket Rákóczi Ferencz halála után és Rákóczi József eljövetele előtt a többiekre tett, gyaníthatjuk, hogy Mikes nem volt a legjobb viszonyban a bujdosókkal. Talán az volt ennek az oka, hogy a száműzöttek legnagyobb része nem tartotta őt egyenrangúnak és, ép úgy mint később Rákóczi József, nem láttak benne egyebet mint Rákóczi Ferencz szolgáját. Pedig Mikes származása előkelő volt, rokonai közt nem egy gróft és bárót találhatni, és így ez kétszeresen bántotta. Az öreg fejedelem, a míg életben volt, egy-mással egyetértésben tartotta híveit, de a mint meghalt, megszűnt az összekötő kapocs, mindegyikük a maga útján haladt, az együtt-működés fölbomlott. Nemsokára meghal Rákóczi József és a porta kiadja a parancsot, hogy a száműzöttek oszoljanak szét. Ez az első öröme Mikesnek hosszú idő óta. Jól esik neki, hogy a bujdosók egy nagy részétől megszabadul, hogy most már — leg-

alább rövid időre — külön-külön fognak élni. Hogy ez a szétesés csakugyan kellemes volt Mikesre nézve, mutatja a CXLVII. levélben előforduló köve'kező hely:

»Kérdje ked, bánom-e ezt a rendelést? Azt felelem: nem.«

Mikes tehát fölvidámul, most már olyan körben fog élni, a hol sem megszégyenítésnek, sem lenézésnek nem lesz kitéve, mert az a pár férfi, a kivel együtt lesz, Zay urfi, Pápay sógor, mind jó barátja. Valószínű, hogy ezt a levelet nem közvetlenül a török császár fermánjának vétele után írta, hanem legalább is egy pár hét telt el, míg bejegyezhetette művébe ezt az adatot, mert láttuk már fõntebb, hogy a levelek keltezése megelőzi írásuk valódi napját, így ha az előbb mondottakhoz hozzávesszük, hogy akkor írta ezt a levelet, mikor már élvezte az egyedüllétet, mikor már benne volt a független életmódban, hol senki sem parancsolt neki, a hol nem voltak gondjai: akkor tán meg lehet magyarázni a fordulatot, a mely életében ekkor érte, s ha tudjuk, hogy valóban változtak viszonyai, ha ismerjük ezen változásokat és azok következményét, akkor a levelek hangjának változása megfjtettnek tûnik föl.

Visszatér Mikes az anekdotázáshoz, a történetek elmeséléséhez, még a Leveleinek a külső alakja is változik, mert most megint gyakoriak lesznek a kitérések nénje személyére és egészségre, nénje újra előtérbe lép, mindent, a mit ír, úgy írja meg, mintha csakugyan néjének akarná megírni.

De ez a vidámság sem állandó, alig tart egy-két levelen keresztül; mikor Rodostó felé közeledik az útján, mindinkább szárazakká válnak a levelek. Eltûnik jókedve, de szomorúság nem lép helyébe. Körülbelül a CL. levéltõl kezdve Mikes csak elvétve panaszkodik, akkor is inkább egy kis kifakadásban nyilvánul, inkább egy kis méreg vesz rajta erõt, ha nincs valamivel megelégedve. Néha elmond egy történetet, néha megragadja a költõisége, mint p. o. a CLXII. levélben, a hol a tavasz és szerelem összefüggésérõl elmélkedik; nem számítva az ily helyeket, egyszínû, állandó a levelek hangja, azoké, melyek ebben az idõben keletkeztek.

Avval a módszerrel melylyel eddig magyaráztuk Mikes Leveleiben a hangulatváltozásokat, most is célzt érünk. Azt kell kutatnunk, milyen viszonyok között volt Mikes akkor, midõn ezeket a leveleket írta. Már ekkor közeledett Rodostó felé, vagy lehet az is, hogy az útjáról keltezett leveleket Rodostóban írta. Itt megint összegyûlekeztek az előbb szétszóródott bujdosók, kezdetét vette a régi élet. Most már a Rodostóban való lét teljesen egyhangú lett Mikesre. Már nem volt semmi újság sem a városban, mindent ismert. A fejedelem, a kit szeretett, már régen meghalt, a másik, a kivel rossz viszonyban, volt szintén, így sem a szeretetnek, sem az elégedetlenségnek kifejezést nem adhatott. Reményei meghíúsultak, a visszatérésrõl már nem ábrándozott,

egészen tisztába jött a helyzettel és a viszonyokkal. Arra is ráúnt, hogy leveleiben a nénye iránti szeretetét és gondoskodását variálja: nem volt más írni valója, mint a török császárok rendeleteit kritizálni és a vezérek rendeleteit számba venni, vagy az időről »diariomot« vezetni. Ezt hűségesen meg is teszi.

A mint növekedik az unalma, mert hogy növekedett csakugyan, arról levelei nem egyszer egészen határozottan értesítenek bennünket, úgy nő a Levelek szárazsága, hidegsége is. A megélhetés gondjai már nem bántják, sorsa anyagilag jobbra fordul, úgy hogy nem tud más bajáról panaszkodni, mint az unalomról. Evvel stílusának egy kedves vonása is elvész, az a jóízű humor, a melylyel szegénységén, anyagi bajain évdött. Most már nem így be télen a tentája, már telik leveleinek elszállítására, nem úgy mint azelőtt, mikor kenyérre is alig tellett.

Ily viszonyok között bizony Mikes lelki élete ugyancsak egyforma, egyszínű volt, hogy ne mondjuk, pangott. Ha nincs lelkében új érzés, ha nincsen a mi meghatja, akkor nem is lehet, nem is tud írni. Be kellett következni annak az időnek, hogy megújna teljesen ezt az egyhangú leírását a történeti eseményeknek és az időjárásnak, és más tárgy után keressen. Ilyen tárgyat nem is volt nehéz találni.

Már azelőtt is gyakran írt új honfitársairól: a törökökről. Mások az odavaló emberek, mint a kik között ifjúságát töltötte Magyarországon, más a fajuk, más a nemzetük, más a vallásuk. Házi gazdáinak erről a különösségéről már eddig is hol egyet, hol mást elmond a nényének, de mindég csak úgy mellékesen. Most azonban, hogy teljesen kifogyott az írnivalóból, hogy egyáltalában nincsen tárgy, a mi őt érdekelné, teljes figyelmét rájuk fordítja és rendesen tárgyalja azt az állami, erkölcsi és vallási életet, melyet a törökök élnek, leírja a szokásaikat, intézményeiket. Ebbe azután annyira belemelegszik, hogy, midőn elkezd a szeme fájni és látása gyöngül, betegségével keveset foglalkozik, alig egy két sorban ad hírt állapotáról, hanem folytatja a megkezdett anyagot.

Mikor ezt a ciklust befejezte, egy pár levélben az európai eseményeket tárgyalja előbbi szokott modorában. De a legutolsó kilencz levélben (CLXXXXIX—CCVII) mintha megint a régi Mikest hallanók. Történeteket mond el, komolyat vegyest szomorúval — mint régen. Csak a hangjuk mutatja, hogy Mikes nem az a 30 éves ifjú, a ki a levelezése megkezdésekor volt, megérzik rajtuk, hogy írójuk élemedett férfi. Nyugodt, csendes ekkor a levél már; nincs bennük semmi heves érzés, hanem az öregkor megfontoltsága tűnik ki még azokból a levelekből is, melyek mulatságos eseményről szólnak.

Az utolsó levél minden levélnél szebb. Elbúcsúzik benne nényétől, visszatekint egész törökországi tartózkodására. Ő az utolsó, a ki Rákóczi hívei közül életben van, tudja, hogy most

rajta a sor, őneki kell eltávozni a földről, de el van készülve a halálra, nem fél. Mindezt olyan nyugalommal, olyan egyszerűséggel írja meg, hogy nemcsak Mikes Levelei közt, hanem az összes magyar levelek között, melyeket csak ismerünk, egyike a legnemesebbeknek.

Láttuk, hogy hány változatos csoportot lehet a Levelek között megkülönböztetni. Ha most hozzávesszük, hogy az egyes hasonló jellegű levelek is gyakran elütnek egymástól, hogy annyi változatos lelki állapotnak és érzésvilágnak kifejezői az egyes levelek, természetesnek tűnik talán föl az állítás, melyet már előbb kimondtunk: A levelek egyszerre nem keletkezhettek, hanem több alkalommal kellett Mikesnek egyes részeit megírni. Egyes összefüggőbb részeit egyszerre készíthette, másokat külön-külön, a behatás ereje által kényszerítve nem sokkal az események megtörténte után; lehet, hogy néha hónapokig pihentette tollát, máskor meg sokáig le sem tette, csakhogy egy nagyobb részt befejezhessen, de ez már mellékes, ennek vizsgálata ép oly kevésbé érdekes, mint p. o. azt kutatni, hogy valamely költő nagyobb verseinek egyes strófáit mikor írta. De a mellett, hogy nem érdekes, még el sem lehetne dönteni a kérdést, mert semmiféle más munkájában nem tesz említést a Törökországi Levelek keletkezéséről és semmi más följegyzést sem hagyott ránk, melyből erre következtethetnénk.

Az az eredmény, melyre jutottam, hogy Mikes munkáját oly irodalmi műnek kell tartanunk, melyen majdnem egész törökországi tartzkodása alatt dolgozott, hol hosszabb, hol rövidebb ideig dolgozott, valószínűnek látszik, és tekintve az ebben a kérdésben található bizonyítékoknak úgy sem valami nagy erejét, tán elegendő is a kérdés megoldására.

FÜGGELÉK.

Végül tárgyalandónak vélek — egész röviden — egy oly kérdést, melyről, ha föl nem vetik, egyáltalán szükségtelen lett volna írni, de ha már valaki megpendítette, akkor okvetetlen kell vele foglalkozni.

Abafi fejtegetéseit avval végzi, hogy Mikes leveleit csonkának nyilvánítja. Azt állítja, hogy Mikes munkája két részből állt: egyik, a melyik ránk maradt, Mikes törökországi tartózkodását tárgyaló rész, a másik, a mely elveszett, azokra az időkre vonatkozott, melyet Mikes Rákóczival Lengyelországban és Franciaországban töltött. Ha ismerjük Abafi fölfogását a Levelekről, akkor ez a nézet nem tűnik föl merésznek. Abafi szerint Mikes e munkája: napló. Már pedig ekkor igen valószínűnek tetszik, hogy abban az időben, mikor Mikes élete a legmozgalmasabb volt, mikor a folytonos utazás között izgalmat új izgalom követett, ne veze-

tett volna naplót. Hozzá járult még az is, hogy magában a Törökországi Levelek szerkesztésében lehet oly körülményt találni, mely ezen nézetet indokolja. Mert mielőtt Mikes letenné tollát, utolsó levelében elbúcsúzik, mintha evvel a levéllel hatásosan, szépen akarná művét befejezni. Ez fölbátorította Abafit, hogy, ha ilyen szépen, gondosan végzi be levelezését, akkor valószínű, hogy nem kezdhette meg oly egyszerűen, elfogulatlanul sem, hanem kellett valami előszó félt írni művéhez, valami bevezetést. Levelei elején nem található: tehát művének ezt a részét megelőzte egy másik, a melyben bizonyára megvolt ez a szabályszerű »invokáció.«

Ez az érvelés elég ügyes, de meg nem állhat.

Először Mikes határozottan mondja, hogy, mikor első levelét nénjének írta, 27 éves volt, azaz 1717-ben kezdte a levelezést. Ez már határozottan kizárja, hogy Leveleinek csak egy részét bírjuk. Lehet, sőt valószínű, hogy ő törökországi tartózkodása előtt is vezetett naplót, de ezt a naplót ő levelek alakjában nem dolgozta föl. Reánk nézve pedig első sorban csak ez érdekes.

De más okból sem fogadható el Abafi nézete. E munkát, mint az előbbieket is mutatják, Mikes naplójának nem tarthatjuk, hanem olyannak, melynek van irodalmi értéke, kell hogy Mikes öntudatosan szerkesztette legyen. Azt pedig, hogy nem kezdődik holmi magyarázatásokkal, bevezetésekkel, megérteti az, hogy mikor Mikes dolgozni kezdett művén, minden esetre ügyelt eleinte arra, hogy a levél formáját legalább némileg megtartsa és ne írjon egy szerető rokonhoz szóló levélben kiczirkalmazott bevezető sorokat.

Ha tehát Abafi ezen szavait: Mikes e művében naplójának csak egy részét bírjuk, s a másik rész csak elveszett vagy lap-pang, úgy értelmezzük — a mint ő is érti — hogy Mikes a Törökországba érkezése előtti eseményeket szintén földolgozta leveleiben, melyeket esetleg mint önálló egészet címzett a nénjéhez, a mely mintegy szerves összefüggésben állott volna ezen leveleivel, akkor ezen állítását valószínűnek nem tarthatjuk, mert hisz akkor ezen Levelekben csak tett volna említést művének első részéről; hanem ha ezen kijelentésben nem keresünk egyebet, mint hogy Mikes azelőtt is vezetett naplót, akkor semmi okunk sincs, a mely a kérdés illetlen fölfogása ellen szólna, de ennek a dolognak Mikes Törökországi Leveleihez semmi köze sincs.

Ránk nézve a kérdés ezen része csak annyiban fontos, mert új bizonyítékot szolgáltat, hogy a Levelek sem egyszerre, sem önállóan három részben nem keletkezhettek. Mert ha Mikes nem az események hatása alatt kezdett volna emlékiratot írni, ha csak hosszabb törökországi tartózkodás után kezdte volna kidolgozni élményeit, akkor mért hagyta volna el azokat az érdekes élményeit, melyeket Franciaországban és Lengyelországban tapasztalt.

Ennyivel talán ki van egészen merítve a kérdés; hosszasan foglalkozni a kérdés ezen oldalával úgyis meddő lenne.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

435 28*
 412
 ———
 23

SZERDAHELY GYÖRGY.

Az első, ki nálunk rendszeres aesthetikát írt, Szerdahely György. Főműve az *Aesthetica sive doctrina boni gustus*, 1778-ban jelent meg Budán. Bőven ismertettem, méltányoltam egyik munkámban. (Az aesthetika hazánkban. Budapest, 1874.) De Szerdahely nagyon termékeny író, ki a maga korában tekintélyes helyet foglalt el az irodalomban, közéletben, társadalomban. Megérdemelné, hogy életét munkásságát kimerítőbben tárgyaljuk.

Én itt megkísértem jegyzeteimből legalább életének külső képét összeróni.

Szerdahely György Alajos született 1740 szept. 29-én Váthon, Vas-megyében. Fejér György helytelenül teszi születése évét 1750-re. A mi abból is kitűnik, hogy 1756-ban tizenhat éves korában a jezsuita-szerzetbe lépett. Bölcséletet Bécsben, theológiát Nagy-Szombatban hallgatott. A kiállott próbaidő után tanítói állást foglalt el s Pozsonyban a szónoklattant adta elő, mikor szerzetének feloszlása bekövetkezett. Elnyerte a philosophiae doctor címet s az 1774-ben felállított aesthetikai tanszékre hívták meg a nagyszombati egyetemhez. Nagy-Szombatból az aesthetika tanárául Budára helyezték át, hol 1778-ban a bölcsészeti kar dékánja volt.¹ 1780-ig feladata volt a humaniorák tanárjelöltjeit is oktatni, képezni. 1784-ben Molnár János apát szepesi kanonokká neveztetvén ki, helyébe Szerdahely lett a budai kir. gymnasium igazgatója.²

Később tagja és előadója volt az általános tanügyi bizottságnak. Mária Terézia rendeletére Ürményi József és Trsztyánszky Dániel kidolgozták a nevelés és tanítás egész tervét, a *Ratio Educationis*-t, az összes katolikus iskolák számára. Az 1791-iki országgyűlés országos küldöttséget nevezett ki egy systema literarium kidolgozására. Ennek megbízásából Szerdahely, Kerekgedei Makó Pál rendtársával tizenöt évig dolgozott a *Ratio Educationis*-hoz készült utasításokon, e nagy paedagogiai munkán. Bár,

¹ Georgius Fejér. *Historia academiae scientiarum Pázmániae archiepiscopalis ac M. Theresianae regiae literaria*. Budae, 1835.

² Magyar Hirmondó. 1784. Szent-Mihály hava 18-ik napján kelt 72. lev. 590 lap.

mint Balogh Pál mondja, mindakét terv a jezsuiták szellemében vala kidolgozva, kik eleitől fogva nem igyekeztek az értelem kifejlesztésére, mégis a magyar ifjúság nevelése történetében korszakot alkotnak.³

Tanári és tudományos érdemeiért 1790-ben váczí kanonok lett¹ s egyszersmind ugyanazon évben a szent Móriczról nevezett bóthi címzetes apátságot nyerte el.² Majd királyi tanácsos s a Szent-István rend lovagja lett. Kresznerics Ferencz ez alkalommal Bécsből 1805 okt. 27-én kelt levelében melegen üdvözlí, mely levél megvan a budapesti egyetemi könyvtár kéziratárában. Meghalt 1808-ban nov. 9-én éjjeli 11 órákor, három hónapi betegeskedés után.³

Szerdahely művei latinul írvák s költőiek, szónokiak s aesthetikaiak és paedagogiak. Wurzbach⁴ 41 művét sorolja fel Szerdahelynek, a melyek egy párnak kivételével, a N. Muzeum könyvtárában feltalálhatók.

Horváth Ádám nagy tisztelettel viseltetik Szerdahely iránt Mikor *Hunniás* című eposzát tervelgeti, olvassa ennek *De poësi epica* című művét s nagyon fennakad. Költeményét nem folytatja, hanem közli a tervezetet Szerdahelyvel s tanácsait kéri. Szerdahely felel is, de evvel Horváthot egészen elijeszti.⁵ Máskor Dugonics Etelkájáról mondja, hogy sok curiosum van benne és a historia szép s sok magyar példabeszédekkel rakva van stílusa, de azért nem szeretné Szerdahely krízise alá bocsátani, de bono gustu.⁶ Vagy Kazinczynak *Erast* című fordítását bírálva, megemlíti, hogy úgy tetszik, ezt plagizálta az író. Két tudós magyartól hallotta, hogy a német auctorok általjában s még a legjava is nagyon tudnak a plagiumhoz. Ha beszélhet Szerdahelyvel, előhozza neki név nélkül ezt a játékot. Ő talán emlékezni fog rá, mert nagyon ismeri a könyveket, hogy hol olvasott hasonlót.⁷

Czinke Ferencz pedig, ki tanítványa s pártfogoltja volt, magasztaló verset ír hozzá: A köszönő Muzsa ő nagyságához Szerdahely György Alojsius úrhoz, Pesten, 1801. Fűskuti Landerer Mihály betűivel. Ebben azt mondja:

Muzsák papja! Hogy a valál,
Harminezhat nyara múlt.

Kazinczy azonban nem rajong ugyan érte, de elég elismerőleg említi. Kassán 1790 márcz. 8-án a *Hadi és más nevezetes*

³ Almási Balogh Pál *Fetelet-e*. Philosophiai pályamunkák. I. N. Buda, 1835.

¹ Magyar Kurir, 1790 szept. 28. 1109 lap.

² U. o. 1790 nov. 30. 1360 lap.

³ Magyar Kurir, 1808. II. 44. sz.

⁴ Dr. Constant von Wurzbach, Biographisches Lexicon des Kaiserthums Oesterreichs. Zweivierzigster Theil. Wien, 1881.

⁵ Kazinczy Ferencz levelezése. I. Budapest, 1890. 221. 223. 223—235. 275. lap.

⁶ U. o. 292. lap.

⁷ U. o. 500. lap.

történetek szerkesztőségének írt levelében azt mondja: Ha a német egy Gesznert, Heynét, Millert, Ernesztit, — egy Ernesztit mutat! — nekünk igen meg kell elégednünk, ha egy Szerdahelyt, egy Koppit mutathatunk.¹

Máskor úgy látszik, boszuállónak tartják. Kazinczy írja id. Ráday Gedeonnak (Kassa, 1789 jan. 3.), hogy Szerdahely megbántotta Molnár kanonokot s azért az fél és névtelenül akarja kiadni dolgozatát Kazinczyék folyóiratában, de Kazinczyék nem akarnak névtelen dolgozatokat közölni.²

Virág Benedek pedig már épen így ír róla Kazinczynak (1802 nov. 12.): »Gondold el! Szerdahely, ama Jézusunta, egy ifjútól, midőn nála látná Léliusomat és hallaná az Ajánlást, azt kérdi: Ki revideálta s censurálta azt? Ezek az emberek most sem nyughatnak. Azt hallottam, hogy két püspök, — Fux és Szányi, — a király előtt esedeztenek érettek. Az igaz, hogy a Loyolisták már tíz esztendőttől fogva mesterkednek. Jaj lenne ismét szegény országunknak.³

Hogy min ütközött meg az Ajánlásban, nem tudom. Talán egy pár hazafias helyén? Ilyen pl.: Akkor (t. i. régen) az idegen anyák magyarokat szültek; most a magyar anyák idegeneket nevelnek. Nem mindnyájan, a mit örömmel említünk; de mégis sokan, a min méltán meg kell ütköznünk. Akkor szaporodánk, most fogyunk. Ez a napkeleti szép vitéz nemzet a mi üdönkben fogy-e ki?

Vagy alább:

Legyen ennek utánna is tiszteletben a deák nyelv, de az első helyet adjuk a magunkénak. Amaz holt nyelv, ez élő. Amanak nincsen országa s királya, ennek vagyon. Amaz idegen ez sajátunk. Amaz Latiumban győzedelmeskedett valaha, ez Magyarországon uralkodik ezután.

Vagy még odább:

A ki másképen gondolkodik, valjon nem ellensége-e a királyi méltóságnak, a nemzeti dicsőségnek, boldogulásnak?⁴

Dugonics András is azt mondja feljegyzéseiben (29 l.), hogy Szerdahely is kicsapott jezsuita. Azok pedig szokásuk, természetük, oktatásuk szerint a piaristaságnak esküdt ellenségei.

Az egyetemi magistratus 1788 okt. 24-én Szerdahely György egyetemi főgymn. igazgató és tanulmányi bizottsági ülnök megfédését szorgalmazza, némely kifejezéseért néhai Mitterpacher József egyetemi tanár fölött tartott emlékbeszédében, melyek által a magistratus magát sértve érezte. De a helytartótanács a magis-

¹ Kazinczy F. levelezése II, K. 47. lap.

² Kazinczy lev. I. 247.

³ Kazinczy lev. II. 506.

⁴ Lélius vagy M. T. Cicerónak beszélgetése a barátságról. Magyarázta Virág Benedek. Pesten, 1802.

tratust ő felsége nevében megdorgálja, mert a felterjesztést saját magára és a tanulmányi bizottság tagjaira nézve sértőnek, a tartozó tisztelettel merőben ellenkezőnek találta. E kifejezések Pauler Tivadar szerint csak a következők lehettek, melyek az emlékszednek áprilistról szeptemberre való elhalasztására vonatkoznak: »Illum animi moerorem, quem mihi non mediocrem mors amici peperit, non modo non relevavit tempus, quod consumere solet omnia, sed alio, quod ante timere non potui, vulneris et doloris sensu oneravit, quod animadverterem iusta funebria, collegae clarissimo debita, primum dissimulari, deinde inusitati quodam exemplo negligi et tandem nescio qua de causa prorsus praetermitti. Huic uni et primo dicebam apud me, solemnes exequias commune pietatis officium denegabimus.«¹

Legellenszenvesebben nyilatkozik róla Révai. De minden jel oda mutat, hogy az ingerlékeny, izgatott Révai elkeseredve jogos törekvései meghiusultán, méltatlanul gyanúsítja vagy elkeseredésében túloz. A Szerdahely eltávoztával megüresedett aesthetikai tanszékre elkésve pályázott. Különben is Szerdahely Tóth Farkast, egykori rendtársát s ekkor a budai főgymnasiumban a humaniorák idősb tanárát, akarta az egyetem aesthetikai osztályába juttatni, a kit személyes ismeretségből tartott arra való embernek. A tanács őt is ajánlotta első helyen, bár a kinevezésnél elbukott. Majd a magyar nyelvi tanszékért folyamodik Révai. A 26 éves Vályi Andrást nevezik ki. Révai figyelembe sem jön. Vályi halála után a helytartótanács Révait ajánlja ugyan, de az egyetem Dugonicsot, Szerdahely referens pedig Czinke Ferenczet. Majd a numizmatikai tanszékre készül pályázni. De tudja, hogy a kijelölésnél jelen lesz Szerdahely is, (kit Silvanusnak gúnyol a Silva Parnassi Pannonii című verskötetéről,) mint az elhunyt Makó helyett igazgatója a philosoghiai facultásnak. Bizonyára ellene fog működni. Később felülről szigorú dorgálást kapván, ezt is Szerdahelynek tulajdonítja.² Csaplár Benedek is azt mondja: Indulatos természetű hősünk gyakran zúgolódott ellenséges bántalmakról. Úgy rémlettek azok neki szerfölötti érzékenysége miatt, mint ádáz üldözések, melyeket aztán néha olyanokul torolt vissza részéről. S nem egyszer tévedett az effélékben elkövetett túlzásaival.³

Úgy látszik, Szerdahely nemcsak szép szónoki beszédeket írt, hanem szépen is tudta azokat előadni. Erre vall a Magyar Hirmondó 1783-iki folyamának következő helye: »Pünkösd hava 5-én tartattak Pupikoffer Ágoston úrnak, a humaniorák repetensei tanítójának exequiái. Jelen valának a királyi universitásnak tagjai és az egész tanuló deák ifjúság. Meghalt kollégatársát t. Szerda-

¹ Dr. Pauler Tivadar. A budapesti m. k. tudományegyetem története. Budapest, 1882. 495. lap.

² Csaplár Benedek. Révai Miklós élete. Budapest, I—IV. k.

³ U. o. IV. 173.

hely György úr, a philosophiának doktora dícsérte volt meg ama rövid, de szépen folyó beszéddel, melynek kinyomatását a 37-ik levélen jelentettem. És ugyan némely budai levelek szerint oly gyönyörűségesen s kellemetesen mondotta azon beszédét, hogy az hallgatók alig várhatták annak kinyomtatását. Méltán is mondat-hatik, hogy megholt Pupikoffer úrnak érdemei megdícsérésére kívántatott ékesen szóló állott fel.

Igaz, hogy Szerdahely korában élénk sürgés-forgás volt nemzeti nyelvünk és irodalmunk körül. Ő e lelkes, hazafias munkában nem vett részt. De azért, mint tevékeny, munkás író, mégis megérdemel annyit, hogy legalább e helyen felelevenítsük emlékezetét.

DR. VERSÉNYI GYÖRGY.

A TANODAI DRÁMA ELŐZMÉNYEI HAZÁNKBAN.

(Dr. Nagy Sándor hátrahagyott irataiból.) *

Nem szükség bizonyítani, hogy a középkori mysterium-játék, az újkori iskolai dráma s a modern színmű korántsem mennyi különálló jelenségek, hanem egy ugyanazon fejlődési folyam különböző fokú eredményei; más-más korban, más-más formában nyilatkozik bennök a drámai szellem, egymással azonban oly elválaszthatatlanul össze vannak forrva, hogy egyiket a másik nélkül teljesen érteni és méltányolni szinte lehetetlen. Valamint modern drámánk keletkezése s fejlődése tanulmányozásában okvetetlenül vissza kell térnünk iskolai színjátékainkra, úgy viszont, ha ezekkel alaposan meg akarunk ismerkedni, ismernünk kell mindenekelőtt ezek előzményeit, középkori mysterium-játékainkat.

E középkori mysterium-játékok története régibb irodalmunk közt ki nem fejtett problémái közé tartozik. Általánosságban el van ugyan döntve a kérdés, de minden oldalról meghányva-vetve még mindig nincs. Toldy¹ és Jankovich² véleménye, melyben épen annyi része van a könnyelmű hiszékenységeknek, mint a tárgy tulságos szeretetéből és saját hazafias érzületekből származott lelkesedésnek, hívőkre többé nem igen tarthat ugyan számot, de még eddig nem talált kimerítő czáfolatra sem. Viszont az ellenvélemény, melyet Gyulai Pál³ állított fel s mely rendületlenül áll mai nap is, egészen véve minden vita nélkül mintegy közvéle-

* Megboldogult testvérem e tanulmányt a phil. társ. 1885. október havi ülésén olvasta fel, iratai közt megtalálván, a szaktudományak némi szolgálatot véltem tenni az által, ha közrebocsátom. A közlő.

¹ Toldy Ferencz: *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig*. Második, javított kiadás, egy kötetben. Pest 1867. 98—100. l.

² J* (Jankovich Miklós.) *A magyarországi játékszínokről*. *Hírnök*. 1838. Első félév. 50. sz. — Megjelent *Helmezy Társalkodó*-jában is. VI. évf. (1838.) második fele. 100. sz.

³ Gyulai Pál: *Karácsonyi mysteriumok és vizkeresztői játékok*. Lásd: *Magyar népköltési gyűjtemény*. Új folyam. A Kisfaludy-társaság megbízásából szerk. és kiadják Arany László és Gyulai Pál. Pest 1872. I. köt. 513—540. l. — Megjelent a *Pesti Napló* 1871. évf. 298—300. számaiban is. Alábbi fejtegetéseimben e tanulmányt vettem vezérfonalul.

ménnyé vált ugyan, de megerősítve s tovább fejtve még mindig nincs, bár eredetileg is inkább csak figyelemgerjesztőül volt szánva. Valóban ennek tételein túl még sok olyan csomó vár megoldásra, melyeknek szálai elválhatatlanul össze vannak szövődve a dolog lényegével s mindaddig, míg e szálak egyenkint kibontva, legombolyítva nem lesznek, mysterium-játékainkról csak óvakodva, fönntartással lehet szólni.

Mellőzve tehát azon időelőtti kérdés feszegetését: mikor keletkeztek s mikor jöttek divatba nálunk a mysterium-játékok s honnan vettük erre a példát, czélunkhoz képest elég legyen csak annyit jegyezni meg, hogy a mysteriumok gyakorlása nálunk teljességgel nem vihető vissza oly régmúlt századokra, mint a németeknél, vagy épen a francziáknál, kik e téren is legelől jártak. Mi ezeknél sokkal később, majdnem legutoljára lépven be a keresztyén egyház kötelékébe, fejlődésben mindjárt a kezdetnél elmaradtunk Nyugat-Európa népeitől s egyben-másban nem is értük őket utól soha. Így vagyunk a mysterium-játékok terén is. A németek és még inkább a francziák már meglehetősen kifejtett mysteriumokat mutathatnak fel azon korból, a mikor nálunk még alig lehetett több a kezdetnél. Ezen elmaradásnak természetes következménye lett aztán, hogy a mysterium-játékok fejlődése nálunk egy pár lépéssel folyvást hátrább járt s utóvégre sem bírt felemelkedni oly magas fokra, mint a minőre felemelkedett nyugati szomszédainknál.

Azonban a késő kezdet nem egyedüli, sőt nem is legfőbb akadálya volt a fejlődésnek. Sokkal nagyobb baj volt az, hogy nálunk e szokás nem talált kedvező talajra sem népünk szellemében, sem társadalmi viszonyainkban. Azon tényezőkből, melyek külföldön a mysterium-játékok fejlődésében közreműködtek, nálunk — mondhatni — semmi sem volt meg. A görög és római színház emléke, a román faj erős formaérzéke s vele született előszeretete a látványosságok iránt; másfelől a nemzeti hagyományokban és ősvallási szertartásokban rejlő csíra s a nép vérmérsékletében gyökerező rátermettség mindez a nyugat-európai népeknél összehatott s mindez nálunk részben vagy egészben hiányzott.

De hiányzottak a fejlődésnek külső feltételei is. Nyugat-Európában a mysterium-játék mindenütt a nagyobb városokban, a polgári elem körében jutott nagyobb virágzásra s midőn világi színjátékká kezdett átalakulni, kizárólag polgári testületek, városi czéhek kezére szállott. Nálunk pedig városokról s ezekben életre való polgári rendről sem a közép-, sem az újkorban nem igen lehet szó; a mi csekély városi élet fejlődött is ki nagy későn, nyelvében és szokásaiban egészen német volt. E német városokban virágzott is a mysterium-játék, csakhogy persze nem magyar, hanem német nyelven szólott s részint ezért, részint a városi élet zárkózottsága miatt elszigetelt jelenséggént tűnik fel s a mi népünk mysterium-játékainak fejlődésére valami észrevehető befolyást nem gyakorolhatott.

Ennyi külső és belső akadály állván mysteriumaink fejlődésének útjában, csuda-é, hogy jóval alantabb fokon maradt mint a németeknél vagy éppen francziáknál? csuda-é, hogy azon három válság közül, melyen Nyugat-Európában a teljes virágzásra jutott mysterium-dráma keresztülment, a mieink csak az elsőt élhették át? Amott a mysterium-játék valóságos drámává, a liturgiai szertartás világi színjátékká alakult, nálunk ellenben megmaradt a liturgia függelékének s mint ilyen divatozott egyházainkban századokon át. Nem vagyunk olyan szerencsés helyzetben mint a németek vagy francziák, kik mindjárt a fejlődés legelső korszakából mutathatnak fel mysterium-játékokat: nálunk ilyen eredeti szöveg nem maradt fenn egyetlen egy sem, csak nép-mysteriumaink mai alakjában láthatjuk az ős szerkezetnek omladozó romjait s csak idegen népek hasonló nevű játékaik után ítélve szólhatunk róluk hozzávetőleg.¹ A mysterium-játék még e korban szigorú egyházi jellemet mutat s éppen olyan vallásos szertartás, mint maga az áldozás. Tárgya kizárólag a bibliából van véve, a cselekvény egyes mozzanatait szorosan símúlnak az alapul szolgáló bibliai hagyományhoz s pontosan összevágának a középkori keresztény egyház liturgiai szertartásaival; a minthogy eredetileg nem is voltak e mysteriumok egyebek, mint az illető egyházi szertartások kibővítései drámai formában. A megváltás nagy titkának ábrázolására, Krisztus születése, szenvedése és halála feltüntetésére szorítottak; szerkezetök nem rejtett magában semmi bonyodalmat,

¹ Népmysteriumaink gyűjtése még nem régen, az ötvenes évek elején indult meg, de az ország minden részében felkutatva még maig sincsenek. A Kisfaludy-társaság gyűjteményében, mely magában foglalja az azelőtt szét-szórva megjelent darabokat is, 15 karácsonyi és 2 vízkereszt-i játék található (I. köt. 1—134. l.). Azóta az újabb kutatások még egyszer annyival is többet hoztak napfényre, melyek részint önálló gyűjteményekben, részint elszórva egyes lapok- és szakfolyóiratokban jelentek meg. Jegyzéköket ide iktatom. *Kálmány Lajos: Koszorúk az Alföld vadvirágaiból.* I. köt. Pécskáról való. Arad 1877. 1—17. l. 3 karácsonyi mysterium és 2 töredék. II. köt. Elegyes. Arad 1878. 1—52. l. 9 karácsonyi mysterium, 3 vízkereszt-i játék és 1 töredék. V. ö. *Haraszti Gyula: Pécskai népköltészet. Figyelő.* III. (1877.) 211— l. — *Hantz Gyula: A magyar népköltészet Dél-Magyarországon. Figyelő.* II. (1876.) 57—68. l. (Egy betlehem-játék Becskerekéről.) — *Magyar Nyelvőr.* III. évf. 515—517. l. Sátoralja-Ujhelyből. — V. 38.—42. Sáárról (Heves m.) — V. 93—95. l. Békésmegyéből. — V. 183—184. l. Nagy-Becskerekéről. — V. 184—188. l. Háromszékből. — V. 234—237. Somogyból. — V. 276—278. l. Gyula-Kesziből. — V. 332 l. Székelyhídről. — VI. 91—93. l. Rimaszombathból. — VI. 137 l. (Betlehemesek beköszöntő mondókája) Csikból. — VI. 138—143. l. Székelyhídről. — VI. 278—282. l. Tasnádról. — VI. 327—333. l. Debreczenből. — VI. 378—381. l. Eger vidékéről. — VI. 427—429. l. Nágocsról (Somogy m.) — VII. 134—136. l. Debreczenből. — VII. 427—428. l. (Betlehemesek beköszöntője.) — VIII. 283—286. l. Pásztórol (Heves m.) — VIII. 526. l. (Töredék.) Kis-Kanizsáról (Zala m.) — X. 93. l. (Beköszöntő és búcsúzó.) Csik-Szentkirályról. — X. 280—285. l. Hegyaljáról. — *Betlehem-jarók. Hazánk s a külföld.* 1870. 20. sz. — *Karácsonyi mysterium.* *Vasárnapi Ujság.* 1873. 52. sz. *Dunántúli mysterium.* U. o. 1880. 52. sz. — *Debreczenvidéki mysterium. Sárret.* 1877. 12—13. sz. — *Betlehemes játék.* *Budapesti Hirlap.* 1884. jan. 6. sz.

semmi idegen toldalékot, épen olyan egyszerű volt, mint maga a bibliai hagyomány.

Természetes azonban, hogy e kezdetleges egyszerűségben nem maradhattak. A nyugot-európai nemzeteknél az volt a fejlődés menete, hogy a mysterium-játék lépésről-lépésre közeledett a való élethez s lassankint kezdett világiasodni, a mikor aztán világi egyének, polgári testületek vették gondjaik alá s magok fejtették tovább mindaddig, míg végre megalapították a világi drámát és világi színészetet. A papok rendeztek mysteriumi előadásokat az iskolákban még azután is, csakhogy ezeknek hatása és jelentősége már ekkor nagyon csekély volt.

Nálunk is eltanulta a nép a mysterium-játékokat s szűkebb körben maga is rendezett ilyen előadásokat, melyek mellett aztán a papi mysteriumok kissé elhalványulnak. Ennyiben hasonló menete volt a dolognak; de a további részletekben más jelenségek és más eredmények mutatkoznak, úgy hogy a külföldi példa a mi esetünktől lényegesen különbözik. Külföldön a nép már meglehetősen kifejlett mysterium-drámát vett át a papoktól, melynek csak kevés időre volt szüksége, hogy valódi drámává, valódi népies színjátékká nője ki magát; nálunk ennek csak fejletlen csirája volt meg s népünk szellemének sivár talajában ez sem tudott kibontakozni. Azt a gyarló, kezdetleges mysterium-játékot, mely satnya hajtásként az egyház falai közt kisarjadzott, a mi népünk tovább fejleszteni teljességgel nem volt képes; módosította, átalakította, de előbbre vinni nem bírta. Továbbá külföldön a nép a mysterium-játéknak minden nemét felölelte s művelte mindeniket egyaránt; nálunk ellenben megelégedett egy párral. Úgy látszik, mintha nálunk a nép és a papság a mysterium-játékon megosztozott volna: a népnek jutott a *karácsoni* és *vízkereszti*, a papságnak maradt a *húsvéti* (*passió*) és *úrnapi* mysterium. Természetes, hogy nem történt itt formaszerinti osztályozás, mégis meglepő a szigorú elkülönítés; mert valamint a népnél nem találunk *húsvéti* vagy *úrnapi* játékot, úgy viszont a papság sem rendezett *karácsoni* vagy *vízkereszti* előadást. Miben kell keresnünk e különös jelenség okát, pontosan meghatározni nagyon bajos. Annyi bizonyos, hogy itt is több ok működött közre, s ezek közül egyik kétségtől az volt, hogy a téli napokon és estéken a népnek inkább volt érkezése és szüksége ilyen szórakozásra, mint tavasszal, a kezdődő munka napjaiban. Ez azonban még nem magyarázza ki egészen. Fontosabb ok lehetett ennél az, hogy a *karácsoni* és *vízkereszti* játékok sokkal alkalmasabbak voltak arra, hogy népies multságokká váljanak, mint akár a *passió-játékok*, akár az *úrnapi* mysteriumok. Amazok már tárgyoknál fogva is határozott népies jellemmel bírnak: személyeik túlnyomólag a nép emberei, maga Krisztus is egyszerű sorsú szülők gyermekei; ellenben emezek a tárgy komoly fenségével, hit- és erkölcstani mély jelentőségével messze felülhaladják a nép felfogását.

Nálunk tehát a mysterium-játék aránylag elég korán két külön irányban kezdett fejlődni, mindenik iránynak külön sorsa, külön története van s elég érdekes, elég tanulságos mindenik. A nép-mysteriumok története mainap is élő népköltészeti maradványainkban tükröződik vissza; ellenben a papi mysteriumok sorsa eddigelé merőben ismeretlen.

A nép a maga kezébe vevén a *karácsoni* és *vízkereszti* játékokat, természetesen népies szellemben vezette a fejlődést s ehhez képest módosította külsőségeiben az alapot képező bibliai hagyományt is. A *karácsoni* mysteriumok pásztoraiban a maga személyesítőit látván, ezek jelenetének kibővítése, továbbképzése volt a legelső változás. Nagyobb szerepet juttatván kedvencz alakjainak, szájokba adta a nép saját ötleteit és eszméit, tréfáit és bohóságait is, melyek még erősebb népies ízt adtak a játéknak; hasonló tréfás jeleneteket csempészték be a *vízkereszti* játékokba is. Ilyen módon a népszellem a mysterium-játékok külső anyagát lassankint egészen átalakította s a cselekvény egyik-másik mozzanatát eredeti jellegéből kiforgatta s minden egyházas színt letörölve rólok, az egyházi eredetű játékot profán mulatsággá tette, úgy azonban, hogy a mysterium alapformája, ősz szerkezete egészben véve érintetlenül maradt.

A mysteriumok ilyennemű világi mezbe öltöztetése megtörtént a nyugot-európai nemzeteknél is; olyan tréfás, bohókás részletek, minőkkel népünk leleményessége felcífrázta e játékokat, épen olyan nagy mérvben találhatók a német és francia mysteriumokban is; csak hogy a mieink ezekről lényegesen különböznek s e különbség népünk komoly józansága felől tesz bizonyosságot. Mig ugyanis a nyugot-európai nemzetek mysteriumainak tréfái tulságosan szabadok s egyaránt sértik a jó ízlést és erkölcsi érzést; addig a mieinkben bizonyos józan mérséklet, tisztultabb ízlés uralkodik. Ezek is elég nyersekek, néha épen aljasok ugyan, de soha sem oly ocsmányok, mint amazok; Isten nevét soha tiszteletlenül nem említik, a vallásból és egyházból soha gúnyt nem űznek, sőt megkímélik a papságot is.

Mindamellett e népies eredetű betoldások így is elég durvák arra, hogy a mai kor ízlése elforduljon tőlök; de akkor, a nyersebb erkölcsök korában a közönség nem botránkozott meg rajtok s felkarolta e játékokat országszerte, bár nem űzte oly nagy mérvben mint űzték a nyugoti népek. Valószínű, hogy e szokás rövid idő alatt meghonosodott népünknel s rohamosan elterjedt minden vidéken. Évszámokról természetesen csak megközelítőleg sem szólhatunk, mert pozitív adatok nem állanak rendelkezésünkre; de úgy látszik, már a hitújítás korában a népmysterium oly mély gyökereket vert, hogy reformátoraink aligha lettek volna képesek kiirtani. De nem is gondolt erre közülök senki. Ezen együgyű népies játékok általános keresztyén jelleggel bírván, nem foglaltak magokban semmi olyast, ami egyik vagy másik protestáns felekezet dogmái-

val ellenkeznék s a mi miatt reformátorainknak okuk lett volna ellenök kikelni. Valamint maga a hitújítás első bajnoka, *Luther* gyönyörködött a passio-drámában,¹ épen úgy *magyarországi* követői is kedvöket találhatták népünk e nemű játékaiban, annyival is inkább, mert a német egyetemekről ők magok is hasonló szokást ültettek át hozzánk: az iskolai színjátékot. Nem volt e szerint semmi okuk fellépni e népszokás ellen; s csakugyan nincs is semmi nyoma, hogy a hitújítás bajnokai, a megtisztított vallás őrei ez ártatlan népmúltságot üldözték, vagy akárcsak rossz szemmel nézték volna. Nem is tett *mysterium*-játékainkon a hitújítás semmi lényeges változtatást, legfőlebb átalakította őket a maga képére, protestáns énekekkel helyettesítvén az ó-catholicus hymnusokat; ez pedig oly csekély változás volt, a minőt népmysteriumaink számtalant éltek át, mert a korszellem átalakító hatásának folyton ki voltak téve. Nyomot hagyott rajtok úgyszólván minden korszak; a maga eszméit és ötleteit szötte beléjük s a maga izlése szerint alakította őket mindenik; úgy hogy egy-egy *mysterium*-játék szövege, ha belőle semmi veszendőbe nem megy vala, feltűnneti minden századnak, minden emberöltőnek jellemző vonásait. De időről időre változott e játékoknak mind tartalma, mind terjedelme; mit az egyik nemzedék beleiktatott, a másik részben vagy egészben kitörölte, hogy újabb megfelelőbb részleteket tegyen helyére. Egyiknek verses formája prózára olvadt fel, melyből még ma is kiérzik az eredeti versmérték rhythmusa; a másik úgy hangzik, mintha csak a múlt század végén szedték volna rímekbe; egyikben megmaradtak a liturgia latin szavai — természetesen elferdített alakban; másikba a nyelvújítás vívmányai, új szók és nyelvtani formák csúsztak be. Itt meghagyattak az ó-catholicus hymnusok, amott protestáns dicséretetek foglalták el helyöket; ide egy régi népdal töredéke, amoda egy múlt századi népies magyar költő sorai csempésztettek be. Némelyikben a népies naiv felfogás érintetlenül megmaradt; másikon tudákos szellem vett erőt. Mindezen változások azonban a nép-mysterium lényegét nem érintik; az sértetlenül maradt egészben véve úgy, a mint volt eredetileg.

Nép-mysteriumaink ezen folytonos alakulása, szövegének ezen több izbeni átöltöztetése a kutatót nagyon könnyen tévedésbe ejtetheti e *mysteriumok* régiségének meghatározásában. *Gyulai Pál* az általa közrebocsátott »*Magyar népköltési gyűjtemény*« karácsoni és vízkereszt *mysteriumait* népköltészetünk légrégibb marad-

¹ 1525. febr. 17-én kelt levelében *Spalatint* meghívja: »ut assit proxima vesperi visurus et auditurus poetas et rhetores pubescentes Wittembergae simul et Comoediam ludendam et carmina cantanda; agentur omnia in monasterio quodam nostro.« *Supplementum epistolarum Lutheri*. Halle 1703. 4. 41. l. — 1530. apr. 20-án ezt írja: *Hausmannak Zwickau-ba*: »et ego non illibenter viderem gesta Christi in scholis puerorum ludis seu comoediis latine et germanice rite ac pure compositis repraesentari propter rei memoriam et affectum junioribus augendum.« U. o. 83. l.

ványainak mondja s egy korba helyezi Krisztus-mondáinkkal.¹ Az azóta napfényre hozott többi nép-mysteriumok szintén ez időszakra tehetők. Nem pusztá föltevés ez, hanem mysterium-játékaink lényegéből levont alapos ítélet, mely azonban általános elfogadtatásra — úgy látszik — még sem tarthat számot. Még nem nagyon régen nyert kifejezést az ellenvélemény,² mely nép-mysteriumi maradványaink mai szövegéből indulva ki, az előbb kifejezett állítás helyességét nem csak hogy kétségbe vonja, hanem kereken tagadja is. Az ellenvetés első pillanatra alaposnak látszik, mert csakugyan tagadhatatlan igaz, hogy az a köntös, melyben e legrégibb népköltészeti emlékeknek nevezett maradványok mainap előttünk állanak, akár kelméjét, akár szabását tekintsük, korántsem vall oly régi eredetre, hogy ennek alapján őket költészetünk legrégibb emlékeinek lehetne mondani; sőt ellenkezőleg minden léptenyomon olyan jegyekkel találkozunk bennök, melyeknek kelte bajosan vihető feljebb a múlt század végénél. De nagy tévedés e maradványokkal szemben szöveg-criticát alkalmazni s ennek eredményeihez képest alkotni ítéletet; mert nem szabad felednünk, hogy nem írott nyelvemlékekkel, hanem a nép ajkáról vett s ott ma is élő népköltészeti hagyományokkal van dolgunk, melyeknek korát és eredetét a szövegben található jegyekből határozni meg, lehetetlen.

A nép-mysterium magvát a cselekvény alapformája képezi; a szöveg, a nyelvbeli előadás ennek csak külső héja, s valamint a platán minden tavasszal elhányja régi, durva kérget és frisebbet, simábbat ölt magára, épen úgy középkori eredetű nép-mysteriumaink, valamint Krisztus-mondáink és népmeséink is, többször kivetkeztek a régi elavult formák kérgeiből s mindannyiszor tet-szetősebb, finomabb külsőt vettek fel s így koronként megújódva éltek tovább. Az idők folyamának ez a megifjító hatása, a milyen szemmel látható, épen olyan természetes is, mert bár a nép szellemét századok forgása sem változtatja meg, az eszmék és fogalmak fejlődnek s a nyelv és izlés folyvást tökéletesedik a nép körében is. E fokozatos fejlődés eredményei sehol sem érvényesülhettek könnyebben, mint népmondáink- és mysteriumainkban, mint a melyek nem leírva, tehát nem bizonyos szókhöz kötve, hanem szájról szájra adva szállottak nemzedékről nemzedékre. Változtak tehát — külsőleg — folytonosan: befogadták a különböző korok eszméit s felöltötték a meg-megújuló nyelv formáit, oly mértékben, a mint azok a nép körében meghonosodtak. És mint-

¹ I. h. 515. 1.

² Ábel Jenő: *Szinügy Bártfán a XV. és XVI. században. Századok*. XVIII. évf. (1884.) 22—51. l. Német nyelven átdolgozva megjelent az *Ungarische Revue* IV. (1884.) évi folyamában (649—675. l.) ily címmel: *Das Schauspielwesen zu Bartsfeld im XV. und XVI. Jahrhundert.* A nagybecsű adatokért, melyek ez értekezésben foglaltatnak, az irodalomtörténet művelői nagy köszönettel tartoznak a szorgalmas kutatónak.

hogy senki sem mondhatta őket sajátjainak, jogát tartotta hozzájuk mindenki s felszabadítva érezte magát arra, hogy változtasson a szövegen s a cselekvény külsőségein úgy, a mint épen egyéni ízlése és célja kívánta, vagy a pillanat heve sugalta. Hogy aztán e változtatások legnagyobb része iskolamesterektől, kántoroktól, szóval a nép körében élő írástudóktól származott s iskolás tudakosságról tanúskodik, — az nagyon természetes.

Nem szabad tehát megütköznünk azon, hogy nép-mysteriumaink nem a »*Halotti Beszéd*« ódon nyelven szállottak reánk s hogy számtalan különféle — néha épen ellentétes jellemű, de egytől-egyig újabb keltű — vonásokat találunk rajtuk, és még kevésbé szabad ezeket irányadókul venni. Népmysteriumaink korának meghatározásában, nem e rájuk tapadt külsőségeket, hanem a szerkezet eredeti formáját, a cselekvény ősalakjának alapvonalait kell vizsgálnunk, mint régész vizsgálja a százados romok földből kiásott fundamentumait. És ha ezeket a nyugot-európai népek mysteriumainak maradványaival összemérve azt találjuk, hogy a mieink azokkal a főbb pontokban összevágznak, s hogy alapvonalaik a középkori mysterium-játékok typicus formájának egészben véve megfelelnek, — a minthogy tényleg így van a dolog, — akkor bizvást állíthatjuk, hogy enemű maradványaink nemzeti költésztűnknek csakugyan legrégibb emlékei.

Nép-mysteriumaink korának kérdésével kapcsolatban tagadás tétetett azoknak eredetisége iránt is — hasonlóképen mai szöveg-jök alapján. Erre is ugyanazon uton, ugyanazon módszer segítségével adhatjuk meg a czáfolatot. Természetesen, az eredetiségnek csak azon foka kereshető bennök, a mely a közös származás mellett lehetséges. Az összes keresztyén népek mysterium-játékai mindnyájan egy közös talajból, a középkori keresztyén egyház liturgiájából sarjadztak, a mely mutatott ugyan az egyes nemzeteknél némi csekély eltéréseket, mégis főbb formáiban azonos volt; — s mindnyájan ugyanazon eseményeket, Krisztus születése, szenvedése és halála történeteit tárgyalták, melyekkel szemben az egyén alakító képessége nagyon szűk korlátok közé volt szorítva. Ilyen értelemben véve az eredetiséget, nép-mysteriumainkat habozás nélkül eredetieknek mondhatjuk, megengedvén természetesen azt, a mi szinte magától értetik, hogy sok pontban egyeznek idegen népek e nemű játékaival. Összegyűjtött nép-mysteriumaink ez oldalról még mindig nincsenek kellően átvizsgálva, épen ezért még most nem lehet vonásról vonásra kimutatni, miben egyeznek a külföldiekkel s miben különböznek tőlük; annyi azonban már is bizonyos, hogy idegen eredetűeknek, német vagy tót nép-mysteriumok fordításainak nevezni egyáltalában nem lehet. A milyen nagy tévedés a kor meghatározásában pusztán a szöveg után indulni, épen oly tévedés az itt-ott előforduló idegen vonások alapján nép-mysteriumainktól minden eredetiséget megtagadni. Ezeknek középkori származása és magyar eredete minden kétségen felül

áll. Nem is könnyű elképzelni, hogy népünk, mely komoly, józan vérmérsékleténél fogva különben sem nagyon kap az eféle látványos bohóságokon, e kezdetleges játékokat a németektől vagy éppen tótjainktól vette volna kölcsön. Csakugyan nem is látszik ilyen átvételnek semmi nyoma, mert azok a kifogásolt idegen vonatkozások és célzások, a mellett hogy egytől-egyig újabbkori járulékok, az idegen származás mellett teljességgel nem tehetnek bizonyosságot. Mondákat és meséket tudvalevőleg nagy számmal vesz át többi testvéreitől minden nemzet; vettünk át mi is eleget. De minden ilyen átvett monda és mese csak azon az áron tudott népünk körében meghonosodni, hogy megmagyarosodott minden ízében. Az eredetiségére féltékeny népszellem lehántotta róluk mindazon idegen foszlányokat, melyekkel más népek phantasiája fölékesítette őket; s csak a csupaszra vetkőztetett mondát vagy mesét fogadta magáévá; és ezt saját ízlése szerint öltöztette fel ismét. Ha tehát nép-mysteriumaink idegen népektől származtak volna hozzánk, legyenek azok akár a szomszéd németek, akár a köztünk élő tótok vagy szászok, bizonyára szintén olyan gyökeresen áthasonultak volna, hogy egyetlen idegen szót vagy célzást sem találnánk bennök, legfőlebb szerkezetök alapformájából s meséjük korrajzából lehetne összehasonlítás útján ráismerni idegen eredetükre. Azok az idegen szók és nevek, idegen célzások és vonatkozások tehát, melyeket nép-mysteriumaink mai szövegében találunk, korántsem valamely idegen nyelvű eredeti szöveg maradványai s egyáltalában nem fogadhatók el útmutatókúl a forrás nyomozásában, mert sokkal későbbi eredetűek s nem egyebek pusztá tréfás vonásoknál, melyek részint külső hűség, jellemzettség, részint pedig comicus hatás kedvéért szövettek közbe.

De nincs is semmi szükség reá, hogy mysterium-játékaink e faját idegen származású kölcsönzéseknek, esetleg éppen tót népköltészeti termékeknek tartsuk. A mint más népeknél kifejlődtek a liturgiából, azon módon kifejlődhettek nálunk is. Szertartásos könyveink hallgatnak ugyan az ilyen templomi játékokról, de pusztá hallgatásuk éppen nem dönti meg e föltevés helyességét, mert az isteni tisztelet és mise szertartásai oly részletesen szabályozva, oly szigorúan codificálva sehol és soha nem voltak, hogy ilyen eltérések ne történhettek és tényleg ne történtek volna.

Középkori nép-mysteriumainkat tehát, melyeknek külsőleg sokszorosán átöltöztetett maradványait a népnél mind e mai napig szokásban levő karácsoni és vízkereshti játékok képezik, kétségtelen benszülötteknek s középkori költészetünk legrégibb emlékeinek kell tartanunk. Divatjok hajdan általános volt, azonban az újabb cultura, mely az ősi szokásoknak mindenütt hadat izen, sok egyébbel együtt ezt a népszokást is írtogatni kezdte, úgy hogy ma már csak helyenkint találkozunk vele; de nyomait, emlékeit fölleljük valláskülönbség nélkül minden vidéken, — ha más-

ban nem, legalább a falusi gyermekek karácsoni, újévi és vízkereszi kántálásában.

Mysterium-játékaink azon másik faja, mely az elkülönzés után továbbra is a papság kezében maradt, még csak annyira sem ismeretes mint a nép-mysterium. Példányai nem szállottak reánk, mert ha a magok korában le voltak is írva, közkézen nem forogtak; így csak hézagos adatok s a dolog természetéből merített következtetések alapján szólhatunk e tárgyról általánosságban.¹ Annyi kétségtelen, hogy a papi mysterium hatásban és népszerűségben távolról sem versenyezhetett a nép-mysteriummal, de mint vallásos szertartás mindig birt némi varázsszal s megszűnés nélkül gyakorlatban volt a legújabb időkig. Természetes, hogy az idők folyamának módosító, átalakító hatása elől e műfaj sem tudott elzárkózni s azt a szigorú egyházi jellemet, mely eredetileg észlelhető rajta, egyben-másban enyhíteni kellett. A nemzeti nyelv fölvétele, a mi még az elkülönzés előtt jóval megtörténhetett, rést nyitott a világi elem befolyásának, s ez a befolyás lassan-lassan erősödött is. A szerepek csakhamar világiak kezére szállanak: a passióban előforduló személyeket világi egyének, többnyire iparosok ábrázolják — jelmezekbe öltözve; idők folytán az előadás kiszorul a templomból: rendszeren a templom előtti szabad téren, a klastrom udvarán vagy a város piacán játszanak holmi rögtönzött emelvényen. Ennyiben jelentkezik nálunk a fejlődés második foka. Egyebekben megmaradt a liturgiai mysterium előbbi állapotában. Az előadás rendezői mindvégig az egyház emberei voltak

¹ Az egyházi mysterium-játékokról alig egy-két adat maradt fenn. *Ipolyi Arnold* említi, hogy *Brassóban* a barátok 1500-ban passió-játékokat adtak vagy talán adattak elő. (Lásd: *Ipolyi Arnold: A mysteriumok maradványai hazánkban. Új Magyar Múzeum*. 1858. I. köt. 349. l.) Honnan vette ez adatot, kinyomoznom nem sikerült; hajlandó vagyok azonban teljes hitelt adni neki. — A *Szalka János* által említett állítólagos passió-játékokra nézve (lásd: *Religio*. 1854. I. félév. 69. sz. 551. l.) *Gyulai* véleményéhez csatlakozom, ki ezt párbeszédbe szedett Krisztus-mondának tartja s újabb részletekkel egészíti ki. — *Juhász Máté, Szép áitatos küldmb-küldmb fele Magyar Verse* című gyűjteménye, melyre szintén *Ipolyi* hívta fel szakembereink figyelmét, de a melyet rajta kívül mindeddig senki nem látott, szintén nem hozható fel bizonyítékul középkori egyházi mysteriumaink mellett; mert foglal ugyan magában egy passió-játékot, de ez nem középkori maradvány, hanem *Juhász Máténak* saját készítménye. Annak helyén és idején érdemlegesen szólók róla; itt azonban mellőzni kell. Mindamellet is legkisebb kétségem sincs az iránt, hogy a papi mysterium-játékok szakadatlanul gyakorlatban voltak nálunk a XIV. és XV. században is, mert, bár nyomai elenyésztek, következményei szemmel láthatók. A következő századokban oly mélyen meggyökerezve találjuk e szokást hazánkban, hogy középkori eredetét kétségbe vonni lehetetlen. A XVII. század folyamán a jezsuiták iskoláiban elég gyakran találkozzunk vele; sőt kivételesen előfordul a protestáns tanintézetekben is. És ha meggondoljuk azt, hogy az ilyen játékok a legcékelőbb változásnak sem voltak alávetve, mert szigorú egyházi jellemök kizárt minden módosítást, bizonyára nem fog vakmerőségnek látszani, ha a középkoriakra a későbbiekből következtetést vonunk, szem előtt tartva mindig a külföldi, különösen német egyházi mysteriumok példáját.

s a játék maga is az ő sajátjuk; tárgyaikat ezután is kizárólag a bibliából meritik, mellőzve még a legendákat s az egyházi hagyományokat is; és az egész mysteriumi előadás mintegy függeléke az isteni tiszteletnek.

A vallásos szempont e szerint a világi elem nagyobb térfoglalása mellett is épen úgy uralkodik, mint uralkodott kezdetben; ez szolgál irányadóul a tárgyak kidolgozásában is. Az ilyen papi mysteriumok szerzői — különben is az egyház emberei lévén — vallásos kegyelettel nyúltak a bibliai hagyományhoz, a mely előttök sokkal szentebb volt, hogysen belőle valamit elvenni, vagy hozzá valamit toldani merészkedtek volna; adták tehát a mesét azon módon, a mint írva találták az ó-szövetség könyveiben vagy az evangéliumban, úgy hogy darabjaik aligha mondhatók egyebeknek, mint párbeszédbe öntött bibliai történeteknek. A tárgy szentségével, a hely és alkalom komolyságával nem fért össze a tréfának és bohózkodásnak legártatlanabb neme sem; mindaz, a mit egy-egy ilyen játék magában foglalt, oly tiszta, oly kifogástalan volt e részben, mint az imák és hymnuszok tartalma, s azon önkényesen változtatni — világi embertől valóságos szentségtörés lett volna. Ide azért olyan népies szellemű betoldások, minőkkel a nép-mysteriumokban minden lépten-nyomon találkozunk, egyáltalában nem csúszhattak be. A szereplő személyek a vallás igazságait, a megváltás nagy titkát ábrázolván, szent cselekvényben vettek részt s e tudat komoly áhítatra hangolta őket. A *kövesdi molnár* ismeretes esete, ki a megváltót személyesítvén, szerepéből egy pillanatra kiesett,¹ ha ugyan az erről szóló hagyománynak hihetünk, — annyira kivételesnek látszik, hogy nemcsak nem gyengíti, sőt épen megerősíti állításunkat.

Ez a szigorú vallásos szempont a mysteriumnak, mint drámai műfajnak, nem igen kedvezett ugyan, de más részben nem tévesztette el hatását. A templomok és körmenetek ájtatoskodó közönsége vallásos megilletődéssel bámulta Krisztus szenvedése, halála és föltámadása ábrázolását s a hívő lelek gyönyörűségét találta bennök. Ez irányban a papi mysteriumok igen nagy hatást gyakoroltak. Mainap szinte csudálatosnak látszik az a rendkívüli érdeklődés, mely irántok a középkori társadalom minden rétegében nyilvánult. De bármilyen nagy volt is ez s bármennyire meg-

¹ Szirmai e közmondást: „*Mondj igazat, belörik a fejed,*» a következő adomával illusztrálja: »Molitor in oppido Mező-kövesd occasione processionis flagellantium personam Christi in se assumpserat et dum sputis, luto impeteretur, aliasque per plebem sibi illatas contumelias patienter tulit; sed dum quisquam ex circumstantibus illum furem farinae, *Te lisztlopó!* compellasset, excandescens caput vera loquenti perfregit. Unde dum quis propter veritatem irascitur, »*Molnárrá lettél, Kövesdi Krisztus vagy!* dicunt Hungari.« Szirmai Antonii *Hungaria in Parabolis*. Edidit Mart. Georg. Kovachich Senquiciensis. Budae 1804. p. 131 — V. ö. Dugonics: *Magyar Páldabeszédek és Jeles mondások*. Szeged. 1720. és Erdélyi: *Magyar közmondások könyve*, Pest. 1851.

hatotta is a hívő lelket az ilyen ünnepi előadás, hatása nagyon egyoldalú lehetett, mert a szívnek csak bizonyos húrjait, a vallásos érzelmeket érintette, magát a kedélyt hidegen hagyta; tárgyánál és irányánál fogva igen alkalmas volt arra, hogy a nézőközönségben a hitet és erkölcsi érzést megszilárdítsa, de a léleknek üdítő szórakozást nyújtani, a kedélyt földeríteni teljességgel nem volt képes. Épen ezért az a roppant tömeg, mely a megváltó szenvedésének és megdicsőülésének ábrázolását ájtatos lélekkel szemlélte, az ilyen játékot szíve szerint megszeretni soha sem tudta; híven végig nézte minden alkalommal s talán számot is tartott reá, de magáévá tenni s a *karácsoni* és *vízkereszt*i játékot mintájára a maga körébe átplántálni soha eszébe sem jutott, mert tudta, érezte, hogy ez sokkal magasztosabb, hogy sem az ő eszejárásához és ízléséhez alkalmazható lenne.

Ellenben a papok annál inkább buzgólkodtak körülte. Hagymányos gonddal ápolták az egyházi szokást s az előadást évről-évre pontosan megtartották, úgy hogy az ünnepi isteni tiszteletnek vagy úrnapi körmenetnek elmaradhatatlan részévé lett, legfőlebb nagy okra, pl. háború vagy valami járvány miatt mondtak le róla, de mihelyt a viszonyok kedvezők voltak, ismét fölvették a régi gyakorlatot. Törekvéseiket híven támogatta a városi hatóság is, a mennyiben a játszó személyeket pénzbeli jutalomban részesítette. Ugy látszik azonban, ez a buzgólkodás inkább csak szenvedőleg természetű volt, a mennyiben nem a továbbfejlesztésre, hanem pusztán a conserválásra irányult. Papjaink lelkiismeretes gonddal őrködtek, hogy e kegyeletes szokás ki ne menjen a gyakorlatból, avagy érdekét ne veszítse; leleményesek lehettek az ó-szövetségi és evangéliumi hagyomány kiaknázásában s egy-egy játék összeszerkesztésében is, de arra, hogy a talán már elavult formákat újjakkal váltsák fel, a tárgyban rejlő drámai motívumokat kifejtsék s az előadást mint drámai előadást tökéletesítsék, — legkevésbé sem gondoltak; egészben véve hagyták a mysterium-játékot azon a fokon, a melyen volt az elkülönzés korában.

E conservatismuson egyáltalában nem szabad megütköznünk, mert a dolog természetéből folyt. A mysterium-játékok e faja kizárólag az egyház szolgálatában állván s függelékét képezvén a liturgiának, sorsa ennek sorsával szorosan összeforrt s jelleme ennek jelleméhez alakult. A római catholica egyház liturgiáját pedig köztudomás szerint erős conservatív szellem, mondhatni csökönyös állandóság jellemzi, melyben a szertartások, az isteni tisztelet és mise összes formái mintegy megkövülni látszanak. A liturgia ezen merev formalismusa elfojtotta a papi mysterium fejlődését. Épen azért annak múltjából érdekes részleteket, új meg új fordulatokat még akkor sem lehetne felmutatni, ha oly részletességgel ismernők, mint a hogy szükség volna.

Egyetlen említést érdemlő mozzanat az, hogy a papi mysterium-játék a XV. század folyamán — mint Németországon, ugy

hazánkban is — az egyház leányánál, az iskolánál keresett és talált menedéket. A papok, kik egyuttal a létező csekély számú iskolák felügyelői voltak, talán mert féltékenyen őrzött befolyásukat itt nagyobb biztonságban látták, vagy talán mert úgy magára a mysterium-játékra, mint az ifjúság vallás-erkölcsi nevelésére üdvösnek tartották, az egyházi színjátékot a tanuló ifjúság kezébe tették le. Valószínű, hogy ez az átmenet sem történt egyszerre, hanem csak fokozatosan. A kezdet az lehetett, hogy a papok a passio előadása alkalmával a szent-sírnál, vagy úrnapján a körmeneteken éneklendő himnusokat s a mise énekeit az iskolás gyermekekre bízták, kiknél az úgynevezett *recordatio* azaz házankénti énekelgetés különben is nagy divatban volt. E szolgálatokért aztán úgy maga az iskolamester vagy kántor, ki természetesen az énekkar vezére volt, mint a közreműködő tanulók a városi tanácstól pénzbeli jutalmat kaptak, úgy hogy az ilyen énekelgetés a szerfelett sovány fizetésű iskolamester és szegényebb sorsú növendékei számára mellékes jövedelemforrássul szolgált. A második lépés hihetleg abban állott, hogy — mint Németországban is látjuk, — a mysterium-játékokban előforduló női és gyermeki szerepeket tanulókkal töltötték be, mint a kik e célra kiválon alkalmasok voltak. Innen aztán csak egy lépés volt a teljes mysterium-játék átvételéig s nemsokára bekövetkezett ez is. A fejlődés ezen mozzanatait nem köthetjük megannyi évszámhoz; valamint nem képzelhetjük azt sem, hogy valamennyi hazai iskolánkban egyidejűleg történt volna az átmenet: egyik helyen már a passiót játszották az ifjak, mikor másutt még csak az énekkar szerepére voltak szorítva. *Kolozsvárott* 1414-ben még csak a himnusokat énekeltek; de már 1440-ben a *pozsonyi* tanulók a passiót játszották. Nem lehetetlen, hogy *Pozsony*, hol a német hatás a legközvetlenebbül működött, e téren épen legelől járt s többi tanintézetekben csak később fejlődött ennyire a dolog. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a XV. század végén s még inkább a XVI. század elején aligha volt hazánkban nagyobb iskola, melyben a mysterium-játékok e faja többé-kevésbé ne gyakoroltatott, vagy legalább a fejlődés ez irányban meg ne indult volna. Ez egyházi mysterium-játékok képezik a tulajdonképeni iskolai dráma előzményeit; ezek készítették el számára a talajt annyira, hogy mikor protestáns tanáraink az első kísérleteket tették, a kezdeményezés nem valami hallatlan újításként tűnt fel.

Fölfogásom szerint ez volt a mi középkori mysterium-játékaink fejlődése főbb vonásaiban s ez szolgál bevezetésül újabbkori iskolai színjátékaink ismeretéhez. Azonban ez utóbbinak előzményei nem határozódnak csupán az elmondottakban; keletkezése s fejlődése körülményeire befolyást gyakoroltak még — bár sokkal csekélyebb mértékben — hazai német városaink mysterium-játékai is.

E német városok, mint mindenben, ami a szellemi művelt-

séghez tartozik, úgy mysterium-játékok tekintetében is külön tárgyalást kívánnak. Szász eredetű lakosaik itt is a nagy német törzs tagjainak tekintvén magokat, a birodalom népeivel eleitől fogva szoros szellemi közösségben éltek s mindazon vívmányokhoz, melyeket azok akár a tudomány és irodalom, akár a művészet és társadalmi élet terén kiküzdöttek, testvéries alapon jusokat tartották s mindazokat a magok körében is iparkodtak érvényesíteni. Természetes tehát, hogy eltanulták tőlük a mysterium-játékot is. Valószínű, hogy már betelepedésük alkalmával magokkal hozták ennek alakulóban levő formáját s tovább fejlesztették éppen úgy, mint némethoni testvéreik; minthogy pedig magán és társaséletüket nagyjából ugyanazon formák szerint rendezték be, melyek eredeti hazájokban uralkodtak, s ősi szokásaikat féltékeny gondadal, szívós kitartással megőrizték mindvégig, hasonló eredmények mutatkoztak náluk is. Mysteriumaik keresztülmentek mindazon phasisokon, a melyeket a nyugot-európai népek e nemű játékaik átéltek, s kialakultak sokkal szebben mint a mieink; mert ha talán a hazai viszonyok nem voltak is minden tekintetben kedvezők a fokozatos fejlődésre, a németországi mysterium-játék folyvást mintagyanánt szolgált s nem volt nehéz ahhoz igazítani a fejlődést. El is terjedtek e mysterium-játékok hazánk szászajku lakosainál mindenfelé s oly nagy népszerűségnek örvendtek, minővel a mieink koránt sem dicsekedhetnek. Idők folytán többször megifjodva s a kor izléséhez alkalmazkodva, nem avultak el soha, szállottak nemzedékről nemzedékre s hatások megmaradt mind e mai napig. Az eddig kiadott gyűjtemények, bár még távolról sem mondhatók teljeseknek, nagy mennyiséget foglalnak magukban s ezek világosan mutatják a fejlődés menetét kezdettől végig.¹ Nekünk azonban ennek vizsgálására semmi szükségünk nincs. A német mysterium-játékok beható fejtegetése csak azon esetben volna itt helyén, ha olyan elemeket fedezhetnénk föl bennök, a melyeket megtalálhatunk iskolai színjátékainkban is. Minthogy azonban a mysterium-játékok — nem véve ki a magyar nyelvűeket sem — ilyen közvetlen hatást az iskolai dráma alakulására nem gyakoroltak, vagy ha talán gyakoroltak is, azt kimutatni ma már lehetetlen, elég csak tudomásul vennünk, hogy a mysterium-játékok hazánk német lakosságú városaiban még inkább divatoztak s a közönség érzékét ez irányban folyvást ébren tartván és fejlesztvén, közvetlenül előkészítették az utat az iskolai dráma számára.

¹ Schröer K. J. *Deutsche Weihnachtsspiele aus Ungarn*. Wien 1858. (A Pozsony közelében eső Felső-Rév [=Oberufer] faluból.) — *Nachtrag zu den deutschen Weihnachtsspielen*. Lásd a pozsonyi ev. lyceum 1858-ik évi értesítőjét. — *Ein Weihnachtsspiel aus Ungarn*. *Weimarische Jahrbuch für deutsche Sprache, Litteratur und Kunst*. III. Band. 1855. 391 — 419. 1. (Körmöczbányáról.) — Schuller, J. K. *Herodes. Ein deutsches Weihnachtsspiel aus Siebenbürgen*. Hermanstadt. 1859. — Hartmann. *Aug. Volksschauspiele*. In Bayern und Oesterreich-Ungarn gesammelt. Leipzig 1880.

A középkori színjátékok azon sajátos faja, mely a classicus irodalmak föléledésével kapott lábra s különösen az olasz fejedelmi és főúri udvarokban virágzott, nálunk csak kis mértékben gyakoroltatott s mindvégig idegen maradt; így tulajdonképen nem is lehetne róla szó e helyen; minthogy azonban némelyek ezt is erőszakosan belevonták régi drámánk és színészetünk történetébe, szükséges róla megemlékezni, ha másért nem, legalább azért, hogy a tévedéseket kimutassuk.

Jankovich Miklós,¹ az ismert nevű könyv- és régiséggyűjtő volt az első, a ki rendületlen meggyőződéssel hirdette, hogy »drámák előadását is hazánkban már a XII. de a XIII. században még inkább gyakoroltatottnak tarthatjuk, kétségtől csak azon móddal, mikép azok Olasz- és Franciaországokban divatoztak.« S bár állításai többnyire jóhiszeműleg félremagyarázott, vagy épen szándékosan elcsavart adatokon alapúlnak, mégis nemcsak hogy mindeddig megczáfolatlanul maradtak, hanem épen napjainkban hívőre is találtak,² ki nem vizsgálva a tiszta papirból facsarított bizonyítékokat, ténynek veszi s igazság gyanánt hirdeti azt, a mi — legendyében szólva — nem egyéb vastag tévedésnél vagy épen alaptalan föltevésnél.

Jankovich eleve fölteszi, hogy miután hazánk a nyugot-európai nemzetekkel eleitől fogva szünet nélküli érintkezésben állott, tőlök egyebekkel együtt átvettük a drámai előadások divatát is, úgy hogy ez már a XII. században meghonosodott nálunk, bár történelmi adatokkal csak *Mátyás* korán innen lehet kimutatni. Ha ez állítás pusztán a mysteriumi előadásokra vonatkoznék, kifogást nem tehetnénk ellene, mert ezek ama korban már csakugyan szokásban lehettek nálunk is. *Jankovich* azonban nem ezekre s tulajdonképen nem is valódi drámai előadásokra czéloz, hanem a középkori főúri mulatságok azon nemeire, melyek többé-kevésbé igenis divatoztak nálunk, de a drámával és színészettel semmi szín alatt sem hozhatók kapcsolatba. Így pl. felhossa azon bajnoki játékokat, melyeket *Mátyás* és *Beatrix* menyegzője alkalmával oly nagy számmal tartottak;³ s a lovag-játékoknak egyéb neveit, melyek az akkor Európa-szerte uralkodó szokáshoz képest nagy divatban voltak nálunk is; hogy azonban ezeknek a drámához semmi közök, — mondani sem kell. — II. Ulászló és II. Lajos alatt még több ilyen bizonyítékot talál *Jankovich*. Mindjárt 1490-ből felhossa *Regiomontanus* (más néven *Peuerbach*) *János* híres

¹ Lásd fentebb idézett czikket.

² *Szivák Iván*: *A magyar dráma kezdete*. Figyelő XIV. évf. (1883.) Megjelent külön kiadásban is. Budapest 1883.

³ Lásd a pfalzi követ jelentését: »*Regis Ungariae Mathiae nuptiae et coronatio Reginae a Palatini Comitis legato descripta*. Kiadta *Schwandner*: *Scriptores rerum Ungaricarum veteres et genuini*. II. 202., 205., 207., 211., 214. II. és *Eschenloer Péter*, *Geschichten der Stadt Breslau*. Breslau 1827—1828. II. 342—349. II.

csillagásznak »*Ludus Pannonicus*« című drámáját, melyet ez állítólag *Vitéz János egri* érsek (!) udvarában adatott elő s *Winterburger bécsi* nyomdájában még ugyanazon évben ki is nyomatott. Ez egy adat egész halmaz tévedést foglal magában s fogalmat ad arról, mennyiben bízhatók meg *Jankovich* adatai. *Regiomontanus* ugyanis semmiféle színjátékot nem írt s a »*Ludus Pannonicus*« alatt »*Ludus Pannoniensis sive tabulae directionum perfectionumque*« című *astronomiai* munkáját kell értenünk, mely *Nürnbergben* jelent meg 1475-ben.¹ Továbbá köztudomású dolog, hogy *Vitéz János* — a mellett hogy *egri érsek* soha nem volt s nem is lehetett, — 1472. aug. 12-én elhunyt.² *Winterburger* nyomdája pedig csak 1492-ben állítottatott fel³ s abból ilyen vagy ehhez hasonló című munka — mai tudomásunk szerint — nem került ki soha. — *Chelidonius Benedek* dialogja, *Voluptatis cum Virtute disceptatio* semmi esetre sem tartozik a magyar dráma történetébe, mert a mellet hogy nem *Budán*, hanem *Bécsben* adatott elő, maga *Chelidonius* sem volt *fejérvári* kanonok, hanem a *bécsi Schotten-Kloster* apátja. — De találunk e bizonyítékok közt egy pár olyant is, melyet okkal-móddal elfogadhatunk. *Vadianus Gallus Pugnans*-a⁴ s ehhez írt ajánló levelének első pontja semmi kétséget nem hagy az iránt, hogy olykor-olykor csakugyan tartottak színi előadásokat *II. Ulászló* udvarában is; csakhogy az ilyen kísérletek idegenektől származtak, s idegen nyelven a magyar szellem hozzájárulása nélkül mentek végbe. A másik ilyen bizonyíték volna a *pozsonyi* származású *Frankfurter Bertalan*⁵ »*Grillus*«⁶ című drámája és »*Dialogus inter Vigilantiam et Torporem*«⁷ című moralitása. Amaz *Plantus* hatását mutatja; emez pedig sikerült példánya a külföldön nagyban divatozott moralitásoknak, erkölcsdaraboknak, melyekből később a középfa

¹ Jöcher Christ. Gottl.: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*. Dritter Theil. Leipzig 1751. col. 1959.

² *Fraknoi Vilmos*: *Vitéz János esztergomi érsek élete*. Budapest 1879. 224 l.

³ Mayer, Anton Dr. *Wiens Buchdrucker-Geschichte*. 1482—1883. Wien, 1883. 21 S.

⁴ *Vadianus, Joachimus Helvetius, Mythicum Syntagma, cui Titulus Gallus Pugnans*. Viennae, III. Idus Jan. 1514. — E színmű a megelőző évben adatott elő. — *Putschius*hoz intézett ajánlása így kezdődik: »Cum nuper Budam, observandissime pater, Ego et Georgius Collimitius Mathematicus & Medicus, inferioris Pannoniae metropolim celerrimo itinere perducti attigissemus, praeter alia compluria, quae inibi maxima cum voluptate sumus expicati, animadverti etiam priscam illam inter gallos certaminis palaestram: stativis in singulos annos feriis, multo spectatorum desyderio solitam exerceri etc. Fol. 2. — Ha elfogadjuk is, hogy e szokás már ekkor régóta rendszeresen gyakoroltatott, a magyar dráma történetében jelentőséget épen úgy nem tulajdoníthatunk neki, mint nem a német városok mysterium-játékainak.

⁵ Mayer i. m. 38., 89., 149. S. V. ö. Denis, Michael: *Wiens Buchdrucker-geschichte bis 1560*. Wien 1782. 137., 201. S. jegyz.

⁶ Megjelent Bécsben 1515.

⁷ Denis; i. m. 334—335. S. Megjelenését 1516—1521-re teszi.

dráma állott elő. Nagy kérdés azonban itt is: vajjon nevezhetők-e magyar termékeknek s színre kerültek-e valaha nálunk. A mely adatok ezeken kívül még az egykorú íróknál, különösen historicusainknál találhatók, szintén nem hozhatók fel bizonyítékokul, mert nem tulajdonképeni színjátékokra vonatkoznak.

Nem találjuk e szerint semmi nyomát annak, hogy akár *Mátyás* király, akár közvetlen utódai alatt a királyi vagy főúri udvarokban a színi előadások rendszeresen üzentek volna,¹ mint ezt *Jankovich* véli. *Mátyás* idejében, kivált uralkodása végső éveiben, midőn nagy gonddal kezdé utánozni az olasz fejedelmi udva-

¹ *Abel* fentebb idézett értekezésének német átdolgozásában egy pár eddigelé ismeretlen adatot közöl ide vonatkozólag. Az egyik *Mátyás* királyról és nejéről *Beatrix*ről szól. »Tantum in *histriones, mimos et cytharocedos*, tantum in *choraulas phonaschos cantatores et utriculatorias*: (fúvólások, zenetanítók, énekesek és dudások), tantum denique in assentatores, fulemque peregrinantium multitudinem nummorum profusionem hucusque toleravit (scil. *Mathias rex*), ut hos sumtus et allatam dotem id ex decuplo superavit.« *Beatrix*ről pedig: »Nempe non ad regni salutem, non ad concordiam principum, non ad quietem populorum, non ad laetitiam et utilitatem gentium, sed ad continuandum, ut omnes plane vociferantur, tyrannidem, ad exhauriendum regnum, ad saginandos *histriones* ad locupletandos *cytharocedos* et *cantores* violenta et dira connubia molitur.« [*Wladislaw serenissimi Ungariae Boemiaeque Regis Apologia*. Kézirat a prágai egyet. kvtárban a XV. századból. I. D. 3.] — Hazai történetíróink szerint e szokás különösen II. Lajos udvarában uralkodott nagy mértékben. »Eo re factum — írja *Samboki* — quod cum Thurca iam pridem in Ungariam, oblata occasione penetrare cupiisset, — ut cladem a Parthis acceptam, amisso patre, resarciret, regnumque stabiliret suum: *Ungaros convivis et theatris deditos sentiens*, maximo cum apparatu, expeditionem decreverit, ac bellum formidabile moverit.« *Epitome rerum Ungaricarum velut per Indices descripta, Autore Petro Ranzano. Nunc primum edita una cum appendice quadam opera Joannis Sambuci Tyrnaviensis Pan.* Viennae Austriae. Anno M. D. LVIII. 2°. fol. 67—68. Index XXXVIII. — *Istváni* szintén emlékezik róla s *Brandenburgi György*öt, a kiskorú király gyámját okolja érte. »Ille enim — úgymond — propinquitate sibi juncti regis teneram aetatem, non ad jucunda duntaxat venationis, aucupiique exercitia, utique suis temporibus, viro principi concedenda: sed etiam ad eas, quibus ipse assueverat, compotationes et saltationes ac *histrionum et ludionum* vanitates exercendas, *symphonicorumque ac cytharaedorum* concentus, aliasque ejusmodi viciosas voluptatum illecebras . . . transversum agebat.« [*Istváni, Nicol. Panon. Historiarum de rebus hungaricis libri XXXIV.* Coloniae Agrippinae. Anno M.DC.XXII. 2°. pag. 85. Lib. VI.] — Ezzel összevág a külföldi *Dubravius* nyilatkozata, mely így hangzik: »Nunc altor, morumque formator ei (scil. *Ludovicus II.*) patris voluntate, *Georgius Marchio Brandenburgensis* obtigit, bonus ille quidem princeps, sed cui convivia, *theatraque* et arena, in qua hastis concurritur, *ludique* et *choreae*, magis cordi erant, quam seria studia, quae mox deliciae *Ludovicum* sic persecutae sunt, ut consultationes de regno graviores vitare, cane peius et ancie Mindezen adatok, melyekhez nem lenne nehéz többet is találni, kétségbevonhatatlanul bizonyítják, hogy nevezett királyaink udvarában csakugyan tartózkodtak alakoskodó bohócok, énekesek, zenészek s több eféle játékosok, kiknek bohókás, tréfás mutatványai, tánczczal, zenével és énekkel egybekötve az udvarnak rendes mulatságát képezték. Meglehet, adtak elő tréfás párbeszédeket s képleteket is: de valamint ők maguk nem voltak színészek, úgy mutatványaik sem nevezhetők színi előadásoknak. Különben is az egész szokást idegenek honosították meg nálunk s idegenek ápolták népünk szellemének hozzájárulása nélkül.

rok szokásait, egymást érték az udvari ünnepélyek és mulatságok s egyéb olasz eredetű udvari szertartással gyakorlatba jöttek az álarczos körmenetek és bálók is, a mint azok a *ferrarai* udvarban divatoztak;¹ de annak, hogy mint ott, classicus darabok, vagy ezek mintájára készült újabb színjátékok adattak volna elő, semmi jelét sem találjuk. II. *Ulászló* és fia *Lajos* udvarában szintén rendeznek álarczos mulatságokat s ilyenkor maga az udvari cseledség öltözik jelmezekbe, szerepelnek holmi alakoskodók s nagy ünnepeken meg-megfordúlnak az énekelgető diákok (*scholares recordantes*) is; sőt II. *Lajos* alatt az udvari személyzetben egy *bohóc* (*histrion*) is említetik, a ki udvari mulatságok alkalmával kétségkívül tréfás mutatványok- és szavalatokkal fokozta a jelenlévők derült hangulatát; — mindez azonban a színésztől nagyon távol van.

Ha már a mohácsi vész előtt egyáltalában nem tudott meghonosodni nálunk az udvari színészet, vajon képzelhető-e, hogy lábra kaphatott az azt követő években, midőn a beállott politikai és vallási harcok teljesen feldúlták a királyi és főúri udvari élet nyugalmát? Jankovich e korszakból is hoz ugyan föl egy adatot, de ez épen oly hasznavethetetlen, mint a többiek. »Gyűjteményemben van — úgymond — egy *N. N. nürnbergi* költőnek remek rajzolatokkal hímezett s ékesen leírt, ezen időből ugyan, de már a mohácsi veszedelem után készített drámája, »*Herculiscus*,« ki az előszóban nemcsak a királyi, de más gazdagabb udvarokban is hazánk nagyjainál divatozó *színészet*, *muzsika* és *táncz* gyakorlatokat bizonyítja, nyilván is vallja, hogy ezen művészeti tárgyak tanítása végett hazánkba költözvén, csak a török háborúnak nem reménylett felzúdulása s hazánk rögtöni felháborodása miatt kénytelenített visszamenni.« *Jankovich* maga megvallja, hogy e czikk adatait pusztá emlékezetből hordja elő; innen van aztán, hogy nemcsak a vándor német poéta nevét feledte el, hanem tévedésbe esett a szóban levő mű czíme és mivolta iránt is. Csak hosszas keresgélés után sikerült kiderítenem, hogy e költő nem más, mint a német mesterdalnoki iskola egyik kevésbé ismert tagja, *Osterreicher (Austrianus) Ambrús*, kinek néhány önállóan megjelent elbeszélő költemény tartotta fenn emlékét; — állítólagos drámája pedig tulajdonképen ily címet visel: »*Metaplasma. Ritterliche thatten vnnnd herrliche victorienn vnd siegs zaichen des teuren herszenhafften Ritterlichen vnnnd Christlichen heldes Herculis was gferlichkeitt vnnnd nott er bestandenn hat. Per Ambrosium austrianum Poetam tragoediar[um]*. A mű tehát *Hercules* hőstetteit adja elő, keresztyén epikai felfogással, a mesterdalnokok modorában; s épen úgy nem dráma, mint szerzője nem tragoedia-költő, bár magát annak vallja s *Jankovich* el is hiszi neki. De talán

¹ Lásd *Dr. Csánki Dezső: I. Mátyás udvara*. Koszorúzott pályamunka. Budapest. 1884. 149—161. l.

az előszóból merített bizonyítékot mindamellet is elfogadhatjuk? Sajnos, de való, hogy *Jankovichot* itt is félrevezette emlékező tehetsége, mert a vándor poéta korántsem színjátékokról, hanem magasztaló énekekről s más ilyen alkalmi verselményekről tesz említést, a minőknek csakugyan nagy kelendősege lehetett akkor is.

Igy foszlik szét a mi középkori udvari színészetünk mythosa. Az adatok félreértése s talán némi részben nemzeti hiúság szülte s könnyelmű hiszékenység terjesztette. Mai nap már semmi szükség reá, hogy ehhez hasonló mesékkel ékesítségessük nemzeti életünk multját; ideje tehát, hogy a hamis illúsiókat eloszlassuk. Ama másik ilyen mythosról, melyet középkori népies színészetünkéről *Toldy* alkotott, már *Gyulai* s utána *Beöthy* meggyőzőleg kimutatták, mennyire ellenkezik a lehetőséggel. A bizonyítékok közül, melyeket *Toldy* felsorol, egyetlen egy sem állja ki a bírálatot; az újabb kutatások sem hoztak napfényre semmi legcsekélyebbet, a mi e föltevés helyessége mellett bizonyítana. *II. Ulászló* idejéből fennmaradt ugyan valami ehhez hasonlóknak emlékezete, de ez sem igazolja *Toldy* elméletét. *Dainerius Tamás*, a *ferrarai* követség egyik jegyzője, urához, *Hercules* fejedelemhez intézett jelentésében elbeszéli, hogy 1501-ben midőn *Ulászló* szövetséget kötött *Velen-czével* a török ellen, a *ferrarai* követ Űrnapján, a saját lakása előtt fekvő szabad téren színi előadást rendezett, mely a török elleni háborúra célzott s a nép fölkelésére volt szánva. Egy e célra épített házikóban, mely török mecsetet ábrázolt, *Mohamed* koporsója volt felállítva, melyről azt mondja egy jóslat, hogy mikor ez összeomlik, vele együtt összeomlik a török birodalom is. A koporsó körül, mely a hagyományhoz híven a levegőben függött, a szultán térdelt basaival és vitézeivel együtt. A mint a körmenet, melyben maga a király is részt vett, a szín helyére érkezett, villám módjára tűz-sugár csapott le a koporsóra, úgy hogy az egyszerre lángba borult s a körölte térdeplő alakokkal együtt elégett. (Magától értetik, hogy ezek az alakok fabábok voltak — emberi ruhába öltöztetve.) A mit a tűz meg nem emésztett, azt a jelenlevő óriási néptömeg eszeveszett dühvel megrohanva, kövekkel, botokkal ütötte verte s izre-porrá törte, úgy hogy koporsóból, házikóból és törökökből nem maradt semmi. E látványosság némán, azaz szókiséret nélkül ment végbe; most következett a magyarázata. Egy Sybilla kinézésű alak lépett a feldíszített emelvényre s hallgatást intvén a tömegnek, latin nyelven röviden elmondá a koporsóról szóló jóslatot s megmagyarázá a lefolyt jelenetet, hízelgő célzásokat tevén a jelenlevő királyra. Az előadást aztán néplakoma fejezte be.

Ez az egyetlen előadás, a mit e nemben ismerünk; s ez is idegenektől származik s a színjátéktól nagyon messze esik. Meglehet, hogy eféle allegoricus mutatványok és képletek csakúgyan szokásban voltak nálunk s talán — mint a jelen esetben — szavalattal voltak összekötve; de ki merné ezeket *népies színjátékok*- és *bohózatoknak* s előadóikat *színészeknek* nevezni? Külföldről

bevándorolt német és olasz alakosok űzhették az ilyen látványosságokat, de a mi népünk csak nézőközönségként vett bennök részt. S azok a zsinati tilalmak s egyéb kárhóztató ítéletek egyenesen ezekre vonatkoznak. Maga a nép megmaradt a maga kezdetleges karácsonyi és vízkereszti mysterium-játékai mellett, melyeket, bár fejleszteni nem volt képes, századokon át híven megőrzött. Ezeken kívül még a papok által ápolt húsvéti és úrnapi mysteriumok szolgáltak mulattatására; s ezekhez járult a reformáció korában az iskolai dráma.

Közli: NAGY LAJOS.

ADATTÁR.

KOHÁRY ISTVÁN GRÓF VÉGNAPJAI 1731-BEN.

Zrinyi Miklós, a költő, tanítványának, Koháry István grófnak, ki mint hős katoná, lyrai költő és az egykorú államférfiak sorában mint országbíró kivált, végső napjairól és végrendeletéről közlök néhány új adatot a gróf Károlyi nemzetség levéltárából.

Egy illetékes tanú: Károlyi Sándor gróf, a híres tábornok, nyilatkozik fiához írt bizalmas leveleiben a nagy beteg Koháryról. Közel rokonság és sok évi barátság fűzte egymáshoz e két jelentékeny férfiút. Károlyi volt legkitartóbb ápolója, ott állt mellette halálakor is, birta bizalmát, s nemcsak a végrendelet végrehajtásával bízott meg, hanem a temetkezés dolgaiban is neki kellett intézkednie.

A rokonsági kapocs köztük 1687-ben keletkezett, mikor Károlyi Sándor nőül vette Koháry István gróf öccsének, Farkasnak unokáját: Barkóczy Krisztina grófnőt. Százöt évvel később megújult a Koháry és Károlyi nemzetségek rokonsága negyedizen az által, hogy Koháry Farkas ösunokája: Koháry Ferencz gróf (utóbb herczeg és kancellár) és Károlyi Sándor gróf ösunokája: Károlyi József gróf sógorokká lettek, nőül vévén a két Waldstein-Wartenberg grófkisasszonyt.

Koháry Ferencz herczeg egyetlen leányát, Mária-Antóniát 1816-ban oltárhoz vezette Szász Coburg Ferdinánd György hg, kire e házasság által az összes Koháry birtokok a *Koháry* név fölvételének s viselésének elengedhetlen föltétele mellett szállottak. E föltételt azóta minden örökös sértetlenül meg is tartotta, csupán a jelenlegi örökös: Szász Coburg Fülöp herczeg találta jónak elhagyni a Koháry nevet.

I. Károlyi Sándor gróf fiához: Ferencz grófhhoz.

Gyál, 30. Januári 1731.

Isten veled, édes fiam. Én, Istennek hála, Szegvárt, Csongrádot beszánkázván, egész eddig szerencsés friss egészségben érkezem, noha Levelektől fogva Kartzag Újszállásig kevés havam vala, úgy itten Örkeny-

től fogva eddig mégis csak bécsúszta hat ló után az szánom. Kartzagtúl fogva pedig Szegvárig királyi szánutam vala, majd térdig érő hó lévén Körös-Maros között túl az Tiszán. Innet is alkalmas Örkényig, de korántsem oly nagy, mint túl az Tiszán. Istennek hála, minden jószágomat jól hagytam, takarmánya elég, hanem az csongrádi ménesemről sok fekélyest szaggattattam ki; az vadgulyából pedig vagy 22-re valót az eleiben, gondviseletlenség mia, az Kurcza jegébe sillyesztettek, nem lévén elég példa az Széplaki fatalis kártétele.

Kecskeméten mai napon értetem meg *M. Iudex Curiae* Uramnak sulyos változását, annyira, hogy az elmúlt héten kedden, szeredán, csőtörtőkön jobbára halva feküdt, sem előtt, sem ivott, sem nem szóllott. Pénteken, szombaton valamennyire magához térvén, felvette vasárnap contra solitum magát és hat órákor reggel Templomban harangoztatván, levezettette magát, holott az sz. Misét meghallgatván, az népet kiküldötte és csak az Pappal maradván, fent szóval meggyónt és áldozott. Azzal felvezettetvén magát, mondotta: soha többé oda nem megyen s azután elnehezedvén, az utolsó kenetet felvette. Az olta él-e? vagy megholt, nem tudatik. Azért Linknert¹ utambul Pestre küldöttem, hogy mind arrul, mind folyó dolgaimról még ez éjjel bizonyost hallván, ahhoz képest ha az szükség úgy hozza, az kantár szarát oda fordítom Csábrág felé, úgy is az utolsó farsángra Surányban szándékozván. András² sógor sem volt ottan.

Nem kétlem, magad dolgaiban progrediálsz, hanem az *olaszokat*³ már tavaszig ne hadd. Az papjokat disponáld megmaradásra, inkább valami két alkalmas lóval, kocsival consoláld Szegvárrul más helyében. Borbély Józseph pedig disponállya őket jövőendő selyem csinálására. Ezzel édes Atyád Károlyi Sándor s. k. U. i. Kedves Menyem Asszonyt attyai szeretettel köszöntvén, az jó Isten vigasztallja.

Surány, 7-a Febr. 1731.

Kedves édes Fiam. Ide lett szerencsés érkezésemmel legközelebbi vasárnapon több jóakaróimmal lett mulatásom s a között rollatok való szíves emlékezésem után az jobb kezemben az fluxus beleállván, noha nehezen szenvedő fájdalommal kínozzon is, mindazonáltal Istenem holnapi napra boldogul felvirrasztván, in extremis levő Méltóságos Iudex Curiae Uramnak eő Excellentiájának udvarlására indulok, vévén eő Excellentiájának Gyálról Szombathelyi által Csábrágba expedíált, majd csak még nem könyvezett levelét, kiben végső órájához való közelítést s éppen in agoni való constitutióját énnékem hírré tenni, és engemet magához invitálni méltóztatik, holott is meddig fogok tartóztattni, nem tudom

¹ Linkner, Károlyi Sándor gróf titkára.

² Koháry András gróf.

³ Károlyi Sándor gróf 1730 tavaszán selyem tenyésztés végett 160 főből álló olasz coloniát telepített be Trieszt vidékéről szathmári birtokaira, és őket azon helyekre szállította, ahol előzőleg már éperfa tenyésztésről gondoskodott. Ilyen volt első sorban Erdőd.

s ha mi communicatióra való adgya elő magát, tégedet is részesíteni foglak¹

Surány, 8-a Febr. 1731.

Kedves édes Fiam! Tegnap napon írott s postára eresztett levelemet nem kétlem vetted, melyben értésedre adtam Méltóságos Iudex Curiae Uramnak eő Excellentiájának in agoni való constitutióját s azon okból is — bátor az jobb kezemen tovább is continuállyon alkalmatlan súlyos vendégem (a köszvény), ugyannyira, hogy az subscriptiótól is eltiltott — udvarlására való szándékomat; az minthogy holnapi napon el is indulok s ha mi occurrentia adgya elő magát, foglak tudósítani felőlle . . .

Surány, 21 Febr. 1731.

Isten veled édes Fiam. Én mind eddig sem meheték Posonba, mert az mint megírtam, utolsó Farsángra felérkezvén, az Fluxus jobb kezemet elfogta vala. Az alatt M. Iudex Curiae Uram eő Excellentiája újabban megsúlyosodván, levelet írt s mind azon fájdalmas kezemmel is Csábrágba divertáltam, holott is eő Excellentiája négy egész napok alatt oly igen súlyossan vala, hogy minden órán való halálához vala közelebb, hanem ötödnapp múlva kezdett vidámodni. Egy heti oda lött mulatásommal visszajöttem egész veszedelmes utakon, mindaz által szerencsésen. Emberi mód szerint nem remélhető, hogy sokáig vihesse már eő Excellentiája. Az minthogy egész végig való utolsó dispositióit végben vitte, az jószágokban is currentáltatott, hogy András sógor Uramtul hallgassanak (ki is szintén ottan vala akkor maga is). Magamra bízta pedig minden dispositiójának effectuatióját s azzal jöttem el. Isten tovább is tartsa szerencsésen mindnyájunk eörömére . . .

Posony, 8. Mar. 1731.

. . . M. Iudex Curiae Uram naponként mind lassabban, lassabban vagyon mai informatióm szerint. Ha innét az feriakra² bajaimtul szabadulhatok, oda megyek melléje . . .

Surány, 21. Mar. 1731.

Isten veled, édes Fiam! Posonbul lött szerencsés érkezésem után tegnapi napon veszem expressus által M. Iudex Curiae Uram levelét de dato 15 hujus, G. Kohári András sógorét pedig 18-va ejusdem. Az öreg M. parancsollya az esztergomi Captalan deputatussival siessek Sz. Benedekbe, onnat Csábrágba ad exequendam testamentoriam suam Dispositionem, mivel halálához közelget. András sógor pedig írja, hogy már akkor szava, hallása s látása elfogyott. Én azonnal lovast expe-tiáltam az említett Cáp-talan Deputatussihoz, hogy egyenessen csak mennyenek Sz. Benedekben. Én pedig ezennel indulok Csábrágban, holott is halva vagy életben találom-e? azonnal onnat is foglak tudósítani s ha meg talál halni,

¹ E levelet »ob chyragram« más kéz írta.

² Károlyi Sándor gróf tudvalevőleg helytartósági tanácsos volt s az ülés szak idején Pozsonyban kellett tartózkodnia.

legalább egy holnapig leszen ottan munkám és fáradságom s magadat s leányomat concernáló dolgok is vetődhetnek elő. Talán jó volna, ha felrugaszkodnál, jövőben senkit ne okoznátok, mint mostani világban szokott folyni az dolog . . .

Csábrág, die 24. Mar. 1731.

Kedves édes Fiam! Az miként Suránybul ez előtt írott levelemből megérthetted, hogy M. Judex Curiae Uram eő Nga súlyosodására nézve ide jövök; az Szent Isten kegyelméből még tegnapi napon szerencsésen ide érkeztem. Holott is az említett Urat mindnyájunk nagy megszorodására, írhatom, félholtan találtam s azolta is egy constitutióban lévén sem hal, sem él. Nagy Isten ítéleti! Ma éjjel leszen egy hete, mind szavátul, hallásátul, látásátul tellyességgel megfosztatott, semmit sem eszik, sem iszik, ha kanállal adnánk is, csak eltaszítja, sem orvosságot, sem egyebet bé nem veszen. Doctor Müller Uram is még kedden elment, mondván, hogy semmi egyéb nyavalyáját nem látván az egy öregségén kívül, semmit sem segíthet rajta. Az mi orvosságokat adott is, nem nyavalyák ellen valók, hanem csak erősítők, de már azoknak sem lehet erősíteni, mert az természet defectussa mia nem segítheti. Ollykor-ollykor nagyon nyög és jajgat is. Több szózatot az olta nem adott, hanem néha néha az Jézus nevét halljuk kimagyarázza. Az melyre nagyon vonakodik s hereg, olykor kevés kevés ideig annak megcsendesedésével láttatik aludni. Meddig tetszik eő szent Felségének így sujtolni, maga szent titkában vagyon. G. András sógor uram is itt vagyon, ma talán még G. Eszterházy Antal sógor is elérkezik. Már életre vagy halálra elvárjuk szegénynek végét. Pogány volna az, ki meg ne szánná ily hosszas küzködésben és tusakodásban. Magátul megfordul, kezeit hánnya veti, újjait pattogattja, se dohány, se tobák, se balsamumok s egyéb kenetek nem kellének, mind elveti magátul. Elégedgyék meg Isten eddig való kinyaival szegénynek, az eő sz. fiának feltámadásaért . . .

Csábrág, 26. Mar. 1731.

Édes kedves Fiam. Ujabban is nagy szánakozással és szomorúan írhatom, már ma kilenczed napja az M. Nagy Urunk csak egy statusban vagyon. Éjeli nappali tusakodások között sem szól, sem hall, sem lát, sem eszik, sem iszik, sem orvosságokkal nem tápláltathatik. Az Doctor is elbucsuzott tülle s így már végét kell várnom, míg Isten megszánnya s elválasztja egyfelé . . .

Csábrág, 29. Mar. 1731.

Kedves édes Fiam. Nem kétlem innét írt leveleimpenetráltak kezedhez, melyeknek continuatiojában írhatom szomorúan, *hogy ma*, tizenkettődik napjátul fogva tartó hosszas agóniája után, *délután egy s két óra között istenessen kiadá lelkét* az eő Teremtőjének, az kitül vette, melynek legyen is irgalmas az Mindenható Isten és adgyon csendes nyugalmat szegénynek. Kire nézve ti is mindnyájan könyörögjete az Isten eő szent Felségének s úgy mindenütt levő Szerzetesek és Plebanusok, hogy Isten csendes nyugalmat engedgyen lelkének. Hogy pedig magad dolgaidat

tudgyad az Dispositiókhoz alkalmaztatnod, harmadnapig tartom az föld színén, harmadnapján koporsójában tétetvén, indítatom Sz.-Benedeki kriptában. Az gonosz üdö s utak mia legalább megtart,¹ oda menni. Ottan solito modo az kriptában bétévén, visszajövők az Testamentarius deputatussal az N. Esztergomi Cáptalannak s itten Isten kegyelméből az testamentoria dispositióját exequálván 4-ta futuri mensis fogom tartatni exequiáit s vége lesz mindeneknek. Ha azért kötelességteknek kívántok eleget tenni, jó dispositióban vévén már kevesünket és abban is hagyván, leszen üdőtök Utolsó Tiszteletét megadni Érdemes Nagy Atyátoknak. Sietvén az Pósta, üdömöt is sok dolgom elvonnya, Leányomnak² nem írhattam, hanem köszöntvén, communicáld az leveletem. Ámbár szomorúságra is, mindazáltal szívesen elvárlak s látlak is benneteket s ha resolvályátok magatokat egyenesen Tarczalnak, Szutornak, Rimaszombatnak, Fileknek, Szécsénnek jöhettek, jobbára mind az Istenben elnyugodott M. Nagy Urunk jószágin . . .

Csábrág, 30. Mar. 1731.

Kedves édes fiam. Tegnap is megírtam M. Nagy Urunknak délesti egy két óra tájban lött istenes elalvását és világbul való kimulását; de mivel Budára menő alkalmatosság adatott, duplicálni kívántam talán hamaréb veheted eztet. 9-na Apr. indítatik meg az Test innét 11-ma vagy 12-ma, az mint az út és az alkalmatosság engedi, Sz.-Benedeki kriptájában tétetik. 4-ta Maj. leszen exequiája, kihez conformálhatod magadat s Leányomnak is hírré teheted, sok dolgunk lévén, nem írhatok neki. Ha dolgodat jó rendben hoztad, egyéb sem gátol, jó szívvel látlak benneteket . . .

Csábrág, 31. Már. 1731.

Isten veled, édes Fiam. *Mai napon tétetvén az szegény Urat elkészített koporsójában*, jövő hétfőhöz egy hétre visszük temetésre Szent Benedekben. Lehetetlennek látom felérkezésedet pro 4-ta May, pedig csak az exequiákért jöni ennyire dolgaid hátra maradásával sem látom szükségét fáradni. Jobb ottan is azokat megtartani; mindazáltal lássad. Én még közel három hétig kéntelen fogok nagy kárommal s hátramaradásommal mulatni. Isten neki, már csak reá szántam magamat ezen rab-ságban lennem. Ezzel kedves Menyem Asszonyt³ köszöntöm és maradok minden jót kívánó édes Atyád Károlyi Sándor s. k.

Csábrág, 3. apr. 1731.

Isten veled, édes fiam. Ámbár egymást erő leveleim mentenek is már informatiódra, mégis kívánom continuálnom, adván értésedre, hogy az szegény Urat még elmúlt *szombaton* koporsóban tövök. Az ólta is minden nap az nagy officium és énekes misse mondatik felette s jövő hétféi indulásunkig fog continuáltatni. Ha itten nem találtam volna lenni,

¹ Kimaradt az idő meghatározása, a következő levél szerint 3—4 nap.

² *Károlyi Klára* Haller Gábor gróf özvegye.

³ Károlyi Ferencz gróf neje szül. Csáky Krisztina grófnő.

valamint hagyta,¹ egy szekérre felvetették volna, Stamer (?) elment volna vele, se gyász, semmi nem lesz vala s ámbár elég nem lehet s elég nem kaphatni, ha kik is Csábrágban,² de Istennek hála, megmutatom, hogy nem atyafia, hanem szolgálja voltam. Már az egész udvar gyászázt 14 szabókkal elkezdtem, két-három nap mind azokra, lovakra, szekérre, koporsóra s alája és szélekre is megleszen. Pánczélt, vasembert Posonbul hozatok, az két felöltöztetett vitéz meglesz, harmadik az, ki az Fegyvert, negyedik az, ki az zászlót, 5-dik az, ki az gyászos paripát viszi, meg lesz. Dob, Trombitások, négy Compánia német s ágyuk s lovasok alatt tétetem be, ha egész nagy Pompa nem lesz is, de egész böcsületi tiszteleti meg leszzen. De bizonyára álmélkodásra való, 12 napig agonizálván már, ma hatod napja hogy megholt, mai napig is se egy jóakaró, se egy atyafi³ meg nem jelent, hanem az Capitularisok (kiket magam hoztam) vadnak itten s az V. Ispánt, Notariust híjtam el. Az V. Ispán még vasárnap visszamene. Az Notariussal és Capitularisokkal dolgozom az istenes Testamentumban. Tegnap az sógor Kohári András is elmene, egy fia s egy leánya változással lévén, maga sem szintén jól.⁴ A Testamentum istenes s mint szent István királyról mondgyák, jó király vala, *csak hogy lelkében igen pápistás*. Ez is csak az kit notáltam, reá megyen pia fundatiókra pium legátumokra⁵ egy millióra az dispositio, Familiájára pedig s Attyafiakra alig megyen 140 ezer forintra. Ugy tetszett

¹ Koháry végrendeletében tetemeinek egyszerű és a lehető leggyorsabb eltemetését rendeli: »Exanime vero corpus meum secundum loci et temporis obitus mei circumstantias et occasionem *quam citissime fieri poterit*, . . . juxta ritum Sanctissimae R. Cath. Matris Ecclesiae concedenti quapiam in Ecclesia, et si commode fieri poterit in templo Sancti Benedicti de juxta Grón, in quo crypta familiae meae est — *sine concione expensarumque profusione* humandum et sepeliendum relinquo.«

² Itt valószínűleg egy szó tollban maradt.

³ Az egyik atyafi: *Eszterházy Antal* gróf elmaradásának okát sógorához, Károlyi Ferencz grófhhoz ápr. 3-án írt levelének következő soraiból tudjuk meg: »Tartozó kötelességemhez képest eddig is kellett volna Kegyelmetek udvarlására megjelennem; de amint előbbeni levelemben is mentségül megírtam, az *Ribari hüvizben* doctor Mohler uram praescriptiójából curával élven és 10. pengig az N. Vármegyének generalis gyűlését praefigáltattam, midőn eő Excellentiája meghidegedett teste Sz.-Benedekbe által vétetni és eltétetni fog, jelenlétemmel nehezen udvarolhatok; azután pengig *törvényes Galibáimra* nézve kénytelen leszek Pestre menni; hogyha azért az Exequiának idejekor is jelen nem leszek, vagyon olly bizodalman, hogy balitélettel nem leszen Kegyelmed erántam.«

⁴ *Koháry András* gróf ápril 3-án írja Szt.-Antalról Károlyi Sándor grófnak: »Az *Ignáczkó* is immár jobban vagyon, hanem *Anna Mária* nevő kised leánkámat súlyos betegségben leltem, kit is nyolcz napi szenvedése után mai napon reggel négy óra tájban az mindeneket igazán rendelő Ur Isten ez világból kiszóllítván, magának választotta«; ápril 4-iki levelében pedig: »Azon kívül is már egy bátyja, és egy nényje az Antali templomban fekszik, hadd nyugodgyon szegényke velek együtt.«

⁵ A pium legátumokhoz tirtozott azon 1000 frt is, melyet a »Hungarica Natio« néven ismert bécsi Akadémiának (egyetemi hallgatók és esetleg tanárok társulatának) hagyott a végből, hogy minden Szent-László napján e »Hungarica Natio« elhunyt tagjaiért a bécsi Szent-István templomban misét mondasson. L. Wentzky Godefried levelét 1736 és 1737-ből.

Istennek, úgy lőtt, de az jószágok iránt is sok homályt tölt, jó végét adgya Isten. Én ugyan kötelességemet megteszem . . .

Csábrág 7. Apr. 1731.

. . . Innet pedig semmit egyebet nem írhatok, hanem az mikről immár in antecessum tudósítottalak, holnap után indíttuk Méltóságos Úr eő Excellja meghidegedett Tetemét Szent Benedek felé, holott is minek előtte 4-a affuturi bekövetkezzenek az Exequiák. Most szinte oly projectatioval valánk, hogy Szent György napjára az egész Méltóságos Atyafiak convocáltassanak s azoknak comparatiojával mind eő Excellentiája Kegyes Testamentuma executióban mehessen, mind pediglen az vérek között absque strepitu az egyezés meglehessen, kíról az jövő postán bővebben foglak tudósítani ahoz fogván magadat alkalmaztatni, titeket és nem engemet illetvén az dolog, kit én mennél jobban lehet igyekezem promoveálnom. ¹

Csábrág, 16. Apr. 1731.

. . . Mivel Testamentumát részében magamnak concedálta executióban vennem az esztergomi N. Cáptalannal, nem illik exagerálnom s ellenére járnom, fájdalmas pedig károtokkal szenvednem. Már csak az Teleki jószágbeli jussotok vagyon hátra és az szécsényi jószág árában lehető successiótok. Pro 20-ma várom az egész atyafiakat, meglátom, miként disponáltathatnak maguktul, mert az Testamentumban alkalmas confusióra adott szegény okot, mert de jure successiois már két fele kellene menni mindennek, az Úr pedig, szegény, öt fele tette Dispositióit. Farkas úr négy ágára, ötödikre Judith lineájára. Még is ha volna remenség, jövődre mind még lehetne elnyögni, *de in Casu defectus is (kít Isten távoztasson) az collateralis lineákat priválta az successiótul s mind az Papságnak adta sub administratione praedicti Venerabilis Capituli.* Hanem még is nekem 15 ezer forintra való adósságomat relaxalta s egy olvasót és egy képet hagyott, 40 ezer forintra való adósságomat pedig assignálta kít ad pia legata, kít az atyafiaknak s magatoknak és így én leszek adótotok.

Magadnak egy 30 forintos aranyos török kantárt, szügyellőt, egy asztalra való régi órát és egy olvasót; kedves Menyem asszonynak is egy olvasót és egy könyvforma ereklje papi ajándékot s azon felül nállam levő adósságbul frt 500, kít bizvást ex proventibus oda fordíthatott s ha még 500-at tessel is mellé, nem ellenzem, sőt akarom.

A kis Juliskámnak ² is 300 forintot, az többinek, se anyjának, ³ se Pestának ⁴ külön-külön semmit sem . . .

Surány, 29. Apr. 1731.

Isten veled, édes fiam. De 4-ta 7-ma és 11-ma hujus költ leveleidet Csábrágban vevén, választ nem adhattam, mert egészen rajtam fordult meg az egész familiák dolga. Egyiknek sem levén semmi infor-

¹ A levél más kéz írása.

² —⁴ Gróf Haller Gábor gyermekei.

³ Haller Gábor gróf özvegyének.

matiója sem in oeconomicis, sem in politicis, sem in juridicis,⁵ az jószágokban eddig való administratiomról számot adván decedente pincipali plenipotentiámtul valedicáltam. De egész simplicitásban lévén mindnyájan megént reám estének és mind Kohári *Eszterházi* és *Illésházi* (József gróf) urak az plenipotentiájokat nyakamba vetették, úgy hogy ex proventibus communis expensákat libere folytathassam; fáratságomért Sülyt és Mendet gyáli házamhoz részemre cedálták, Director uramnak pedig . . . pusztát. Nagy részént az Testamentumát exequálván, az Bellicum consilium exmissus tiszti érkezvén az üres boltot elpecsételé s az Testamentum és Codicillusai copiájával elmene, mi is széllyel oszlánk pro continuatione 4-ta Maj leendő exequiákra, és 13 aug. Posonban fognak concurrálni . . .

Megyer, 31. maj. 1731.

Én ugyan felvállaltam az Plenipotentiát, lassan lassan vetem is fundamentumát. *Kohári András* sógor Bécsben az elpecsételést ezer forint fizetéssel superálta, már szabadon mehet bele s egész üresen nem találja mert Pipát, Dohányt, Csizmát, Bocskort, Képet, Könyvet eleget talál benne.

Az olvasón való imádságtok legyen kedves Isten előtt, kit is continuályatok, mert még relatio sem tétetődött az Cápaltanban s mind eddig sem intimáltatott az legatariusoknak, hogy imádkozzanak, az penig bizony intimatióra sem imádkozik, ha csak pénzt nem lát, azt pedig esztendeig nem lát, mert az Capitalissoknak interessét ez esztendőre *András* sógornak rendelte szegény *Úr* és így csak imádkoztatok!..

II. Károlyi Ferencz gróf atyjához.

Nagy-Károly, 1731. ápr. 14.

Méltóságos Jó Uram Édes Atyám!

Még 29. Csábrágbul irott kegyes levelét Ngdk csak most, sőt azzal edgyütt az 3. Április költet is alázatosan vettem. Már Méltóságos Nagy Urunk haláláról egyebet nem irhatok, hanem Isten irgalmazzon lelkének. Hogy pedig Ngod olly különös szorgalmazással igyekezik tisztességes és olyatin, mint írja, kriptába tétetésén munkálódni s a végre collimálom, elébbi dispositiókat is változtatni lehet bizonyára szomorúságunkban vigasztalásunkra, hogy hideg teteminek eltételében megadatik érdemlett tisztessége. *Csudálnám valóban, (hogy) nem concurráltak annyi időre a kiknek illott s kellett volna concurrálni, ha tudva nem volna előttem az világnak és fiainak szokása; de mivel emberek emberhez viseltettek háladatlansággal, nem újság! . . .* Az Testamentum istenes és atyafiságosságáru méltóztatott tudósítását alázatosan köszönöm Ngdk. Üdvösséges tagadhatatlan, de talán másként téve is istenes lehet vala; úgy kellestván az embernek csak felebarátyt is szeretni, mint eönnön magát, mennyire inkább véreit!..

ÉBLE GÁBOR.

⁵ *Koháry András* gróf Károlyi Ferencz gróthoz aug. 26-án Sz. Antalról irt levelében maga mondja: »Eddig is többire csupán militaris dolgokban fáradozván, annyira törvényes dolgokat nem forgattam.« Jellemző e nyilatkozat Koháryra, a ki Hontvármegye főispánja is volt.

RÉVAI MIKLÓS LEVELE PAINTNER MIHÁLYHOZ.

— Második közlemény. —

1.

Nicolaus Michaeli Suo.

Jam hic quartus est dies, ex quo coepi Losiana tranquillitate perfrui. Ego verbis explicare non possum, quantum tibi debeam, qui me ad Angelos Pacis deduxeris. Ita isthic omnia tranquilla sunt, omnia veluti coelum, quoddam referentia. Sed de hoc plura alias. Nunc ego prae solatio verba non reperio, quomodo omnia explicem. Spectabili Domino, et Patri meo, Matrique Dulcissimae primum omnium salutem meo nomine dicto copiosissimam, et manuum oscula innumera. Adiice ad solatium, me contentissimum mea conditione vivere. Participem facito huius voluptatis etiam Sororem Antoniam, et Josephum meum tum omnes alios, quibus me aliquo nomine esse devinctum scis, nominatim vero Admodum Reverendum Dominum Vicerectorem Hebler, Patrem Hieronymum, Batskádium. Germana mea Szathmarino siquid litterarum inisit iam ad vos, et siquae aliae praeterea litterae venerunt mihi inscriptae, rogo te, velis eas huc ad me dirigere, et ultro promovere per Cursorem Principis. Me Soror admodum sollicitum reddit sua tarditate de pecunia ad se transmissa, ut addubitem an revera perceperit. Josephum requiro, ut velit ad Mercatorem advertere, et sciscitari ex eo, num illi iam aliquid scriptum sit Szathmarino de perceptione. Coridelium nostrum, si nondum Vienna abiit, adeas, velim meo etiam nomine et multa salute a me missa obrue. Ignoscas haec mihi ita, ut in calamum venerunt, deproperanti, et me ama. Iterum atque iterum vale. Hem! pepe mihi excidit, Tuum Comitellum saluto et ego, et meus etiam, licet iam dormiat, Loos, 18. Aprilis.¹

3.*

Nicolaus Michaeli Suo.

Lusu mihi ereptum est tempus, ne tibi longiorem epistolam rescribam. Sed neque est, de quo multum isthinc ad vos scribam, rure, inquam, ad orbem, tantam autem, tot res grandes, et immanes parturientem, quae tum demum ad vos penetrant, cum iam adultae sunt nisi fortasse maturius per vos aliquid rescimus. Qua nos re multum vobis devincitis, quod nos non sinitis penitus in rerum omnium ignorance vivere. Sic per tua negotia id post haec etiam frequentius esse potuerit velim, ne hanc te me bene merendi occasionem dimittas. Ego rescribam vicissim ea isthinc, quae potuero: me tuas litteras legisse cum voluptate, tui vivere memorem,

¹ Paintner Mihály a felosztatott Jézus társaság tagja, ekkor már a győri egyházmegye papja és Grassalkovics herczeg fiának nevelője volt a bécsi Theresianumban. Révai Miklóst ő szerezte be nevelőül a gróf Viczay családhoz Loosba.

* A 2. számú levél hiányzik a pannonhalmi gyűjteményből.

in te gratissimo esse animo, te unum ante alios amare ac diligere. Saepe etiam aliqua rogabo, ut mea caussa praestes, ut nunc quoque. Primum quidem multam salutem dicito Spectabilibus Dominis Nostris Patri, Matri Svavissimae et Sorori Dulcissimae. Etiam Lisettae nostrae particulum. Tum apud vos Adm. R. D. VRectori Hebelers, et meo Hieronymo. Sed ehem! satis longa evadit tamen mea haec epistola. Jam metuo, ne etiam molesta sit. Nam te quaedam etiam molesta peto, et petam. Sed nunc de praesentibus. Primum ad meos sumtus, quos tibi *certe refundam*, compares, et hac occasione submittas. Aesopi Fabulas Germanice redditas, cum figuris aeneis totidem, quot sunt Tabulae. Editio est Nürenbergensis in 8° Reperies apud Tratnerum. Deinde ad Sanctam Annam Libellum Arithmeticum in Vsus Scholarum Nationalium. Fortasse duae erunt Partes. Vtramque emas. Ad haec cures *celeriter in aere communi incidi insigne meum*,¹ ut aliquo sigillo uti possim ad obsignandas litteras. Meum hic in Loós, nescio, quomodo his diebus *perdiderim*. Alienis et nihil significantibus *pudet me uti*. Scis Gentilitium nostrum. Lupus est e Corona eminens in campo viridi; idem conspicitur etiam superius itidem ex simili Corona, quae Cassidi cancellatae incumbit, Lupus utrobique tres rosas tenet. Sed multo melius videbis *in ipsa hac imagine, licet non satis diligenter elaborata*. Nam me diligentiore esse iam non licet. Ama me Tuum Comitellum. Misca meus osculatur, te reveretur humanissime. Ugy meg tanul, szinte izzad belé. De Párizpápaio iam nuper scripsi, feci, quod mihi commiseras. Rogo te iterum, ut me novis, et recentissimis quidem, etiam obruas, mi gratiam mei Horváthi. Nam is mihi nunc etiam scriptitat. Et ego nihil magis opto, quam eius amicitiam conservare. Scripsi illi etiam Hebelerii nomine salutem. *Prayo* debeo quam proxime scribere, de Contione illa Joculatorum. Sed *prius meo Tothió*.

4.

Kedves Barátom!

Tűrj addig adósodnak a mig a jövő hónap végével fel veszem első negyed fizetésemet. Azután még egyet kérek tőled. Sajnovitsot el kérem tőled, hogy le irjam belőle azt a régi magyar darabot, melyet egy Pap hiveihez mondott egy temetéskor. Azonban napról napra ki tolták hol eme', hol ama' foglalatosságim elannyira, hogy végre egészen ki fogyék az időből. Nagy szükségem vagyom pedig reá. Tedd meg ezt a' szeretetet velem s' írd le kedvemért, először Sajnovitsból, Faludinak 's

² Nemesi czímerét tollrajzban mellékeli ezen leveléhez. Révai Miklós itt a *nemesi* czímert rajzolja le, melyen a sisak fölött még egyszer előfordul a farkas, mig a báró Révay ág czímerén három strucztooll emelkedik ugyanonnan. Miklósunk magáénak vallotta a nemesi czímert, mert lám azt mondja, *idegen* pecséttel élni nem akar. Későbbi 7. sz. levelében pedig panaszkodik, hogy a véső nem elég pontosan dolgozta ki czímerét. Ezen pecsét már rajta is van a 6. sz. levélen. Nagy Iván szerint a *bisztricskai* ágból származott, *ha* nemes volt. IX. 709, 1. Cserghő. Siebmacher nagy czímertani vállalatnak IV. 15. lapján a Miklósunk által rajzolt czímerrel megfelelőt közöl és nem tesz különbséget nemesi és báró Révay-czímer között.

még Sajnovitsnak is róla való értekezésével, és minden megfajtatásával; azután másodszor Kollerből De Episcopis Quinqueecclesiensibus. Ezt csak azért, mert Sajnovitsban tapasztaltam, hogy nem híven írta le. Tudod az elejét? »Látjátok feleim 'sa't.« Alég várom Faludinak többi maradványit! Mi nagy kötelesség vagyok! Én mind ezekért tsak szerethetlek, egyéb semmi sincs tehetségemben. Meg ne neheztesd, ha idővel ez a szeretet szállóvá teszi tollamat, és nyilván is hirdeti a Magyar Világnak érdemeidet, a ki annyira elébb segített Versgyűjteményemet. De megyen már alkalmatosság. Köszöntöm, Tisztelem, Tsókolom Édeseidet. Józsímat ki ne hagyj. Az inas iránt végezz hamar, és tudósíts mennél elébb. Alég várjuk. De okosan az én részemről. Szerető Révaid. Loós. 21 Máji 1782.¹

5.

Nicolaus Michaeli Suo.

Nescio, qualis haec in me sit praesagitio malorum. Dixi tibi illico ut epistolam accepi, non mihi placere tantam illam Ephebi illius, nescio, quomodo nominem, commendationem ne, an defensionem, an exemptionem. Mihi multa incommoda parabant, nisi et ego evigilassem, et mei Domini benignitas, magis sponte sua, quam mea interpellatione providisset. Quod me mones amice de patientia cum Ephebis, recte tu id quidem, et tibi gratias ago. Sed patientia tolerabilium, et patientia, vel potius quaedam obiecta servitus, quam ipsi serui impudenter imperitare volentes ipsis dominis imponere conantur, multum inter se differunt. Sed satis de hoc. Abeunt iterum Esterházium. Ego depropero epistolam. Paulus, si die lunae abire poterit, et veniret ad nos, gratum nobis esset, Constitutum est, ut per curram Diligentiae usque Sopronium descendat, inde ad nos alia occasione. Si vero ut ipse ille ad me heri scripsit, primum die prima, vel secunda Junii poterit plene liberari, et non nunc insequente Dominica, vel die Lunae, de eo transferendo fiet Commissio apud Schwartzium. Der Herr Schwartz Stagelarbeiter. De quo scribemus illico, ut a te rescuerimus, modernum transitum non esse possibilem. Serius aliter ordinabitur. Schwarz curabit Paullum ad Loós devehí inde nostri ad Hedervár, ubi prima sequentis esse volumus. Ama me et ignosce temeritati meae, quod te incommodo hoc primum et ultimum, in hoc genere. Sed quoad Collectiones patientiam, velim, libenter mecum habeas hic te obtestabor, interpellabo, urgebo Faludium adurgens. 23. Maii 1782. Loos.

6.

Michaeli Ocellulo Suo Nicolaus.

Principiis obsta, sero medicina paratur, cum mala per longas inualuere moras. Ephebus ille, quem mihi tantopere recom mendat esse scis, ut adhaeserim in tuo hoc nostro negotio, reuera eo impudentiae devenit, quam ego merito praetimuera, ut bonitate Meorum Dominorum abuteretur,

¹ Ezt a levelet ugyan már közöltem a »M. Salon« ezidei juniusi számában Révai sajátkezűleg megrajzolt arcképével, de a gyűjtemény teljessége kedvéért ide is be kell iktatnom.

iamque imperitare mihi, et multa miscere inciperet. Mature hoc ego utique impedire debui, ut quiete vivam, et mei etiam Domini minus querelarum debeant audire. Acta res haec est sine contentione, pacatissime ut inter Pacis amatores debuit. Conclusum denique hoc etiam est, ut bonus ille Ephebus a Juniore Comite abeat; tu requiraris humanissime, ut ibi Viennae aliquem queras, iam maturum aetate, qui domi sedere amet, qui popinas non frequentet, qui obediat, qui sciat se a me ita dependere, ut mutari per me possit, siquid in me peccet, quod mutatione dignum sit. Tu me nosti; si bonus sit, dies habebit penes me aureos, vestitum, ut solent ephebi habere, sed victum non, verum propterea ampliorem solutionem, menstruos florenos 12, et xros 30. Hoc ex haa Deliberatione perscribo ad te celerrime, et raptim, nomine et rogatu Dôminae meae Benignissimae, et mea etiam, siquid apud te valet, et amicitia, et interpellatione, ut hoc negotium in te assumas, et quantocius fini mancipes. Visne te tamen liberari laboribus quos in tali querendo et exquirendos impendet. Apud Pálfium meum unus est nomine Paul. Der Bediente Paull bey der Graefin. Ille homo omnibus his dotibus instructus est. Desiderabat illum diem quam primum illucescere, ut ad Praefecturam Pálfianam tandem penitus introducar, et installer, ut pene me servire possit. Nam hanc gratiam impetravit a Pálfiana. Sed me abeunte nec illi iam placet servire, precibus et multis obtestationibus egit apud me, ut siquid forte eveniret, ubi de eo bene mereri possim, recordarer eius. Quis scit, an non Deus hac via eius etiam patientiam, et simplicem bonitatem remunerari velit. Fac, ut aliquomodo circumveniat a tuis subornatis. Audito meo nomine certo veniet. Et ego iam scio, quem sum hominem habiturus. Sed haec tamen omnia tuae et prudentiae et amoris committo. Ama me. Igen bizony, nem is válaszolhatok. A Grófné megyen már Esterházára. Kőtelesed vagyok sokakért, kívált Faludiért. Édeseimet tisztellem Loós. 12. may.¹

7.

Nicolaus Michaeli Ocellulo Suo S.

Nomine ac iussu Dominae meae deproperavi hodie mane epistolam de Ephebo illo mutando, cuius tanta fuit commendatio. Attigi rationes gravissimas. Rem ex iis omnem intelliges per te. Ceterum hoc te rogo, quae ibi adieci de Pálfiano Servo, id ita agas, ut meos Dominos nunc praesertim initio lateat. Posset ita institui, quasi omnino in hoc tempore contigerit illum inde mutari, fueritque vacans, et inaudierit quaeri Ephebum, auditoque meo nomine ipse illico egerit, ut suscipi possit. Servum illum ego admodum amarem, nam eum iam nosco penitus. Simplex illa innocentia, quam in illo videbis, mihi vehementer placet. Sed hoc iam tute sponte praevides, quomodo circumveniri debeat, ne prodeat, nos illum

¹ Ezen levél czime:

A Monsieur Monsieur l'Abbé Paintner Gouverneur de Jeune Comte de Grasalkovits. a Vienne.

Más kézzel: In Teresiano unweit den Paulanern.

Ezen borító lapon használja először a Bécsben rendelt czímeres pecsétet, mely teljes épségben látható levelünkön.

quaesiuisse, sed ille potius hanc vacantiam aliquomodo audiat, ipseque ultro desideret, et roget suscipi. Ibi in vicinia, per Cancellarii homines, aliquomodo proiciantur haec, quasi nec ad illum res dirigeretur. Id nos facere oportet etiam propter Pálfiū. Sed totum hoc tibi committo, tuaeque prudentiae, et tuo in me amorī. Pro Faludianis MSS. quantum tibi debeam, ego intelligo, et angor, me ita pauperem esse, ut tibi tantum reddere nequam. Vides, quantum ego in hoc tuum in me amorem agnoscam! Redamabo igitur te, quando aliud praeterea non possum. Mea humanissima servitia dices Nostrae Dominae Fautrici, etiam oscula, et ea quidem tenerrima, qualia filius Matri, Sorori etc. Quando de Sorore incidit mentio, perscribo hoc etiam, me iterum scripsisse Germanae meae. Si hoc asseverat Mercator, quod praesertim Bruszikius scripsit, iam minus sum sollicitus de pecunia: angor tamen de Sorore, quae, quia tanto tempore nihil scribit, praesertim toties, tam sollicitè commonita, videtur mihi in aliquod infortunium. Sed quid hoc ad hanc epistolam? Ipse ego miror. Plenus sum adhuc illis epistolis, quas de illa Szathmarinum paullo ante scripseram, inde etiam apud te loquacior sum. Saluta meum Bruszikium, Hieronymum, *Cornidesium* etiam multis nominibus, si adhuc illic commoratur, deinde tuum *Denisium*, Heblerum. *Sigillum meum sculptoris inadvertentia habet errores*. In necessitate utor tamen. Pro tuis fatigiis iterum me tibi esse devinctum agnosco. Quoad pecuniam de eo te certum facio, me non diu fore debitorem. *Faludiana adurgeas, velim, et matures transmittere, nam vix fero desiderium eorum*. Schmidtiū relinquam. Probabilissime Patzkonis Opera utar. *Ego quotidie aliquid ad illam meam magnam messem adiicio. Jam crescent cumuli*. Vides, quam tibi pro novis meas occupationes diligenter perscripserim. Ego vicissim tuas cupio scire, sed nova etiam, et id quidem propter meum Horváthum. Salutavi illum iterum Hebleri nomine. Hoc non feret aegre Hebler. Sed hem, deficit iam charta. Ama me, Lóós.

8,

Nicolaus Michaeli Suo.

Fortasse iterum diras in me meditaris, qui tibi ita diu nihil rescripserim. Sed parcas, velim, partim tempori, quod apud nos, nescio, quomodo fero nihil agentibus, tamen operose transigitur, partim etiam negligentiae meae, vel potius lassitudini cuidam, qua langueo, postquam diem solidum ita perdi. Gratias tibi ago pro Veteri illo documento ita diligenter descripto. *Quia Prayus, et Koller in transcripto dissentiunt, nunc isthic commorans penetraui ad Bibliothecam Capituli, ut ipse meis oculis originem videam*. Canonicus Aradius huius Bibliothecae Praefectus ea fuit in me humanitate, ut quae ibi rara sunt, non modo omnia mihi exhibuerit, sed quaedam mihi etiam indulserit ultro domum posse auferre, ut tanto diligentius pervolutem. Ego iis potissimum utebar, quae ad rem meam facerent. Ad Installationem Ūrményii etiam ego procudi quiddam vt fatear, satis violente, quod ipse etiam senties. Dabis ex iis, quae ad te mitto, duodecim Ūrményio, cetera distribues amicis, et fautoribus nostris, quos omnes, quam humanissime revereor, ante omnia tamen

Parentes nostros, Sororem, et Josephulum meum, foris apud vos Hebe-
rum, *Denisium*, Hieronymum. Comitella Elisabeth te, et fratrem suum
salutant, et id Theresia et Gubernatrix. Elisabeth fratri succenset, quod pro
marsupio nondum egerit gratias. Comitellus meus etiam vos reveretur,
recens est, studet diligenter, totus Hungarum spirat, *mindent kardra
akar felhányni, ami nem magyar*. Jó tűz! Adriatici Maris Syrenem
remitto Lingua Illyrica conscriptum. Ego Librum hunc ergo Reversales
habeo ab Adm. Rev. Domino *Martinovitsio*. Quos tu recipias, velim, ubi
Librum restitueris. Nihil tibi adhuc de Bibliotheca Hedervariensi possum
scribere, nisi, quod omnia conturbata, et permixta sint. Post reditum
aggredior opus, quod me delectabit vehementer. Siquid Rerum Hungarica-
rum venit ad Typographum Schmidt, ad te accipias, et me excuses
contractum cum eo me non posse facere propter mutationem, Conditionis:
simul plenam resignationem facias omnis reliquae spei: nam hic ego cum
Landererio multo aequioribus Conditionibus potero convenire. Faludiana
cum summo desiderio exspecto. In Carmine Horvati mei iterum memini,
et quidem quam potui tenerrime. *Scriptum ne est iam aliquid Prayio?*
an me oporteat etiam aliquid scribere? Certe quidem ad Tothium, nam
fasciculus ille Faludianorum Carminum nusquam est, quem esse missum
dicunt. Nescio, quid hoc rei sit, a Provinciali meo nullas adhuc accepi
litteras. Nunc fortasse audiam aliquid. Nam ad illum dirigo iterum Car-
mina, et Dissertationis de Fulmine aliquot Exemplaria deferendum Varadi-
num meis amicis Horvatho, et Józsa. Scribas mihi quantocius.

Ama me. 22 Junii. Posonii, in Domo Vestra.

Inter Praetorianos saluta meos: *Batskádium*, et *Bárótzium* gratifi-
care versibus.

»Vincentius Obsopaeus, qui *Heliodori aethiopica* Norinbergensibus Senato-
ribus an. 1534. dedicavit, ea per militem ad se pervenisse asseruit: »Servatus«
ait de libro, ex clade ista Ungarica, qua serenissimi quondam Regis Mathiae
Corvini Bibliotheca omnium instructissima superioribus annis a barbarie Asiatica
vastata est. Hunc cum aliis nonnullis miles quidam plane gregarius, ab omnibus
tam graecorum, quam Latinorum disciplinis abhorrentissimus, postea tinctorem
agens, tunc illustrissimum Principem Casimirum Marchionem Brandenburgensem
laudabilis memoriae comitatus in Ungariam, sustulit, qui auro exornatus nonni-
hil splendebat. »Acta illius temporis inspecta produnt, devastationem istam
barbarorum merum militis assertum fuisse, quo rapinam suam velare contende-
bat. »Scribit J. Xystus Schier, Augustinianus in Dissertatione de Regiae Budensis
Bibliothecae Mathiae Corvini ortu, lapsu, interitu et reliquiis.¹

9.

Nicolaus Michaeli Suo.

Nomine meo applaude, aggratulare, apprecare quam potest tenerrime
Suauiissimo Patri Nostro diem nominis recolenti. Ego Posonii apud Trini-
tarios eo die pro eius, totiusque Domus Bistritzeyanae incolumitate ad
Aras sum quam ardentissime operatus. Deus ter optimus maximus rata
ea habeat, quae ibi tum sum bene precatus, et quae semper cupio! Dul-

¹ Ez utóbbi Paintner Mihálynak a levél hátlapjára írott megjegyzése.

cissimae Matri manus exosculor, Sororem, Josephum meum multum revereor. Ceteros omnes saluto, praesertim Theresianos, et Praetorianos, scis, quos dicam. Accepistine iam Versus? Quomodo sunt excepti? *Faludiana quando tandem ad nostras manus devenient?* Urgeas hunc thesaurum incomparabilem! *Quanta iactura Linguae Patriae, si hic pereat!* Scripsi nuper hic fuisse Posonii *Rajnisium*. Etiam ad me invisit, amari me ab eo sensi, et etiam aliquantulum suspici. Colloquuti sumus de iis, in quibus dissentimus. Delicata res! Et tamen superata est amice, et placate. Sed Novorum Scriptor Hungarus vapulat propter illam Recensionem, quam de eo fecit anno superiore Epistola 68. Etiam bene dictis offensus est. Quare nunc edit Appendicem ad Priorem Librum *Kalauz*, ubi ad singula ab eo dicta respondet acerbe plerumque, et meo saltem iudicio, etiam indigne sua persona. Quantum potui, ostendi, mihi hanc digladiationem non placere. Respondit Novorum Scriptorem esse a nemine Recensorem constitutum: agere se de his cum Doctis Viris, *in quo numero me etiam reposuit cum laude magna, et approbatione plena auctoritatis a Molnáro de me, meis scriptis Hungaricis facto. Vides, quid ego debeam Hominibus Vestri Generis.* Sed satis nunc de his. Ego tibi pecuniam debeo. Primum

Pro Sigillo	fl.	2	—	xr.
Pro Libellis Arithmeticiis	»	—	16	»
Pro Aesopi Fabulis	»	1	36	»
Vnivrsim	fl.	3	52	xr.

Aureum unum huc includo, primum, ut haec ex eo suptrahas, deinde reliquum in recompensationem eorum accipias, quae tu in Telonio pro Versibus impendisti. De Bibliotheca Hédervariensi proxime ex me. Dominium meum satis diu aberit, interea laborabo in redigendo. Scribes aliquid etiam novorum, quae ego amem. Ama me. Hédervár 30 Junii 1782.¹

10.

Nicolaus Michaeli Suo.

Homini nihil agenti ita omne tempus elabi, ita celeriter, ita sine taedio, equidem nunquam credidissem ulli hominum narranti. Nunc ipse experior. Oritur, et iam subito iterum nox est. Quid igitur facimus? Dico nihil. Sed hoc secundum me dictum est. Nam ego multa nihil voco, quae multi pro magnis, et solidis habent. Nosti pleraque. Sed de his alias. *Bibliothecae reductio immanis est opera. Tantam rei pretiosissimae negligentiam tu tibi ne imaginari quidem poteris! Quam multa sunt situ et mucedine corrupta!* Valde doleo, non posse me omnia in ordinem redigere vsque ad adventum Domini. Sed heus tu! Quid de me? quid de futuro? Ego multum delusus sum! Ut hucusque est rerum facies, ne spes quidem affulsit, ut Comes inducatur de perpetua provisione. Et

¹ Hédervára a könyvtár és pénzgyűjtemény rendezése czéljából ment mert Loóson »ízetlenségekre elegyedett« a cselédséggel.

tu tamen securum me reddebas. Ad te provoco. Cogor illud suspicari, cuius iam ante me fuit exemplum. Comes Piaristam aeque habuit Praefectum. Nos putamur pro inferioribus rebus aptiores, dum pueros ex sordibus, ex infantia educamus: tum denique in alias manus traduntur a Parentibus, ab Amicis. Si ita est, haec quidem ratio mihi animum tollit hic ultro commorandi. Perditis pulcherrimis annis in hac cura paedagogali quo ego confugiam? ad ordinem ne? an ad Regem? Providendum mihi est. Fortasse me iterum Viennae videbis. Tantum reditum exspecto mei Domini. Sed etiam de hoc plura alias. Nunc vale, et me ama. Comitellus te tuumque alumnum salutat. Optime valet. Nuper Jaurini visitanti etiam Ludovicum nostrum in hospitio. Parentes revereor, et manus filiali pietate exosculor. Doleo fata Bruszikii. Ago gratias pro iis, quae adiecisti ex Eruditione, etiam pro novis. Postae beneficio secure utaris. Quid de ordinibus? Jaurini mira de nostris audivi. P. Provincialis ne verbum quidem ad me, ex quo absum Vienna. Frater! *Quantum impediior, quantum delineor a meo Proposito illo Patriotistico! El hoc me potius ad urbem revocat.* Salutem omnibus meis, et nostris. Ama me. Hédervár 20 August, 1782.

Közli: DR. RÉCSEY VIKTOR.

JÁSZAY PÁL NAPLÓJA.

— Nyolczadik közlemény. —

21. Kedden. Reggel 7—9-ig Just tanultam, 10¹/₂-ig vártam a Compagnistákra, de meg nem jelenván egy is, Sessióba mentem, s ott voltam 12¹/₂ után két fertályig; a gróf Pálffy Szvetics Jakab ellen folytatott Rationárius perét vették fel, s nagyon disputáltak azon, ha vajjon a Sequestri Curator a Concursualis pernek publicatiója előtt, de már a költségek után fizetett adóságokat indebite fizeti-e vagy sem? — 1—2-ig a Jusból egynehány kérdéseket irtam; — ebéden a gróf a Personalisnál, a grófné pedig nem tudom hol levén, csak magunk voltunk idehaza, — a Comtessék beszéllették, hogy a Pesti ifjú grófok s grófkisasszonyok ellen, valamely különös pasquillusok jöttek ki; — ebédután 4. óra előtt véletlen a kis Kandó Feri toppant be hozzám, s említette, hogy az alatt Eszláron is járt, hogy ott mulatott egy hétig, s hogy Samu és Pali köszöntenek, — ez még eddig jól volt, — hanem a midőn így kezdette tovább folytatni beszédjét: *»épen Pálnapra értem Eszlárra, a midőn Paliéknál sokan voltak, s csak eltátották szemeket, szájokat a midőn bementem, — ott volt Bónis Samu, Kelemen Gábor, a Dogály Görögök is, — no meg osztán a Nagyfalusi kisasszonyok is.«* — s a midőn én ezt kérdezém — *»hát igaz-e hogy férjhez ment?«* — s ő szavamat ketté vágván ezt felelné kérdezőleg: *»Bekény Kati? Dogályhoz? — azt mondják;«* mintha éles tűt szúrtak volna a szívembe, csak elfutott a hideg, s alig tudtam zavarodásomat a fiúk előtt ezen szavakkal elűtni: *»Ónódy Borcsát akartam én kérdezni.«* — s most kezdém már látni, hogy szegény Majos Daninak igazsága volt. — Ezek után

ő még a következőket beszélte s kérdezte tőlem, hogy *kitől hallottam, hogy Ónodi Borcsa férjhez megyen, mert ő is hallotta már, de hogy kihez azt nem tudja; — az pedig, hogy Kati férjhez megyen-e Dogályhoz még nem bizonyos, — mert annyi igaz, hogy még jegyet nem váltottak, hanem a mint Paliék mondták, bizonyosan megfogja kérni, ha az öreg Bekény ki nem kergeti a Czinczárt: — én hogy többeket is kitapogathassak tőle, azt feleltem nékie kérdezőleg, a mit Majos Danitól hallottam, hogy: de hát azt mondják, hogy a leány nagyon meghitten van vele, — de erre csak azt mondotta hogy: *meglehet, — azt sem nem tudja, sem nem hallotta; —* nekem ugyan ez elég a mai napra, — várhatom lassadán a többjét is. 4—7-ig correpetáltunk; — 7—9-ig ezen jegyzéseimet irtam; — vacsoránál csupán hárman voltunk, a gróf én és Sebők, — a gróf kérdezte, hogy volt-e valamelyikünk a Juristák báljában, s ha láttam-e a magyar tánczot, — én mondtam hogy voltam, — de már akkor annak vége volt; — továbbá ha sokáig voltam-e, — s ha nem készülnek-e a Jurátusok is bált adni? — Én azt feleltem, hogy csak egy fertályig 11. után, — s hogy a Jurátusóknak inkább a Censura van az eszekben, mintsem a báladás; — a midőn így beszélgetünk az ifjú gróf Laczi, nagy lélek-telen belép a szobába, s azt mondja, hogy haza jött a bálból, mert a sebes tánczban nagyon megfájult a feje; — de alig hiszem, hogy egyéb baja nem volt, mert egész bosszúság nézett ki a szeméből. Vacsora után tollat fogván, bűm enyhítésére e következő verseket irtam:*

»Mit vétettem bosszús ég, — óh!
Mit vétettem ellened
Hogy mérgel tölt nyilaidat
Reám ennyire fened?

Mivel forralta bosszúdat
Őn vesztére kebelem?
Hogy ily irgalom nélkül bánsz
Hyéna módra velem!

Mit vétett nyomorult szívem
Azzal hogy hűn szeretett?
S egy pár fekete szép szemért
Száz kékeket megvetett.

Mivel vontam haragodnak
Menyköveit fejemre?
Dördülj meg, -- szólj, -- s ha vétettem
Vess örök éjt szememre.

Taszíts le a semmiségnek
Köddel habzó mélyébe
S vesd valóm a zavart Lethe
Feledékeny vizébe

Veszess el e százezernyi
Szúró, éles tövissel
Kínzó keserves életről
Engemet ah! veszess el.

Ne változtasd könnypatakká
S bú forrássá éltemet
Ha terhes bűn nyomja vállam
Morzsalj porrá engemet.

Ne fakaszd vétkešb panaszra
Ajkam, — inkább nevemet
Fedd örök homály leplevel
S tipord öszve léttemet.

Ezután még egy kevésé Just tanulván, lefeküdtem. Szép tiszta napos idő volt.

22. *Szerdán.* Reggel 7—8-ig Just tanultam, 8-kor a gróf lehvátván a neo Censurandusok neveit a kezembe adta, egyszersmind három levelet, egyet Szatthmáry Superintendensnek, másat Farkas Ignác Zabolch ügyei Al jegyzőnek, harmadikat pedig Balásházy János Újhe-lyi Cúratornak szólókat, leírás végett. A neo Censurandusok e követke-

zendők voltak: Hrebecsik János, Dimitrievics Joachim, Szeibold György, Rozmirovics Thódor, György István, Svábi Károly, Bakkalovich Constantin, Csízmazia Ferencz, Baross Károly, Szmracsányi Laczi, Kelcz Vincze, Madácsék József, Cserneckzy József, Ivánszky János, Mátyássy József. — S a hét elsőket leírván a Curiára vittem, s ott a kapura kiakasztattam, hogy délutáni 4¹/₂ órára a Censúra letétele végett nálunk jelenjenek meg. — Menet a kapunk előtt Pósa Steffel találkozottam, s említette, hogy odahaza volt Szántón, s hogy az atyámmal is beszélt, de semmit sem tudott rólam mondani, minthogy mindekkoráig itt Pesten nem látott; — mondotta, hogy a 3. dob-utczában lakik, a 368-ik nruson s megígértem nékie, hogyha a Censurát leteszem, meg fogom keresni. Visszajövet Kandó Ferivel találkoztam, s mondotta, hogy ennekutána már a szomszédágomban fog lakni Sárközy Jósival; 9—10-ig azon 3. leveleket irtam. A Superintendensnek írott levél leginkább Milotay Professorról szólt, a kit az Ujhelyiek nevében a Curator Balásházy János papnak kért a gróftól, s hogy a tavaszra határozott papok gyűlése el marad őszre. — A Balásházyinak írott levél szinte ezen tárgyról szólt, s csak azt válaszolja nekie a gróf, hogy Milotay a publicum költségén neveltetvén külső országokban, a grófnak hatalmában egészen nem áll ő nekie a papság elfogadására engedelmet adnia. Farkas Ignácznak pedig az eránt irtunk, hogy a még májustól kint levő köz és kisgyűlések jegyzőkönyveit minél előbb ügyekezzeék felküldetni. — Ebédem sem a gróf, sem a grófné nem volt itthon, — ebédután a Censurándusok mindjárt megjelenvén, azokkal töltöttem az időt egész 5. óráig. 5—8-ig pedig a Laczi szobájából hallgattam őket, miként censeálják, de Mátyássyt és Bakkalovichot kivéven (a kik a mint hallgattam praeclarumot kaptak) nagyon keveset tudott az egész tudós társaság. — 8—9-ig a Hajóban a *Jelenkort* olvastam. A vacsoránál említette a gróf, hogy a jövő kedden fog Bécsbe indulni. — Vacsora után egy darabig ezen jegyzéseimet irtam, azután lefeküdvén 11. óráig Just tanultam. Igen szép tiszta idő s napfény volt.

23. *Csütörtökön.* Reggel 6—8-ig Just tanultam, akkor a még hátra levő 7 neo Censurandusok neveit leírván, a Curiára vittem. Minek-előtte ezt elvittem volna, elébb Acsády volt nálam, azt megtudni, ha vajjon Gyika nincsen-e a censúrára a grófhhoz rendelve, annakutána pedig Idrányi, a ki nagy örömmel beszélette, hogy már mostan nagyon jól van dolga az új Principálisánál Bajkaynál, s vele együtt mentem a Curiára. A Curia előtt Steiger Ferivel, Kapczy Tamással, s több másokkal beszélgetvén, Majos Danit hirtelen megpillantottam, hozzá szaladtam, s véle együtt elmentem Recsky Bandihoz, — de ő még ekkor aludván, innen ámbár már haza kellet volna mennem correpetálni, mindazonáltal Dani erővel behúzott egy kis időre a Fehér Hajóba beszélgetni, s mivel mindjárt Bekény Katiról kezdette a beszédet, magamat is könynyen reá lehetett venni a mulatásra. Az egész beszélgetésünk ebből állott; — legelőször is a Sárközy Károly felesége jöven szóba, én ezt találtam mondani: *De hogy lehet az, hogy ez a Recsky Bandi olyan szép fiú, a leány testvérei pedig épen nem; — vagy legalább nekem nem tetszenek.*

DANI. No úgy hát barátom, bizonyosan nekem sem fognak tetszeni; — ámbár nem minden tetszik nekem az egészen, a mi neked; — mert bizony Pálom Bekény Katicskánál szebbeket is láttam már én.

ÉN. Dehát nem szép leány Bekény Kati?

DANI. Hiszen én azt épen nem mondhatnám, hogy csúnya; — kívált most. — Barátom! most olyan, a milyen még sohasem volt, úgy megcseccsedett, farosodott, hogy igazán derék leány vált belőle.

ÉN. Mit ér ha Pepi az ebatta! —

DANI. Micsoda Pepi?

ÉN. Dogály Pepi.

DANI. Aha Dogály Pepi! — az igaz mindenütt csak azt emlegeti az egész Bekény had, — ámbár én Katit már sokat szekiroztam vele, — hanem ő persze csak tagadja, s esküszik, hogy nem szereti. Hanem vedd el te ötöt Pali!

ÉN. Én? Barátom hogy gondolsz olyat?

DANI. Miért barátom?

ÉN. Csak azért, mivel én még egy darabig nem házasodhatok, mert nem vagyok olyan állapotban.

DANI. De te neked Kati tetszett.

ÉN. Hiszen én azt nem tagadom hogy tetszett.

DANI. De talán még mostan is tetszik?

ÉN. Az is igaz barátom, hogy nekem még mostan is tetszik, de ha itt maradok, a mint már planumom van (itt elbeszéllettem, hogy mi módon) akkor én Isten tudja, mikor vetődök haza. — Ámbár én a Görögtől nem félek, — azt már bizonyosan mondhatom neked, hogy a görögtől egy cseppet sem félek.

DANI. Én szídom azt az ebatta Görögöt mindig. Hanem a Sasuval is össze kaptam a minap, jól tudod te is hogy a Sámuel milyen ember; ámbár én még mostan is szeretem ötöt.

ÉN. Hiszen esmerem, — ő igen jó fiú, de mégis csaknem lehetlen vele össze nem veszni.

DANI. Mikor gondold barátom, — a minap ott vagyunk nála Darvas Tónival, ott tréfálunk vele, s egyszer csak ezt mondja nagy haraggal: B-m az urak teremtését, én az urakra nem szorultam; s én erre azt feleltem, hogy: jaj barátom Samu, hiszen én sem szorultam tereád, egyszer kértem az apádtól 400. frtot, de akkor sem adott az ebatta, sőt mondhatnám, hogy többet szorúltál te én reám, mint én te reád. Mert barátom (hozzám szólván) hidd meg, hogy Samu nékem nem 50—60. frttal tartozik még mostan is, s olyan komisz ember, hogyha más nékie adósa, mint néha rajtam is megesett, hogy néha kártyában 10—20. frttal adósa maradtam, hogy másnap mindjárt zaklatja ám.

ÉN. De arról esmerem, hogy nehezen fizet, mert nékem is adós még most is egy néhány frttal, a melyet még Pozsonyban adtam neki; én pedig kérni szégyenlem, ámbár Pesten bizony reá férne az emberre.

DANI. Így tehát barátom én reá sohasem szorultam, de az apjára sem, kivéven mikor Patvarián voltam nála, de akkor is megszidott

azért a kis kosztért, jöjjön most hozzám, ha kívánja visszaadom. A minap meg úgy tett, hogy volt neki 6. köből gabonája eladó, — én kérem tőle 5. frtért köblit, s nem adja, holott úgymond a vásárban is már 5¹/₂ frtot ígértek érte, hanem cseréljünk azt mondja kölesért, én mondom, hogy azt nem kívánhatja, — s gondold barátom másnap az apja ebédjénél azt mondotta, hogy azért nem adta nekem annyiért, mivel én hitelbe kértem, holott világosan megmondottam, hogy egyszerre akarok fizetni neki: — így tehát én már nagyon kikezdettem a Sámuel ismerni, hogy nem olyan ember, mint a milyennek mutatja magát.

ÉN. Pedig ő téged barátom nagyon szeret, s többször tapasztaltam, hogy akárhol akárki szóljon valamit ellened, halálíg harcol melletted.

DANI. Azt én tudom, hogy én reám sok ember haragszik, mert én senkinek sem szoktam hizelkedni.

ÉN. Hiszen már az czudar character is volna.

DANI. Azonban megmondom az igazat szemébe mindennek. Én ládd sem neked sem Sasunak sohasem mondtam, hogy én így vagy amúgy szeretlek, azonban néha tréfából neked is megmondom hogy gazember vagy, vagy hogy ki nem állhatlak, de aki engemet esmér, azt nem veszi roz néven. Bekény Katinak én szemébe is megmondom, hogy azt a ravasz, k . . . nénjét ki nem állhatom, ámbár már mostan barátságot kötök vele valamikor.

ÉN. Bizony barátom nem is ér a semmit valakivel haragban lenni.

DANI. De nem azért barátom, hanem ő engem coupleroz, nagyon szeretné, ha megbékéllenék vele, — azonban majd jó volna

ÉN. De azt már csak fel nem teszem felőle.

DANI. Dehogy nem barátom, — a legkönnyebben, — hiszen én tudom.

Ekkor elváltam tőle s haza jöttem azzal az ígérettel, hogy 7 órakor a Hajóba lemegyek hozzá. 10. után egy fertálytól 12-ig correpetáltunk, de Menyus nem volt jelen; 12—1-ig ezen jegyzéseket irtam, s midőn már épen el akarnám őket tenni, akkor lép be nagy véletlen hozzám az én kedves Patay Jancsim; örömem leirhatatlan volt, s csak bámultam, hogy miként teremhetett ő egyszerre ígérete szerint Pesten, s csak később tudtam meg tőle, hogy az atyja Bécsbe indulván a király köszöntésére véle együtt jött fel, — de megkért, hogy a háznál senkinek se szóljak, mert csak holnap akar a grófnak az atyjával tiszteletére lenni. — Ebédén Kállay Kristóf, Idrányi Antal és Szerencsy István voltak nálunk. Kállay mindjárt reám ösmert, s kérdezvén a gróftól ha Prókátor vagyok-e már, s a gróf felelvén, hogy még nem, Kállay ismét kérdezte, hogy miért, a gróf mondván, hogy még nincsen elegendő terminusom, mert ez még a mint gondolom (reám nézvén a gróf) talán csak második, én mondtam hogy már negyedik. No úgymond Kállay úgy, hát fel kell eskettetni instantia mellett, hiszen különben is Szabolcsban a cholera alatt is nótá-

riuszkodott, ez is nagy merituma lehet, — a gróf ezt csudálkozva kérdezvén, hogy miként történt meg, Kállay azt felelte, hogy hiszen mi őtet a cholera alatt surrogáltuk, s nagy hasznát vettük. Ebédután a Censurandusok mindnyájan hozzám gyűlvén, s a palotásság reám következően 8-ig palotáztam. Patay Jancsi visiten lévén a bátyjával Jósival a grófnénál, véle is beszéltem. Szmrecsányi Laczinak és Kelcz Vinczenek nagyon jól ment a Censurája, s 8. óra után a Fehér Hajóba menvén, és ottan többen öszejevén, Kelcz Vincze a Censúra dicsőségére 8 pohár puncsot vett számunkra. Vacsoránál csak 4-en lévén, én a choleras időről sokat beszéltem a grófnak a Szabolcsi dolgokról, Bónis Vispán mint félt a cholerától, mint tartott minden kályhákban, sőt még az ebédlő asztalon is egy-egy pohár chlor calchot, s mint kötözte valamennyinknek a nyakunkba a chlor meszet, — s a gróf mind ezeken nagyon jóízűen nevetett. Vacsora után 12-ig Just tanultam. Szép tiszta idő s meleg napfény volt.

24. Pénteken. 6—9-ig Just tanultam, 10—12-ig correpetitióink volt; — Patay Jancsi a grófnál lévén viziten az atyjával, felüzen hozzám, hogy vagy egy óra mulva menjek hozzá az atya szállására a Donner házhoz, de correpetitióink lévén, azt nem tehettem. — Teleky Laczi is volt nálam egy kevés ideig. — 12-kor Jancsi eljött hozzám, de ebédre a bátyjához lévén hivatalos, sokáig nálam nem mulathatott; — az alatt mindazonáltal a következőket említette, hogy a leveletem kapta, s mostan is nála vagynak, de válaszolni személyes megjelenésével kívánta reá; — hogy Molnár Katit, Elek Pali vette el feleségül, a Jancsi testvére Katicska pedig a Zoltán Ödön testvérbátyjához Zoltán Jánoshoz, a Cancelláriánál levő Concipistához akar férjhez menni, s nagyon szeretik egymást. Én említettem, hogy a 3-dik Kati t. i. Bekény Kati is férjhez megyen Dogályhoz, s ezt ő nagyon sajnálotta. Továbbá azt is mondotta, hogy Bónis Samu a leveletem mutatta néki Kállóban, hogy Samu nagy gavallért jádzik, s rövid üdön ő is haza viszi Lillácskát, — denique hogy holnap nálunk lesz az atyjával ebéden. — Ő elmenvén, Kandó Feri jött hozzám s nagyon sajnálotta, hogy Jancsit nem láthatta, de mondottam nékie, hogy hét óra után ismét eljön hozzám, s akkor megláthatja. — Az ebédnél a grófné Jancsira tegnap reá nem esmervén, kérdezte a gróftól, hogy ki volt azon fiatal ember, a ki tegnap Patay Jósival nála volt viziten, s a kis Comtesse elpirulva felelt hirtelen, hogy hát nem esméri édes mama Patayt a ki nálunk volt Juratérián. — Ugy gondolom, hogy a Comtesse jobban is reá emlékezik minden bizonynyal egy olyan szép ifjú Jurátusra a milyen Patay Jancsi, mint azt anyja. Én az ebéd végével nagyon rosszul kezdettem lenni, s a fejem véghetetlen elkezdvén fájni, kénytelen voltam ebédután mindjárt lefeküdni, de a fejfájásom teljességgel nem szűnt, 4—7-ig mindazonáltal fekvé is correpetáltam a többiekkel, 7—8-ig egy kevésé elszenderedtem, 8. óra után Patay Jancsi hozzám jött s 9. után egy fertályig nálam mulatván, említette hogy Gyürkynél sokáig mulatott ma délután, s Gyürky Therézt nagyon dicsérte előttem; elmenetelekor megígérttem nékie, hogy holnap regggel meglátogatom őket a szállásokon, — 10—12-ig ismét Just olvastam. Szép tiszta napos, de hideg idő volt.

25. *Szombaton.* Reggel 6—7-ig Just tanultam, 7-kor elmentem Patay Jancsihoz, Harsányi Pali is ott volt, — az öreg Patay nagyon szívesen látott, s kérdezősködött tőlem, ha vajjon nem tudom-e? hogy mikor lesz a Restauráció Zabolcsban? — én erre csak az feleltem, hogy a környüállások miatt nehezen hiszem, hogy juniusnál előbb legyen, — említettem azt is, hogy Bónis már nagyon nyughatatlanul várja a Restaurációt, s majd minden levelében panaszolkodik a Magistrátusra, s hogy Farkas Ignácot a gróf is megfeddette, egy kevésé levelében restségeért. — Patay úr említette, hogy Comáromyné csak egy néhány óráig volt beteg s csakhamar megholt, és hogy azt beszélük, hogy Comáromy le akar mondani a Viceispányságról és Posonyba menni az fiaihoz lakni; — 9-kor Kállay Kristóf és Idrányi Antal megérkezvén, egész parádében, aranyos ruhában a Personalisnak, a Judex Curiaenek és a grófnak mentek tiszteletekre, én pedig haza jöven a fejem ismét annyira fájt, hogy lehetetlen volt valamit dolgoznom; — 10-kor Kapczy Tamás hozzám jöven, elmentünk nézni a Dunához a hidnak berakatasát; — de itt sem sokáig maradhatván vissza jöttem s egy kevésé ledültem. Ebéden Jancsi az atyjával nálunk volt, mindnyájan pedig Sámuel grófnál voltunk, minthogy a grófné ma estvére bált adván, a bálhoz való készület miatt a mi ebédlőnkben minden össze volt hanyva. — Az ebéd alatt említette a gróf, hogy minden esetre junius előtt szándékozik Restaurációt tartani. Ebédután fejem fájását ismét nem állhatván, kénytelen voltam mindjárt lefeküdni. Az atyámtól levelet kaptam. — 4 kor Máriássy csak maga jelenvén meg a correpitióra, minthogy Kapczy és Somoskeőy falura mentek lakadalmaskodni, ketten correpitáltak 7-ig; 7. után előbb Apostol látogatott meg, azután pedig Kandó Feri jöven hozzám véle beszélgettem sokáig. Panaszolkodott (de úgy, hogy közöttünk maradjon a szó) hogy Sárközy fő nótáriusék bár atyja fiai légyenek is, nagyon idegen módon bánnak vele, — később Patay Jancsi is feljött hozzám a bálból, s a fejem fájása már egy kevésé szüvnén, nem maradhattam tőle addig, míg meg nem borotválkoztam, fel nem öltöztem, s vele együtt a bálba le nem mentem. Említette, hogy már egy németet tánczolt Gyürky Therézzel, a 7-dikre pedig a Guszti Comtessel van engagirozva, de már be nem várhatja, mivel a lába véghetetlen fáj; de én annyira beszéllettem, hogy mégis maga is által látván hogy itt hagyni nem illik, megígérte hogy meg fogja várni. A bálba lemenvén, ottan Patay Józseffel és Kállay Károlylyal találkoztam. Jancsi megmutatta nekem a Gyürky leányt, s valóban furcsa kis fekete szemű leányka; én említettem neki, hogy a kis Comtesse néha milyen coquet-tirozást viszen velünk végbe; s hogy a grófné Jancsira a minap rá nem ismert. Jancsi a Deutschát, melyet a Comtesse egy mással az 5 kér elcsérelt, eltánczolván, azonnal odahagytuk a bált; — s én azonnal lefeküdttem; a Collegám nem hált itthon. Szép kellemes idő volt.

26. *Vasárnap.* 6-kor a Collegám haza jöven, fölébredtem s tanultam 9-ig, akkor felkelvén, az ágyamra tisztát vontam, 10—12-ig a grófné parancsolatjára az asszonyi egyesületre ajánlók neveit fordítottam magyarra. 12-kor *Patay Jancsi* hozzám jött s nagyon kért, hogy

ebédre menjek véle *Patay József*hez, de én mind azért, mivel hivatlan voltam, mind pedig azért, mivel a feleségével esmeretlen vagyok, ezt tenni teljességgel nem akartam; — 1 órakor a néki s *Kazinczy Laczinak* írott leveleimet olvasgatván, 1-kor minekutána egymástól elbucszúntunk volna, elment megigérvén, hogyha Bécsből visszajön, ismét meglátjuk egymást. Ebéden nagyon sokan voltak nálunk, nevezetesen az egész *Dwornikowics* és *Becke* familia, ebéd után bementem egy kevéssé *Petrovics*hoz, a szegény fekvő *Laczit* megnézni, s elébb a *Jeanette Comtesse*, azután az *Ádám gróf*, azután a *grófné*, azután *Lukács* harmadmagával, későbbben pedig *József gróf* jöven látogatására, csakhamar otthagytam, s *Máriássy Menyussal* a Duna partra indulván egy kevéssé sétálni, menet a Fehér Hajóban pipára gyujtottunk, s ott *Jakovicsot* és *Röck Palit* is társaságunkba fogadtuk. Jakovics említette, hogy *Jankovics* márcz 9-kére meghívta őket *Kálmámmal* a Promonthórra mulatságra s invitált engemet is, — a mit én abban az esetben ha lehetséges lesz, félig-meddig meg is ígertem. — A Dunaparton az új hidat bámuló sokaság között *Kunch Lajost* és *Thomka Sándort* is találván, vélek egy darabig igen sokat nevettünk, annakutána pedig *Menyussal* haza felé térvén, a vácz-utcza szögletén véletlen *Domonkos Miskára* bukkantam, a kit én elébb ugyan meg nem esmertem, s csak a *Menyus* beszédjére tudtam meg, hogy kicsoda. 5—7-ig csak kettecskén correpetáltunk, — később *Apostol* is hozzánk jöven, együtt lementünk a Fehér Hajóba, s ottan *Domonkos Miskával*, *Zsarnayval* és *Kéczerivel* sokáig disputáltunk a Jusból, *Recsky Bandi*, *Sárközy Károly* és *Csapó Jancsi* is ott voltak. Vacsora után a *grófné* visszahivatván, kérdezte, hogy készen van-e már az adott munka, — én feleltem, hogy igenis mtgos asszonyom készen van, s feljövén még egy darabig Just olvasgattam. Szép tiszta napos idő volt.

27. Hétfőn. Reggel 7—8-ig Just tanultam, 8-kor a *grófné* felküldötte a kulcsárt azon nevekért, s minthogy még egy-két szót mind az enyémben, mind a Collegáémban kellett igazítanunk, késedelmünk miatt egy kevéssé bosszánkodott, s a mint a kulcsár előadta ezt mondotta: »Das hätte ich selbst schon lang gemacht«; — 9¹/₂-ig Just tanultam, ekkor Sessióba mentem, s minthogy a Septemvirális Táblán a *Szányogh Jósieknak Ragályi Károlyék* ellen, Mérai két telek iránt az akkori Abauj vgyei Sz. Biró *Joób Mihály* előtt indított zálogos peröket referálták, oda mentem által; itt a kir. tábla ítéletét annyiban változtatták meg, hogy az appertinentiákat is adjudikálták az actoroknak, a mit egyedül *Lánczy Jósefnek* köszönhetnek. — 1¹/₂-kor a Sessióból haza felé jöven *Gusztí Comtesse* az ablakon nagyon nézett utánam, s mikorára én jöttem fel a garádicson, már ő akkor az ajtóban állott. 2-ig Just tanultam. Ebédután épen midőn a correpetitiohoz akartunk volna fogni, a *gróf* lehivatott, s leírás végett négy írást adott a kezembe. A Szathmár Vgyei első aljegyzőnek *Kölcseinek*, és a Pécsi püspöknek *báró Szepeßy Ignácznak* szóló két levelet a Collegám irta le, én pedig ő felségéhez irtam a *Teleky grófi familia*, úgymint *Dégenfeldné* és fiai *Dégenfeld Ottó*, *Imre* és *Pál*, — *Teleky Ádám*, *József*, *Sámuel*

és *Johanna*, és gróf *Kendeffy Ádám*, mint a *néhai gróf Teleky Ádám* successorai nevében egy esedező levelet, — melyben az eddig József császártól *cameralis contractus* mellett 18,000, s egynehány száz ezüst forintokban 50. esztendőig zálogképen bírott Hópataki, Kis Csobánkai s. a. t. Erdélyi jószágait, ismét más 50. esztendőig kéri még nálok-nál hagyni: — továbbá a helytartó tanácsnak ismét leírtam azt, a mit most a napokban írtam. — 7—8-ig *Kapczy Tamás* volt nálam, s beszéllette, hogy milyen vígan voltak kívül a falun, a *Schleierman* testvére lakadalmában, milyen vígan volt a pesti leányokkal, nevezetesen a *Versattzanti* leányával, a kívül egy ágyban is feküdt, s a csecset is megfogdosta (valóban szép dolog) minden ellenállás nélkül. 8—9-ig *Apostolt* tanítottam *Diplomatikára*; vacsora előtt s után a most említettet írtam. Vacsorán *Sámuel grófék*, báró *Bedekovics* és *Minka* a *Nádorné Gouvernántja* voltak nálunk. Szép tiszta napos idő volt.

28. *Kedden*, 6—9-ig Just tanultam. A gróf jókor elindult Bécsbe. 10—12-ig correptáltunk. 12 előtt *Kunch Lajos* jött hozzám, s arra kért, hogy eszközölném azt ki az ő részére, hogy az én elmenetelem után ő valamely módon a grófhöz bújóhetne *Jurátusnak*; — mert a mostani *Principálisa* nagyon goromba, — soha egy szót sem szól hozzá az ebédnél, s aminap is hogy *Péchy János*hoz elment magát ajánlani, hogy ha valamely munkára nézve szüksége lenne reá parancsoljon véle, s ő azt megtudta, azt mondotta a *Maitressének*, hogy: »ilyen teremtette *Kunchai*, milyen ravaszok azok, — hogy járnak a más nyakára az alatt a szín alatt, mintha én küldözsném őket,« — de én erre nékie csak e következőket feleltem: »*Barátom!* ha még csak annyi gorombasággal van erántad, hogy nem szól hozzád, — a mellett jó kosztot ád, — kevés dolog van, — balgatagul cselekszel ha ott hagyod, — mert azt itt nálunk sem nyernéd el, hogy a gróf te veled diskuráljon, — hanem én azt jól tudom, hogy teneked ezen dologban más kinézésed van, mert te itt akarsz *Pesten* maradni s bizonyosan *recommendáltatni* akarván magadat valahová, — jó pártfogókat kívánsz magadnak szerezni, — s ebben a részben igazságod van, — mert én magam is csupán azon szempontból jöttem *Telekyhez*, — s van is reményem, hogy általa a *Palatinális Cancellistaságot* elnyerhetem, — de azt nem is reménylheted, hogy ide bejöhess, mert épen most a napokban írt a gróf, gróf *Dessewffynének* az eránt hogy az általa ajánltatott ifjút fel nem vállalhatja, mivel a mostani *Jurátusai* mind az elején vagynak a *Juratéria*joknak, s szokása ellen mostan hármat tart, a kik közül egynek mostan sem adhat szállást, mivel nincsen helye. — Azonban én azt is ajánlhatom teneked, hogy ne vágyj te épen az ilyen nagy helyekre, hanem ha valamely becsületes *Prókátornál* helyet kaphatnál, mint *Idrányi* kapott mostan *Bajkaynál* az is jó lenne, — erre nézve próbáld meg *Benyovszkyt*, ő nála tudom, hogy a napokban volt üres hely. Ezekután ő elmenvén, én magányosan maradtam, s e következők verseket írtam:

Századok futtok! esztendők!
Hónapok! órák! s hetek!
Pipa füstként röppentek el
S éltünk együtt veletek.

El múlik veletek az ész
El a hős tett s szerelem
Pusztító erőtök ellen
Nincs semmi segedelem; —

Édes álomban ringató
Kivánt boldog érzetünk
Veletek suhan el, — s ti nem
Gondoltok semmit velünk.

Megemésztitek az aczélt
Meg a kemény köszirtok
Áthathatlan keblét, — mindent
Porba, romba borítottok.

Ifjúságunk édenében
Rózsákkal csalogattok
A mélységbe, — s kétségbe esve
Remény nélkül elhagytok.

S mint a zúzos fagyos télnek
Gyászthozó kezdetével
Dúló szélvész bánik a tölgy
Dérvelte levelével.

Jázmin s hiacintok között
Vezetek az helyre hol
Tárt torokkal les reánk mír
A rettenetes pokol.

Vagy a bosszús hullámokkal
Habzó Balaton, a bent
Rejtett iszapot kavarja
S forrva szórja a fövenyt.

Remény színnel gyepezett ösvényt
Jeletek ki szemünknek
S mérges kigyó fullánkokat
Tarttok rejtve szívünknek.

Úgy bántok ti az emberi
Célokkal s csak megvető
Mosolygással nézitek mint
Sír 's eped két szerető

Bájos kegygyel, örömekkel
Töltitek el keblünket
S kínos halált hozó nyíllal
Dőftetek ált mejjünket.

Széttéptek boldogságuk
Varázs báj köteleit
S bú forrásokká teszitek
Szemök csurgó könnyeit.

Ebéd előtt *Apostolnak* a Diplomatikai három Tabellákat tanulás végett általadtam. — Az ebédnél *Petrovics* nagyon disputált az *Ádám gróffal* s vélem azon, hogy Pálóc mindjárt Pataktól napkeletre esik, holott még Homonnán is felül van, — végezetre a grófné azzal szakasztotta végét a dolognak, hogy a mappából legjobban megfogjuk tudni, melyiknek van igazsága. — 4—7-ig correpetitionk volt, még pedig ad formam Censura Advocatialis, azaz a három mindig censeálta egymás után a 4-ket. — 7. után *Szmrecsányi Laczi* nagy lélektelen jött hozzám, hogy hogy lehet az hogy 45. neo Censurandusokat már kitették a praxisra, s ők *Kelczcel* ketten nincsenek kitéve s talán rejciálták őket, — én erre nem tudván mit felelni, a Personalis expeditorához igazítottam, — ezután lemenvén a Hajóba, innen *Domonkos Miskával*, *Zsarnayval* és *Sz. Iványival* Jeánhoz mentünk, s ott *Kelczcel*, *Szmrecsányival*, *Nyeviczkeyvel*, *Spónerrel*, *Mártonnal*, *Légrádyval* s a *Cziráky* Jurátusával találkozáván, minekutána *Domonkos Miska* eljárta volna a bolondját, ezen utóbbiakkal hevesen disputáltam a Nova Divisióról s 9-kor haza jöttem. A vacsoránál a grófné nagyon szép történetet beszélt *gróf Zichy Ferrarisnérel*, tudniillik hogy a Deputátusokat ezen szavakkal fogadta: »Mein lieber Deputation! Mein Mann der Szpán, mein Mann der Ober Gszpán ist in Wien, und der Groszpapa ist in Himmel!« — Erre *Petrovics* azt historizálta, a mit tegnap én tőlem hallott, hogy t. i. *Zichy* a Bihari főispán a Restaurációkor így szólította meg a rendeket: »Tekintetes emberek! tekintsük ez helynek méltósága szerint, — no de

menjünk tovább.» Beszélte a grófné azt is, hogy ez a *Zichy Ferrarisné* nem tud egyébképen csak francziául, hogy *Ferrarisnak* egyetlen egy leánya, s nagyon gazdag volt, s praefecta levén, ettől ragadt a *Zichyek* ezen ágára *Ferráris* nevezet, de az a gazdagság már »*ist lang beyrn Teufel, und es ist ihm davon nicht geblieben als der Name und eine Geistreiche Frau.*« Petrovicsnak én elbeszéltem azt a furcsa történetet, hogy a minap a midőn *Czirákynak* a lába fájván, a Septemvirális Tábla ülései a maga házában tartattak, a *Máriássy Pista* való Pere adatván elő, vagy heten egyszerre menvén be, *Lánczy* bámulással kezdte mondani: quid hoc? quid hoc? *Cziráky* pedig hozzá hajolván, szokott grímászokkal ezt felelte: »*Hja! Geist der Zeit Domine Illustrissime!*« Vacsora után még vagy egy félóráig Just tanultam. Tiszta szép napfény volt.

29. *Szerdán.* 7—9¹/₂-ig Just tanultam, akkor felkelvén *Szeibold* jött hozzám megtudni ha vajjon nem tudom-e, hogy miért nem tették ki őket a praxisra, mivel minden Deputáció kitette már a magáit csak *Teleky nem*, — én erre csak azt feleltem, hogy a gróf bizonyosan megfelejtkezett a dologról, s addig várakozniok kell, míg már haza jön; — később ezen jegyzéseim írásához fogtam, s közben-közben Just is olvasgatván, ezt folytattam egész 1. óráig; 12. előtt *Győry* volt nálam szinte azon dologban a melyben *Szeibold*, ő tőle hallottam, hogy gróf *Vay* Máramaros vgyei főispánynak már ki van nevezve; — délután 4—7-ig censeáltuk egymást, 7-kor lemenvén a Fehér Hajóba, ottan *Légrádyékkal Szmracsányiékkal*, később pedig véletlen *Knézsik Lajossal* találkoztam, a ki Csongrád vgyébe megyen a jóságukba, ottan fog hivaltalt is viselni, s lakni is; — ő tőle hallottam, hogy *Comáromy* vispán nagyon szomorkodik a felesége után, s hogy már a *Keresztesi* volt doctor fia is Notárius a vgyén; — megígérte hogy holnap délután megkeres. — *Légrádytól* pedig kérdezvén, hogy gróf *Keglevich* a Bajvivó iskola alapítója hol lakik, mivel Torna vgye a zászlóját megküldötte *Knezsik Lajostól* az iskola számára, az felelte hogy az állandóan ugyan Bécsben lakik, de a zászlót a kard mesternek által lehet adni, e mellett megígérte, hogy valamelyik nap engemet is el fog belé vinni. — Innen *Domonkos Miskával* a Jeánnhoz mentünk, s ott több Patakon végzettek öszve jövőn, disputáltunk Jusból, többnyire én voltam a nyertes, s még 9-órakor is alig akartak magok közül elbocsátani; — e mellett iddógáltunk is csendesesen. *Zsarnaytól* s a többiektől is hallottam, hogy *Lónyay János* a Beregi Vicspán a Consiliumhoz neveztetett ki, hogy *Somsics* al nádor, főispáni helytartó lett Pest vármegyében, *Reviczky* pedig a Cancellárius öcsese királyi tábla bíró. — Innen haza jövőn, s *Sebők* collegával szokás szerint elkezdvén tréfálni, — ez nagyon gorombán felelt, s annál fogva én világosan megmondottam nékie, hogy nekem nem lévén épen grátzia hozzá szólanom, ellehetünk egymás nélkül. — 9—10-ig Just tanultam. Szép tiszta idő volt.

Böjtmás hava 1-én Csütörtökön. Reggel 7—9¹/₂-ig Just tanultam 12-ig a Jegyzéseimet írtam, 12—2-ig ismét just tanultam; az ebédnél előhozván a grófné azt, hogy tegnap itt Pesten a játék színen valamely

Hagn nevű Bajoriai királyi énekesné jádván, kifütyölték, s már ma ide jött hozzá panaszkodni, hogy ő a Pesti publicumnál soha éretlenebb publicumot nem látott, — a mint mondá, ő azt felelte nékie, hogy az egybeült is p. o. Bécsben is megtörténik, — »und ich habe schon auch Grafen und Baronen in Wien gesehen, die so grob waren, das es giebt kein so ein grober Jurat nicht«, — ehez még az is járult, hogy *Petrovics* én tőlem kezdette kérdezgetni, hogy hát ki volt az a pimasz ember, a ki kifütyölte, melyre én haragosan feleltem, hogy de vajjon hát tartozom-e én minden betyár legényt esmérni? — ezeken én annyira megilletődtem, hogyha nem szégyenlettem volna, azonnal ott hagytam volna az ebédet, — később a mint láttam, mindnyájan észre vették, hogy nem egészen inyünk szerint esett a dicséria. — Ebéd után *János-deák* jöven hozzám, említette, hogy ő már a practica Censurán is által esett, s nagyon könnyű témája volt. Ennek utánna *Apostollal* egy kevésé a hidra menvén járkálni, elébb *Matkovics Thódit*, annakutána pedig *Máriássy Menyust* találtuk elő, s nékie az ebédnél történt dolgot elpanaszolván, véle együtt haza jöttem correpetitóra. *Kapczy Tamás* azt mondotta, hogy ő ma személyesen levén a Personalis Juratériáján, a Jurátusok bizonyossá tették a felöl, hogy holnapután ki leszünk téve pro insinuatione, s csak három nap lehet insinuálni. — 5 óra tájban *Knézsik Lajos*, 7 után pedig *Kandó Feri*, *Dobay*, *Kunch Lajos* és *Tóthfalusi*, a ki itt Pesten mostan medicát tanul, jöttek hozzám; ezen utolsóbb beszéllette, hogy *Csépányi Zsoldos Ferivel* a miskolczy bálban duellált; — hogy *Kornis Marin* vesztek össze, s az elsőb nagyon pofon vágta az utóbbi. — Ezek csakhamar eloszolván, csak *Kandó Feri* maga maradt nálam 8 ig, ő historizálta a *Recskyné* czudar tetteit, említette azt is hogy a *Recsky leányok* annyostól együtt nagyon okosaknak tartják magokat, s szegény *Sárközy Károlyt* mindjárt letorkolják, ő pedig csak hallgatja nagy alázatossággal; én is elbeszéltem nékie a mai esetünket. — 8 óra után a Jeánhoz menvén, s ottan többekkel öszve jöven a Jusból beszélgettünk, innen 3 fertály 9-re a Hajóba mentem s ott *Légrádyval* és másokkal beszélgettem 9—ig — *Baloghytól* hallottam, hogy 10-dik márcziusig lehet insinuálni. 9—10¹/₂ s vacsora után 11¹/₂-ig Just tanultam. Szép tiszta meleg idő volt.

2. *Pénteken*. Reggel 7—10-ig Just tanultam, 10—12-ig ezen jegyzéseket irtam; — 12—2-ig ismét Just tanultam, — ebéd után 4—7-ig correpetáltunk; *Knézsik* hozzám jöven correpetitíó után véle beszélgettem, — 7—9-ig a Fehér Hajóban és a Jeánnál voltam. Vacsora után ismét Just tanultam egész 11¹/₂ óráig. Szép tiszta, napfényes idő volt.

CZÉKUS LÁSZLÓ.

ISMERTETÉSEK. BÍRÁLATOK.

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK AZ 1893—4-IKI KÖZÉPISKOLAI ÉRTESÍTŐKBEN.

— Befejező közlemény.* —

5. *Mátyás király a magyar költészetben.* 3—47. lp. Írta *Vozári Gyula.* (A munkácsi áll. főgymn.) A Hunyadi Mátyásról szóló költeményeket ismerteti: a pesti gyerekek egykorú utcai énekétől kezdve egész a Méhner-féle népies kiadványokig, szemmel tartva azokat is, melyek egészben nem Mátyásról szólnak ugyan, de egy pár helyen reá is vonatkoznak. Az így számba vett kisebb-nagyobb költemények összege 67-re rúg; még vagy öt darabot névleg említ a szerző, mint a melyekhez — vidéki helyzetében — nem férhetett, a mi azonban mai viszonyaink közt már aligha mentség a kutatóra. Különben el kell ismernünk, hogy nagy szorgalommal gyűjtötte össze a tárgyára tartozó közleményeket, s a ki e tárgyról írni akar, a szerző dolgozatában jó *előmunkálattal* talál. Mert ő csak a tartalom ismertetésére szorítkozik (helyenkint némi idézettel fűszerezve) s csak ritkán tesz egy-egy kevés jelentőségű észrevételt a szóban forgó mű keletkezésére, tárgyára és feldolgozására. A végső sorokban néhány vonást említ Mátyásnak a költeményekben letükröződő jelleméről. Annyi fáradság után, a mennyit a gyűjtésre fordított, mindenesetre érdekes lett volna ezt a befejezést teljesen kidolgozni, mert ennek nem csekély irodalmi érdeke lett volna. A kivonatos ismertetés közben is lehetetlen észre nem venni, hogy a nagy király jelleméhez új meg új vonások járulnak s hogy egyik korban ezt, másokban amazt emelik ki; mindig eszménye az uralkodónak, de egyszer tudományát, másszor igazságszeretetét, majd a nép iránt tanúsított szeretetét, a munkás kéz megbecsülését stb. dicsérik benne, s szinte azt mondhatnók, hogy a költők a *saját koruk* eszményévé igyekeznek avatni. Minderről sokat lehetett volna még írni; e nélkül a dolgozat csak érdekes *ifjúsági* olvasmány.

6. *Czakó Zsigmond két színműve.* («Kalmár és tengerész» és »Végrendelet«.) 3—26. lp. Írta *Nógrádi Jenő.* (Az esztergomvárosi nyilv. realisk.) Czakónak Szász Károlyhoz intézett (különben eléggé ismeretes)

* Az első közleményt I. a II. füzetben.

leveléből összeállítja a költőnek dramaturgiai elveit, dolgozásmódját és egész színpadi hatásra célzó szertárát. Aztán egyenkint vizsgálja a cím-ben jelzett két színművet; dramaturgiai tájékozottsággal vizsgálja a cselekvényeket (a Czakó kedvelt »grupp«-jait) és jellemeket, s míg egyfelől revideálja az egykorú és későbbi kritikai észrevételeket, mind ezekben mind a darabokban találóan jelöli meg a hibákat; másrészt kimutatja az egykorú tetszés okait, a korabeli ízlés s az író sajátos egyéniségének befolyását. Végül egy pillantást vet Czakó későbbben írt drámáira. Könyvnyű tollal írt, tartalmas értekezés; más kérdés, hogy pl. a »Végrendelet« egyes helyeinek részletezése s általában ily fajta tanulmány alsó osztályú tanulók Értesítőjébe való-e? Valamelyik szakközlönyben mindenesetre több figyelemben részesülhetett volna.

7. *Petőfi hazafias lyrája*. 3—44. lp. (A kegyes-rend debreczeni algymn.) Irta *Bán József*. Petőfi hazafias költeményeit ismerteti keletkezésük sorrendjében, bő idézetekkel; a rájuk vonatkozó s általában az egykorú és közelmúlt események történeti vázlata szolgál hozzá keretül. Hogy a költemények esztétikai méltatásába nem ereszkedik, ifjúsági olvasmánynál nem baj; de akkor annál több figyelmet kellett volna fordítani a korviszonyok, a hazai és külföldi politikai állapotok, a közhangulat, stb. befolyásának s a költeményekkel való összefüggésének kimutatására, hogy ne szeszélynek vagy ötletnek tűnjék föl, a mi erős meggyőződés volt a költőben. Egyébként jó forrásokat használ ott is, a hol nem idéz; a hol azonban maga beszél, sokszor közhelyeket ismétel s könnyen elszólja magát (pl. »A tudomány, művészet, ipar és kereskedelem mind hálára van kötelezve Petőfi iránt, mindegyik érdekében fáradozott, lelkesített!« 43. lp.) Stílusa is pongyola, egy helyt pl. így ír: »Ha rajta állt volna (,) *segítve is lett volna* mihamarabb a bajon, de mikor a magyar kormány semmit *ki nem vihetett*, mert a bécsi kormány kezében volt, ez pedig a reformok létesítésének *ellenszegült*.« (7. lp.) Másutt: »Lenkeyt küldték utánuk, hogy *hívná vissza őket*« (35. lp.); »nem tartván *be* a katonai parancsot« (42. lp.) stb.

8. *Szív- és jellemképző vonások Arany »Toldi«-jában*. (3—24. (A szatmári kir. kath. főgymn.) Irta *Ruprecht Alajos*. Arany remek alkotásával sokan és sokféleképen foglalkoztak, fejtegették szerkezetének, jellemzésének, nyelvének szépségeit stb.; e derék kis értekezés szerzője mindamellet sok érdekeset tud róla mondani. Az a célja, hogy kimutassa, mennyire fel lehet a költeményt használni, hogy Toldi Miklós példáján a tanuló ifjak erősödjenek a vallásosságban, szülőik és testvérek iránti szeretetben s mások iránti emberséges jóindulatban, hogy tőle tanuljanak lovagiasságot, önmérsékletet, kitartást, igazságérzetet, szerénységet és önértet, kötelességtudást és magasabbra törekvést stb. Ilyen szempontból állítja össze a költeményből s Toldi Miklósról vonatkoztatva a *vallásosság és gyermeki szeretet* vonásait, majd a *Miklós és Bence* s *Miklós és György* viszonyát, a *Miklós hivatásérzetére és kötelességteljesítésére*, végül a költemény *igazságszolgáltatására* vonatkozó helyeket, de nem száraz idézetekül, hanem kellemesen elbeszélve, fejtegetve. Ezek közben nemcsak azt mondja el, a mi a költeményben van, kellően cso-

porjosítva az egybetartozókat, hanem azt is, a mi belemagyarázható belőle könnyen érthető. Csak két helyen lépi át a határt. Mikor Miklós és Bencze viszonyáról beszél, nem elégszik meg azzal, hogy »Bencze avatta be a lóval bánás fogásaiba s a gazdálkodás mesterségébe s tőle hallgatta Miklós szomjas lélekkel, mint élő krónikától, az elmúlt dolgokat, a harczy kalandokat s apjának vitézségét«, — minderre vannak adatok a költeményben, vagy belőlük könnyen következtethetők; de szerinte »Bencze járt kezére Miklósnak játékszerei megkészítésénél, szórakozásainál« is, a mi csak valószínű, azért ezt egy »bizonyára« szóval vagy »hat, het«-tel jelezni kellett volna. Szint ilyen a következő fejezetben, midőn Miklósról azt mondja »hogy kénytelen-kelletlen tűri (paraszt-sorsát) egészen húsz éves koráig.« Ez a költeményből nem tűnik ki ilyen pontosan, ott csak *suhanczról, fiúról, sőt szörnyű gyermekéről* van szó, ki minden nagy ereje mellett sem lehetett még 20 éves. De hát ezek eltűnő csekélységek a mellett a gondosság mellett, a hogyan a szerző elmélyed a költemény szépségeinek magyarázatába. Bizonyára többet is lehetett volna még e tárgyról írnia, de a dolgozat így is igen jó útmutató arra, hogy ha a tanár kellő gondot fordít az olvastatott költemények ethikai oldalára, erkölcsi prédikációk nélkül is mikép lehet tartós lelkesedést kelteni az ifjú lélekben nemcsak a szép, jó és nemes emberi tettek iránt, hanem a költészet iránt is. Kár, hogy a figyelemre méltó dolgozat nem hozzáférhetőbb helyen jelent meg.

9. Arany János »Tengeri hantás«-a. 3—11. lp (A rozsnyói ág. hitv. főgymn.) Irta dr. Mráz Elek. Bevezetésül összefoglalja Arany utolsó lyrai költeményeinek tárgyi vonatkozásait; ez a dolgozat legeredetibb része. A többiben idézi, a mit Riedl írt a költemény tárgyáról és feldolgozásáról, maga pedig a Greguss elméletéhez iparkodik szabni a balladát, de ennek magyarázata nagyon fogyatékos.

10. Adalék a magyar irodalomtörténet elméletéhez. 3--16. lp. (Az egri kath. főgymn.) Irta dr. Maczki Valér. Kimutatván bevezetésül annak igazságát, hogy »nyelvében él a nemzet«, rátér tulajdonképeni tárgyára, hogy Beöthy után hibásan nevezik el az irodalomtörténet korszakait, mert a *pogánykor, ker. középkor, protestáns kor, kath. visszahatás kora* stbből azt kell az olvasónak hinnie, hogy egyház- v. vallástörténetről van szó a könyvben. Abban látja a hibát, hogy mindnyájan »helytelenül ismerik föl az irodalomnak mozgató s fejlesztő rugóit a vallási eszmékben.« Szerinte az első helyesebben *mondai*, a 2-ikat *kódex-kornak*, a 3-ikat *sajtó-kornak* kellene nevezni. Szó sincs róla, hogy így is lehet nevezni (a minthogy a Képes Irodalomtörténetben maga Beöthy is ilyen *alcímeket* használ: *mondák- és kódexek kora*); de az indokolásban a kereszténység átalakító befolyását a szerző is olyan »mozgató s fejlesztő« erővel ruházta fel, hogy ezt a hatást nem jelezni a korszak elnevezésében nagyobb hiba, mint annak mellőzése, hogy az irodalmi termékek milyen *formában* jelentek meg. A *sajtó* meg csak *eszköze* volt a protestantizmusnak (s később a katolicizmusnak), de ha annak hatalmát veszszük, akkor korunkat még több joggal nevezhetjük a *sajtó korának*. A *kath. visszahatás* megint olyan, mely akkor nemcsak nálunk, hanem

külföldön is »mozgató és fejlesztő rugó« volt; s ha ez a feleőztás *alapja*, akkor a szerzőtől ajánlott *irodalmi nyelv megalakulása* csak az eredményt jelöli meg. A következő korszakot, mint a *hanyatlás korát*, két részre osztja, s egyiket *kurucznak*, másikat *labancznak* mondja. Amott nem azt nézi, hogy a Thököly és Rákóczi-kornak milyen gazdag költői s történelmi irodalma van, hanem azt, hogy mindez közszájon forgott vagy kéziratban maradt, a *sajtó-korhoz* viszonyítva tehát hanyatlást mutat. A következő korszak pedig labancz a *hyperloyalitása* miatt; de nem több joggal nevezhetnők-e ezt (csak úgy taláломra mondom) a *philosophálás korának*, mikor azt látjuk, hogy Nyugat-Európában ép úgy mint Faluditól a francziás írókig, sőt a század végeig — irodalmi termékeinknek ez a vörös fonala. A classicismus és romanticismus korát a szerző is meghagyja, a Tompa-Petőfi-Arany költészetét pedig *nemzeti aranykornak* nevezi, a mi megint nem elég kifejező, se nem elég szabatos; nemzetinek már elég nemzeti a Vörösmartyval tetőző magyar romanticismus is; emitt tehát azt a *népies és demokratikus* vonást kellett volna kifejezésre juttatni, a mely vonások e kor közérületét s irodalmát jellemzik. Látni való, hogy a szerző elnevezései nem a legszerencsésebbek, mert nem következetesek, nem elég kifejezők, s mindenek fölött, mert nem méltatja eléggé az európai nagy művelődési mozgalmak befolyását, hatását, melyet pedig szellemi életünk ép úgy érzett Szent-István, mint Mátyás korában, a reformatio idején ép úgy, mint a XVIII. vagy XIX. században. De ez csak egyik fejezete a dolgozatnak; a többiben az irodalom, és irodalomtörténet feladatát s e történetírás módszerét fejtegeti. E fejtegetés nem mindenben eredeti, de előnyösen bizonyítja a szerző olvasottságát, s egy-két különleges megjegyzése mellett is figyelemreméltó, eszmekeltő. Főpanasza abban culminál, hogy mai irod. történetírásunk becses anyagot hord ugyan össze az adatgyűjtés terén, de lámpa nélkül jár, mert — úgymond — »hiányzik még nálunk *e szakmának elmélete*.« (A szerző kedvvel használja a neologia megbélyegzett szavait, mint szakma, történetstb.) Való, hogy az elmélettel eddig keveset foglalkoztunk, de ez nemcsak az irodalomtörténetírás körében van így, hanem egész hazai tudományos irodalmunkról elmondhatjuk, hogy kevés benne a philosophiai elem. De vigasztalásunkra szolgálhat, hogy a szerző óhajtott elmélet nélkül is mutathat fel irodalmunk kitűnő monographiákat, essayket, s egy magvas tanulmányt (»*A magy. irodalom fő irányai*« Riedltől) az elmélet köréből is, melyekről — úgy látszik — megfélekedett. Egyébkint megnyugtatóra előruhathatjuk, hogy legközelebb épen »a szakma elméleté«-ről egész könyv fog megjelenni egyik elsőrangú irodalomtörténetíróunktól.

B. F.

Igazítás. Folyóiratunknak múlt számába néhány jelentékeny hiba csúszott be. Így: a 269. lapon felülről a 11—12 sorban a köv. szavak: sőt innen — völgyében«, elhagyandók. A 278. oldalon felülről a 8. sorban e helyett: »Festetich«, olv. »Keszthelyi«. A 13. sor helyes bekezdése: »A *teljes művek* sorozatában« A 16. sorból »szintén« kihagyandó.

REPERTORIUM.

- Aba, A* »Bükk« költő-papja. Nemzet 312. sz. (Szalóczy Bertalan).
Abonyi Árpád. A második férj. Ism. Magy. Hírl. 329. sz.
Acsády Ignác. Széchenyi István napja. Nemz. Ujs. 302. sz.
Adorján Sándor. Gólyafészek. Ism. Seress Gy. Élet V. évf. 41. sz.
Agai Béla. A Kenderessy urak. Ism. *la*. Élet V. évf. 42. sz.
Alexander Bernát. Goethe és Madách. Bud. Hírl. 318. sz.
Alfa. A színész lelke. Budap. Hírl. 280. sz.
Alfa. Egy magyar tudós. Bud. Hírl. 286. sz. (Szarvas Gáborról.)
Ambrus Zoltán. Paulayné. Magy. Hírl. 275. sz.
Ambrus Zoltán. Ninive. Ism. Lázár Béla. Nemzet 257. sz. — Ignotus.
Hét 15. sz. — Élet V. évf. 35. sz.
Balog István költeményei. Ism. Valentinyi Jenő. Szarvasi Lapok 30. sz.
Bán József. Petőfi hazafias lírája. Ism. Zlinszky Aladár. Phil. Közl. 752—756. l.
Baráth Ferencz. Irodalmi dolgozatok. Ism. Váczy János. Phil. Közl. 643—648. l.
Bársony István. Csend. Rövid ism. Magyar Hírl. 329. sz.
Bartalus István. Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye. Ism. Bertha Sándor. Nemzet 304. sz. — Magy. Génusz 46. sz.
Békassy Helén. Újabb költemények. Ism. Palágyi Lajos. Magy. Szalon 22. köt. 1301—1304. l.
Békefi Antal. A kis regényhősnő. Ism. Lázár Béla. Nemzet 257. sz.
Benedek Elek. A szív könyve. Ism. *ny*. Magy. Hírl. 259. sz. — Lázár Béla. Nemzet 305. sz. — Lévy Mihály. Nemz. Ujs. 314. sz.
Benedek Elek. Kismama könyve. Rövid ism. Élet V. évf. 36. sz. — Lázár Béla. Nemzet 305. sz.
Beöthy Lászlóról. *Dó*. Magy. Hírl. 279. sz.
Beöthy László és a magyar bohème-világ. Egyetértés 281. sz.
Beöthy Zsolt. Színházi esték. Ism. Góbi Imre. Phil. Közl. 717—723. l. — Polit. Heti Szemle 21. sz.
Béry Lajos dr. A magyar irodalom elzüllése. Élet V. évf. 51. sz.
Beszkió István. Félhomályban. Ism. Lévy Mihály. Nemz. Ujs. 206. sz. — Élet V. évf. 46. sz.
Bodnár Zsigmond. A kozmopolita és a nemzeti irodalom. Egyetértés 323. sz.
Brósztel Lajos. Telegdi Miklós. Kath. Szemle 609—630. l.
Buday László. A reformátor. Rövid ism. Élet V. évf. 28. sz.
Csupor Gyula. Szulik emlékezete. Ó-Becse és vid. 39. sz.
Cz. G. dr. Madách népszerűsítése. Fejérmegye. Napló 140. sz.
Debreczeni István. Vajda János. Örálló 1—5. sz.
Demokritos. Hetilapjaink. Élet V. évf. 26. sz.
Décsi L. Bogáti Fazekas Miklós élete és költői működése. Ism. Pesti Hirlap 289. sz.
Dobsa Lajos. Tanulmány Attiláról. Ism. ifj. gr. Bethlen Miklós. Polit. Heti Szemle 14. sz.
Dömötör Pál. Szulik József emlékezete. Ó-Becse és Vid. 39. sz.
Dömötör Pál. Őszi rózsák. Rövid ism. Élet V. évf. 26. sz.

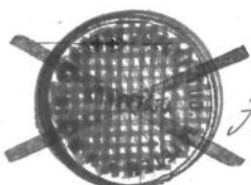
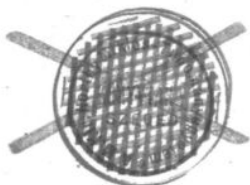
- Endrödi Sándor*. A magyar költészet kincsesháza. Ism. p. Bud. Szemle 83. köt. 473—477. l.
- Erdélyi Lajos*. Csendes dalok. Ism. Sz—i. Élet V. évf. 19. sz.
- Farkas Sándor*. Vándorfelhők. Ism. Vasár. Ujs. 32. sz.
- Fenyves Fúrherr B.* Szerelem. Rövid ism. Democritos. Élet V. évf. 17. sz.
- Fröhlichné-Móricz Paula*. Elbeszélések. Ism. Prém József. Föv. Lap. 227. sz.
- Gaal Mózes*. Kisebb történetek. Rövid ism. Magy. Szemle 48. sz.
- Gabányi Árpád*. Sámuel király. Ism. Hock János. Nemz. Ujs. 309. sz. — Rövid ism. Bud. Hírl. 308. sz.
- Gárdonyi S.* Pöhölyék. Ism. R. B. Polit. Heti Szemle 20. sz.
- Gáspár Imre*. Jellemzetesség a színműben. Magy. Szemle 45. 46. sz.
- Gellért Jenő*. Ányos Pál. Ism. Magy. Génusz. 47. sz.
- Gerő Ödön*. Egyének. Rövid ism. P. Hírl. 291. sz. — *ch.* Magy. Szalon 24. köt. 415—418. l. — sz. *b.* Otthon 1895. I. köt. 174. l.
- Gyalui Farkas*. Nálunk vidéken. Kolozsvár, 1895. Ism. Prém József. Föv. Lapok 230. sz.
- Gyarmati Zsigáné*. Asszonyokról asszonyoknak. Ism. Ignotus. Hét 21. sz. — Lázár Béla. Nemzet 321. sz. — Élet V. évf. 40. sz.
- Györkönyi Károly*. Novellák. Sopron. 1895. Ism. Prém József. Föv. Lap. 230. sz.
- Gyürky Ödön*. Újabb költemények. Ism. Égry Mihály. Magy. Állam 228. sz. és Lévy Mihály u. o. 264. sz. — Pintér Kálmán. Magy. Szemle 40. sz. — Rövid ism. Magy. Génusz 41. sz. — Rosty Kálmán. Irod. Közlöny 10. sz. — Scholasticus. Pécsi Közlöny 129. sz. —
- Gyürky Ödön*. Szulik József. Magy. Szemle 38. sz.
- Halmy Gyula*. Emlékezés Szemere Miklósról. Mezőtúri Híradó 41. sz.
- Halmy Gyula*. Madách Imre gyermekeiről. Ilonáról és Aladárról. Mezőtúri Híradó. 42. 43. sz.
- Harmat (Silber) Mór*. Gyulay Pál és a magyar színművészet. Zene és színműv. Lapok. febr. 1.
- Havas Adolf*. Petőfi egy ismeretlen hírlapi cikke. Föv. Lap. 201. sz.
- Havas István*. Útban. Költemények. 1895. Ism. Vasár. Ujs. 47. sz.
- Herczegh Béla*. Irodalmi irányok. Erdélyi Híradó 165. sz.
- Herczegh Ferencz*. A Gyurkovics fiúk. Ism. Lázár Béla. Nemzet 216. sz. — Hét 25. sz. — sz. Bud. Szemle 84. köt. 138. l.
- Hervay Frigyes*. Versek. Ism. Lázár Béla. Nemzet 228. sz.
- Hevesi József*. A gordiusi csomó. Ism. Lázár Béla. Nemzet 257. sz. — Egyetértés 169. sz. — Élet V. évf. 46. sz.
- Hörl Gyula*. Párhuzam Berzsenyi és Horác között. Szépirod. Kert 36—40. sz.
- Horváth Cyrill*. Irodalomtörténeti tankönyveink. Magy. Szemle 41. sz.
- Horváth Janka*. Divatok az irodalomban. Magy. Hírl. 258. sz.
- Ignotus*. Versek. Vallomások. Ism. Robin. P. Napló 169. sz. — Palágyi Lajos. Magy. Szalon. 22. köt. 862—864. l.
- Imre Sándor*. Kazinczy Ferencz iskolai inspektorsága. Bud. Szemle 83. köt. 161. és 364—395. l.
- Irodalomtörténeti tankönyveink. *x+y*. Magy. Szemle 37. sz.
- Jennie*. Rajzok. Ism. Egyetértés 259. sz. (szerző: Grósz Jennie.)
- Jókai hitvallása. (Szabó Gyula levele Jókaihoz. s az erre adott válasz.) Prot. egyh. és isk. lap. 18. sz.
- Jókai Mór* önéletírása. Nemzet 209—211. sz. Önállóan is megjelent.
- Jókai Brüsszelben. Nemzet 230. sz.
- Jókai Mór*. Magnéta. Regény. — Trenck Frigyes. Regény. — A Kráó. Regény. — Tégy jót. Regény. Ism. Z—ny. Kath. Szemle 631—641. l.
- Kabos Éde*. Por. Ism. v. Bud. Szemle 84. köt. 149—151. l. Lázár Béla. Nemzet 305. sz. — Élet V. évf. 47. sz. — Magy. Génusz 48. sz.
- Káldy Gyula*. A szabadságharc dalai és indulói. Ism. Sztojanovits Jenő. P. Napló 235. sz. — A. L. Nemzet 232. sz.
- Kálmán Farkas*. A dalszöveg. Egyetértés 210. 226. sz.
- Kanyaró Ferencz*. Karácsonyi misztérium Toroczkáról. Phil. Közl. 624—628. l.

- Kapossy Lucian, dr.* A népdal képző erejéről. Öralló 18—20. sz.
- Kardos Albert.* A Martinovics-összeesküvés és a magyar irodalom. Bud. Hírl. 214. sz.
- Károlyi Boldizsár.* Gyulai Pál. (képpel). Magy. Szalon 22. köt. 1145—1150. l.
- Keményffy K. Dániel.* Széchenyi István vallásossága. Magy. Szemle 27. 28. sz.
- Kempelen Farkas.* Költemények. Ism. Lévy Mihály. Nemz. Ujs. 206. sz.
- Lázár Béla. Nemzet 228. sz. — Magy. Szemle 29. sz. — Magy. Génius 33. sz. — Vasár. Ujs. 27. sz.
- Keszler József.* A színész lelki beszámíthatósága a szinpadon. Nemzet 263. sz.
- Kincs István.* Tarka világ. Ism. Magy. Szemle 38. sz. — Virág Ferencz. Irod. Közlöny 10. sz. — A. Tiszántúl 248. sz. — Lévy Mih. M. Állam 264. sz. — Sz. N. Fejérmegye. Napló 118. sz.
- Kiss Ernő dr.* Vörösmarty mint nyelvész (váczi kegyesr. fögym. 1894/5 értes.) Önállóan is megjelent. Vác 1895. (8-r. 50 l.) Rövid ism. Magy. Szemle 33. sz.
- Köbor Tamás.* Fagy. Rövid ism. Róna P. Egyenlőség 7. sz. — Hét 4. sz. — Democritus. Élet V. évf. 19. sz.
- Köbor Tamás.* Marianne. Ism. a—a. Egyenlőség 23. sz. — s. e. Egyetértés 169. sz. — Tar Lőrincz. Hét 21. sz. — Élet V. évf. 49. sz. — Magy. Szalon 23. köt. 885. l.
- Kolozsvári Andor.* Vallásos költészetünkéről. Sátoralja 48. 49. sz.
- Komjáthy Jenő.* A homályból. Ism. Szilágyi Géza. Élet V. évf. 21. sz.
- Kontúr Béla.* Myrrha. Rövid ism. Magy. Szemle 44. sz. — Égyl Mihály. Magy. Állam 279. sz.
- Körösi László.* E. Kovács Gyula. (Kortörténeti könyvtár. 18. 19.) Budapest, 1895. (16-r. 150 l.) Rövid ism. Magy. Génius 48. sz.
- Kozma Andor.* Humoros históriák. Rövid ism. P. Hírl. 323. sz. — Magy. Szemle 49. sz.
- Kritikus.* Jó Toldi György. Élet V. évf. 24. sz.
- Kupa Árpád.* A napszámosok. Ism. Élet V. évf. 38. sz.
- Kupa Árpád.* Élet V. évf. 21. 22. sz.
- Lakatos Vince.* A Balaton és vidéke ia magyar költészetben. Keszthelyi Hírl. 31—33. sz.
- Lázár Béla.* Vitás kérdések. (Kozmopolitizmus; fintorpoézis; couplet-irodalom; álkritika) Nemzet 281. sz.
- Lázár Béla.* Myria. Ism. Róna Béla. Egyenlőség 24. sz. — Élet V. évf. 39. sz. — Magyar Génius 43. sz.
- Lenkei Henrik.* Ujabb költemények. Rövid ism. Egyetértés 169. sz.
- Lévy Mihály.* Költők könyvei. Magy. Szemle 44. sz.
- Lévy Mihály.* Szulik József. Magy. Állam 230. 231. sz.
- Liszka Béla.* Bárá Jósika Miklós. Kecskeméti Katona J. 1894. évkönyve 36—47. l.
- Lukács Móricz* munkái. Ism. R. B. Polit. Heti Szemle 15. sz.
- Maczki Valér.* Adalék a magyar irodalomtörténet elméletéhez. Ism. Major Károly. Phil. Közl. 655—661. l.
- Mádai Mátys.* A magyar népdal és a magyar néptanító kötelessége. Népev. Lapja 29—31. sz.
- Makai Emil.* Margit. Költemények. Ism. G. B. Magy. Szemle 48. sz.
- Makkai Domokos.* Pápai Páris Ferencz életrajza. Alsó fehérm. tört. rég. egyll. VI. évkönyve. 3—20. l.
- Malonyay Dezső.* Az utolsó. Ism. Lévy Mihály. Nemz. Ujs. 314. sz. v. Otthon 1895. I. köt. 171—173. l.
- Malonyay Dezső.* Vergődés. Rövid ism. Élet V. évf. 26. sz. Csathó Imre. u. o. 44. sz.
- Malonyay Dezső.* Tömörkény Istvánról. P. Napló 263. sz.
- Márkus Miksa.* Katalin asszony. Rövid ism. Róna Béla. Egyenlőség 7. sz.
- Martos Ferencz.* Költemények. Rövid ism. Magy. Szalon 24. köt. 418. l.
- Mihály József.* Fra Girolamo és — Tóth Imre. Élet V. évf. 31. sz.

- Mihály József.* A nemzeti színházról. Élet V. évf. 28. sz.
- Mikes Lajos.* Költemények. Ism. Lázár Béla. Nemzet 228. sz. — Magy. Génusz 33. sz. — Vasár. Ujs. 29. sz. — Élet V. évf. 45. sz. — Magy. Szalon 23. köt. 1107. l.
- Mikszáth Kálmán.* Besztercze ostroma. Ism. Gáspár Imre. Magy. Szemle 46. 47. sz.
- Milko Izidor.* Római Mozaik. Ism. Róna B. Egyenlőség. 7. sz.
- Mitrovics Gyula, íff.* Gyulai Pál. Órálló 14. sz.
- Mosdósy Imre.* Árva szerelem. Rövid ism. Élet V. évf. 27. sz.
- A népszimnű jövője. Egyetértés 312. sz.
- Palágyi Lajos.* Nemzeti dalok. Ism. Haber Samu. Egyenlőség 18. sz. — Lázár Béla. Nemzet 228. sz. — Élet V. évf. 30. sz. — Telekes Béla. Magy. Szalon 23. köt. 195—203. l.
- Palágyi Menyhért.* Egy rajongó. (Komjáthy Jenő emlékezete). Magy. Szalon 23. köt. 1217—1230. l.
- Pallas nagy lexikona. X köt. Ism. Szerdahelyi Gyula. Egyetértés 287. sz.
- Pap Kálmán.* Katona-dalaink. Ludov. Akad. Közl. 363—366. l.
- Pázmándy Dénes.* A pozsonyi magy. színészet állandósításáról. Nyugatmagy. Hiradó 47—49. sz.
- Pekár Gyula.* Lavina. Ism. sz. b. Otthon 1895. I. köt. 174. l.
- Persian G. Beöthy Lászlóról.* Komáromi Lapok 42. sz.
- Pesti Gábor* új testamentuma. Budapest, 1895. Akademia. Ism. Magy. Génusz 44. sz.
- Polczner Árpád.* Vasárnap. Ism. Sz. G. Élet V. évf. 19. sz.
- Prém József.* Beöthy Lászlóról. Föv. Lap. 281. sz.
- Récsai Viktor.* Révai Miklósnak sajátkezűleg rajzolt kiadatlan arczképe. Magy. Szalon 23. köt. 609—614. l. (Függelékben: Révai levele B. Paintnerhez. Soós, 1782. máj. 21.)
- Reviczky Gyula* költeményei. Ism. Léway Mihály. Nemz. Ujs. 206. sz. — Bir. a. Bud. Szemle 83. köt. 461—471. l. — Endrődi S. Élet V. évf. 22. sz.
- Rexa Dezső.* Katalin, Káti, Katinka, Kätchen. Ism. Prém József. Föv. Lap. 230. sz.
- Robin.* Beöthy László. P. Napló 281. sz.
- Róna Béla.* Egy modern ujságíró a mult században. (Emlékezés Kármán Józsefről). Pesti Hírl. 222. sz.
- Róna Béla.* Petőfi Zoltán. Magy. Szalon. 22. köt. 1153—1162. l.
- Róna Béla.* Egy költő özvegyéről. (Erdélyi Jánosné). Pesti Hírl. 231. sz.
- Rozgonyi György.* Pálmalomok. Veszprém, 1895. Ism. Magy. Szemle 47. sz.
- Rupp Kornél.* Komjáti Benedek és Erasmus. Phil. Közl. 691—700. l.
- Ruprecht Alajos.* A gyermeki szeretet Petőfi költésében. Szatmár 1895. (4-r. 32. l.) Rövid ism. Magy. Szemle 28. sz.
- Sajó Aladár.* Kaszárnya titkok. Ism. Bársony István. Hét 22. sz. — Élet V. évf. 36. sz.
- Sajtónk fejlődése harminchárom év alatt. Magy. Szemle 44. sz.
- Sas Ede.* Házasságok. Ism. Sz—i G. Élet V. évf. 23. sz.
- Sebestyén Károly.* Gyulai Pál és a sajtó. Élet V. évf. 21. sz.
- Sebestyén Károly.* Hajnalodik. Ism. V. B. Élet V. évf. 16. sz. — Palágyi Lajos Magy. Szalon 22. köt. 1305. l.
- Senex.* Magyar lira. Élet 23. 24. sz.
- Solymosy Sándor.* Régi magyar dalokról. Nyugatmagy. Hiradó 35—37. sz.
- Solymosy Sándor.* A bosnyák hősdalok. U. o. 13. 14. sz.
- Somjai János.* Elbeszélések. Rövid ism. Magy. Génusz. 41. sz.
- Spinóza.* Grassalkovics gróf, mint író. Bud. Hírl. 236. sz.
- Szana Tamás.* Rydberg és Petőfi P. Napló 276. sz.
- Szarvas Gábor. 1832—1895. *Radó Antal.* Magy. Hírl. 280. sz. — N. L. Nemzet 282. sz. — H. Gy. P. Napló 281. sz. — *Kardos A.* Órálló 83. 84. sz.
- Sz. E. A vígszínház és igazgatója. (Ditrői Mór). Magy. Génusz 48. sz.
- Szarvas Mariska.* Dunántúl. Ism. Magy. Génusz 31. sz.

- Széchenyi István* gr. hirlapi cikkei. Kiadta Zichy A. I. II. köt. Ism. y—s. P. Napló 175. sz.
- Széchy Károly*. Gróf Gvadányi. Ism. Spinóza. Közs. Közl. 41. 42. sz.
- Szemennyei Kornél*. Reál-elemek a balladában. Magy. Szemle. 31. 32. sz.
- Szentessy Gyula*. A rajongó és egyéb költemények. Rövid ism. Magy. Szemle 46. sz. — Föv. Lap. 305. sz.
- Szilády Áron*. A königsbergi töredék. Akad. Értes. 561—580. l.
- Szomaházy István*. A Clairette-keringő. Ism. a—a. Egyenlőség 23. sz. — Egyetértés 169. sz. — H. Hét 22. sz. — Élet V. évf. 38. sz. — Lázár Béla. Nemzet 305. sz. — Magy. Szalon 23. köt. 662. l.
- Szvorényi József emlékezete. Magy. Állam 167. 168. sz.
- Tábori Róbert*. Korhadt oszlopok. Ism. Prém József. Föv. Lap. 252. sz. — Egyetértés 169. sz. — Magy. Szalon 23. köt. 661. l.
- Telekes Béla*. Káprázatok. Ism. Lázár Béla. Nemzet 228. sz. — Föv. Lap. 172. sz. — P. P. Hét 23. sz. — Szilágyi Géza. Élet V. évf. 43. sz. — Magy. Szalon 23. köt. 659. l.
- Tiborcz*. Apponyi Albert, mint író. Hét. 7. sz.
- Timár Szaniszló*. Az élet vásárja. Ism. B. L. Egyetértés 196. sz. — Lázár Béla. Nemzet 257. sz. — Magy. Génusz 31. sz. — Sz. G. Élet V. évf. 50. sz.
- Timár Szaniszló*. A naturalizmus alkonya. Egyetértés 280. sz.
- Tóth Béla*. Szájrul-szájra. Ism. Radó Antal. Hét. 9. sz. — Böngér János Népnév. Lapja. 22. 23. sz. — Katona Lajos. Philol. Közl. 827—836. l.
- Trencsényi Károly*. A költészet konzervativizmusa. Zombori keresk. középisk. 1894/5 értes.
- Tutsek Anna*. Viola története. Ism. Egyetértés 169. sz. — R. B. Polit. Heti Szemle 20. sz.
- Új áramlat irodalmunkban. — Magy. Szemle 35—38. sz.
- Újváry Béla*. Század vége. Ism. Schack Béla. Nyugatmagy. Híradó 18. sz.
- Vadnai Károly*. Beöthy László emléke. Bud. Szemle 84. köt. 299—310. l.
- Váli Béla*. Színészetünk jövője. Magy. Szalon 22. köt. 1317—1320. l.
- Vass Bertalan*. Horváth István életrajza. Ism. E. P. Hazánk 269. sz. — Singer Ottó. Egyetértés 287. sz. — Erdélyi Pál. Phil. Közl. 700—709. l.
- Vértesi Arnold*. Fűdön. Mézes hetek. Ism. Lázár Béla. Nemzet 314. sz.
- Vértessy Gyula*. Elbeszélések. Ism. Solyom Ferencz. Föv. Lap. 298. sz. — Léway Mihály. Nemz. Ujs. 314. sz. — Zempléni Árpád. Órálló 91. sz. — Magy. Génusz. 47. sz. — v. Otthon 1895. I. köt. 176. l. — Lázár Béla. Nemzet 314. sz.
- Vérsi József*. A magyar sajtó. Élet V. évf. 30. sz.
- Vincze Alajos*. Elbeszélések a magyar nép életéből. 4 köt. Ism. H. J. Irod. Közlöny 11. sz. — Léway Mih. Magy. Állam 264. sz.
- Vozári Gyula*. Mátyás király a magyar költészetben. Ism. Zlinszky Aladár. Philol. Közl. 746—752. l.
- Wigand János*. Csiky Gergely »Vasember«-e és Sophokles »Antigone«-ja. Philol. Közl. 813—820. l.
- Zalár József*. Két hevesmegyei költőről. (Bajza József, Vachot Sándor). Egri Ujs. 79—81. sz.
- Zerdahelyi Gyula*. Turris Eburnea. Ism. b. m. Egyetértés 336. sz.
- Zoltán Vilmos*. Matkovics Pál verse 1809-ből. Győri Közl. 79. sz.
- Zsilinszky Lajos*. Nép dalainkról. »Békés« című emlékkönyv. 42—54. l.

Összeállította: HELLEBRANT ÁRPÁD.

F 1922/23-143.

